Рәшид Ҝөјүшов

АЗӘРБАЈҸАН АРХЕОЛОКИЈАСЫ

902.6
К 76

Рә'јчиләр:
тарих елмләри доктору, профессор ТЕЈМУР БҮНЈАДОВ
сәнәтшүнаслыг доктору НӘСИР РЗАЈЕВ,
тарих елмләри намизәди МӘММӘДӘЛИ ҺҮСЕЈНОВ.
Елми редактору:
тарих елмләри доктору Вәли ӘЛИЈЕВ

Көјүшов Р.

К76 Азәрбајҹан археолоҝијасы. Б., Ишыг, 1986. 186 сәһ. шәк.

Азәрбајҹан әразиси мүхтәлиф дөврләрә аид археоложи абидәләрлә зәнҝиндир. Бу зәнҝинлик бәшәр тарихинин ән гәдим чағларындан—Палеолитдән башлајараг, та инкишаф етмиш феодализм дөврүнәдәк интенсив јашајышын нәтиҹәсидир.

Совет һакимијјәти илләриндә мадди-мәдәнијјәт абидәләримизин ҝениш мигјаслы арашдырылмасы чохлу археоложи материаллар топламаға имкан вермишдир. Мүәллиф Азәрбајҹан тарихинин ән мүхтәлиф дөврләрини ишыгландырмаг бахымындан әвәзсиз сајылан һәмин гајнаглар әсасында Азәрбајҹанда ибтидаи иҹма гурулушунун вә илк синифли ҹәмијјәтин башлыҹа мәрһәләләрини изләмишдир.

Әсәр мүтәхәссисләр вә ҝениш охуҹу күтләси үчүн нәзәрдә тутулмушдур.

К $\frac{0507000000}{М654-86}$ 8—84 902.6

© Ишыг 1986.

МӘРҺУМ ГАРДАШЫМ, АЗӘРБАЈЧАН ССР ЕА-НЫН МҮХБИР ҮЗВҮ, ФӘЛСӘФӘ ЕЛМЛӘРИ ДОКТОРУ, ПРОФЕССОР ЗИЈӘДДИН КӨЈҮШОВУН ӘЗИЗ ХАТИРӘСИНӘ

РЕДАКТОРДАН

Азәрбајҹан тарихинин бир чох мәсәләләринин өјрәнилмәсиндә һәлледиҹи әһәмијјәт кәсб едән үмумиләшдириҹи археоложи әсәрләрин јазылмасы чох ваҹибдир. Бу бахымдан Р. Б. Көјүшовун «Азәрбајҹан археолокијасы» әсәри тәгдирәлајигдир.

Азәрбајҹанын зәнкин мадди-мәдәнијјәт абидәләри һәлә кечән әсрин икинҹи јарысындан көркәмли рус вә хариҹи өлкә алимләринин, сәјјаһларын диггәтини ҹәлб етмишдир.

Лакин Азәрбајҹанын тарихи абидәләринин горунмасы, тәдгиги вә тәблиғи саһәсиндә әсаслы елми тәдгигат ишләринин мејдана кәлмәси јалныз Совет һакимијјәтинин гәләбәсиндән сонра мүмкүн олмушдур. Индијәдәк Совет Азәрбајҹаны әразисиндә јүзләрлә тарихи абидә гејдә алыныб өјрәнилмишдир.

Бүтүн бу тәдгигатларын нәтиҹәләри мүхтәлиф монографик вә кичик һәҹмли елми әсәрләрдә гисмән өз әксини тапса да, узун илләрдир ки, үмуми Азәрбајҹан археолокијасынын нәшр олунмасыны халгымыз сәбирсизликлә көзләјирди.

Бу саһәдә илк тәшәббүс Т. Ә. Бүнјадов тәрәфиндән јазылмыш «Азәрбајҹан археолокијасынын очеркләри» (1962-ҹи ил) вә М. М. Һүсејновун «Азәрбајҹан археолокијасы» (даш дөврү—1975) адлы әсәрләрилә көстәрилмишдир. Лакин һәмин вахтдан кечән мүддәтдә Азәрбајҹан ССР ЕА Тарих Институтунун археоложи експедисијалары тәрәфиндән республикамызын тарих вә мәдәнијјәт абидәләринин кениш планда елми тәдгиги сајәсиндә чох мүһүм наилијјәтләр газанылмышдыр.

Белә наилиjјәтләрин елми әсәрләрдә шәрһинә бөјүк еһтијач дујулур. Р. Б. Көјүшов өз монографијасы илә Азәрбајчан археолокијасынын сон наилиjјәтләрини илк дәфәдир ки, үмумиләшдирилмиш формада әкс етдирмәјә тәшәббүс көстәрмишдир.

Р. Б. Көјүшов Азәрбајчан әразисиндә е. ә. I минилликдә јаранмыш гүдрәтли Албан дөвләтинин тарихинә вә мадди-мәдәниjјәтинә даир гијмәтли елми тәдгигат әсәрләринин мүәллифи кими кениш охучу күтләсинә јахшы танышдыр. Бу јени әсәриндә о, Азәрбајчан археологларынын сон илләр кәркин фәалиjјәти нәтичәсиндә әлдә етдикләри бир чох мүһүм елми наилиjјәтләри, хүсусилә Азәрбајчанын дүнјада илк инсанын тәшәккүл бешији олдуғуну сүбута јетирән Азых, Тағлар вә б. мағаралардакы Даш дөврү мәскәнләри, ән гәдим әкинчи вә малдар тајфаларын һәјат тәрзи, илкин шәһәр мәдәниjјәти, антик, албан, еләчә дә илк вә инкишаф етмиш орта әср дөврләри абидәләри вә гәдим шәһәрләримизин мадди-мәдәниjјәти барәдә јығчам, мараглы мә'лумат вермишдир.

Шүбһәсиз ки, белә гыса һәчмли әсәрдә Азәрбајчан археолокијасы проблемләрини һәртәрәфли, кениш шәкилдә әһатә етмәк мүмкүн дејилдир. Бу мәгсәди мүәллиф өзү дә гаршыја гојмамышдыр. О, Азәрбајчанын мадди-мәдәниjјәт абидәләринин тәдгиги саһәсиндә һәлә кечән әсрдән башлајараг көрүлмүш бүтүн елми ахтарышлары диггәтлә арашдырыб мараглы әсәр јазмышдыр. Әсәр бир нөв Азәрбајчан археолокијасынын очеркләри олуб, археологлар, тарихчиләр, сәнәтшүнаслар вә б. мүтәхәсисләр, еләчә дә али мәктәб тәләбәләри үчүн олдугча әһәмиjјәтлидир. Китабын мүсбәт чәһәтләриндән бири дә онун кениш иллүстратив материалларла тәчһиз олунмасыдыр.

Әсәрдә проблемләр шәклиндә, там ачылмајан бә'зи мәсәләләрин гојулушу диггәти чәлб едир. Бу проблемләрин гыса да олса, мүәллиф тәрәфиндән шәрһи верилмишдир.

Әминик ки, охучулар «Азәрбајчан археолокијасы» әсәриндән хејли фајдалы вә әһәмиjјәтли мә'лумат ала биләчәкләр.

ВӘЛИ ӘЛИЈЕВ
тарих елмләри доктору.

МУӘЛЛИФДӘН

Әлверишли тәбии-чоғрафи шәраити олан Азәрбајчан әразиси дүнјада инсанын формалашдығы илк мәскәнләрдәндир. Арасыкәсилмәдән јашајыш мәскәни олмуш бу торпаг чәмијјәт тарихинин мүхтәлиф мәрһәләләрини өзүндә әкс етдирән зәнкин абидәләр дијарыдыр. Бу абидәләр әсасән ибтидаи инсанларын мәскәнләри олан тәбии мағаралардан, мүхтәлиф нөвлү гәдим јашајыш јерләриндән, гәбиристанлыглардан, сәнәт е'малатханаларындан, гајаүстү тәсвирләрдән, гәдим суварма системини өзүндә әкс етдирән канал вә бәндләрдән, јол вә көрпү галыгларындан, һәмчинин мүдафиә характерли мүхтәлиф тикилиләрдән ибарәтдир.

Һәр бир халгын милли сәрвәти сајылан мадди-мәдәнијјәт абидәләри ејни заманда һәмин халгын тарихини вә мәдәнијјәтини өјрәнмәк үчүн әвәзсиз мәнбәләрдир. Јаделли ишғалчыларын арды-арасы кәсилмәјән һүчумлары, өлкәдә баш вермиш игтисади, сијаси вә дини-идеоложи дәјишикликләр нәтичәсиндә Азәрбајчанын тарих вә мәдәнијјәт абидәләри чидди дағынтылара мә'руз галмышдыр. Бу просесдә Азәрбајчанда баш вермиш дахили феодал мүһарибәләринин дә дағыдычы тә'сири аз олмамышдыр. Бүтүн бунлара бахмајараг, торпаг өз гојнунда тарихимиз үчүн сон дәрәчә гијмәтли олан мадди абидәләр сахламышдыр. Бу абидәләрин горунмасына, өјрәнилмәсинә вә истифадәсинә халг гајғысы јалныз Азәрбајчанда Совет һакимијјәтинин гәләбәсиндән сонра мүмкүн олмушдур. Азәрбајчан Халг Комиссарлар Шурасы өз фәалијјәтинин илк күнләриндән тарих вә мәдәнијјәт абидәләринин гејдә алынмасы вә өјрәнилмәси илә бағлы бир сыра тәдбирләр көрмүш вә тарихин өјрәнилмәсиндә абидәләрин бир мәнбә кими ролунун артырылмасына зәмин јаратмышдыр. Бу мәгсәдлә 20-чи илләрдә бир сыра гәрар вә гәтнамәләр гәбул едилмишдир. 1924-чү илин мартында абидәләрин горунмасына вә истифадәсинә даир хүсуси декрет верилмишдир. Ејни заманда

бу мәсәлә Азәрбајҹан ССР-ин Конститусијасында тәсбит едилмишдир. Орада дејилир: «Дөвләт мә'нәви сәрвәтләри мүһафизә етмәк вә артырмаг, бунлардан совет адамларынын мә'нәви вә естетик тәрбијәси үчүн, онларын мәдәни сәвијјәсинин јүксәлдилмәси үчүн кениш истифадә етмәк гајғысына галыр...» Конститусијанын 66-чы маддәсиндә исә тарихи абидәләрин мүһафизәси гајғысына галмағын бүтүн вәтәндашларын борчу вә вәзифәси олдуғу хүсуси гејд едилмишдир.

Нәзәрә алмаг лазымдыр ки, Азәрбајҹан әразисиндә бәшәр ҹәмијјәтинин тарихи 2 милјон илә јахын бир дөврү әһатә едир. Бундан јалныз сон ики мин ил һаггында аз-чох јазылы мә'луматлар галмышдыр. Мүхтәлиф дилләрдә олан бу мә'луматларын хејли һиссәси о гәдәр дә е'тибарлы дејилдир. Она көрә дә әразимиздә инсан ҹәмијјәтинин инкишаф тарихинин чох бөјүк бир дөврүнүн мәнзәрәсини јалныз археоложи материаллар әсасында бәрпа етмәк мүмкүндүр. Археоложи газынтылар нәтиҹәсиндә ашкар олунмуш материаллар әсасында Азәрбајҹанын гәдим тарихинин бир сыра мүһүм проблемләрини, о ҹүмләдән мүхтәлиф дөврләрдә халгын тәсәррүфат һәјатыны, онун мәишәтини, сосиал вә мәдәни инкишаф мәнзәрәсини, синифләрин вә дөвләтин јаранма просесини, дини-идеоложи просесләри вә с. өјрәнмәк олур. Бүтүн бунларла јанашы, археоложи абидәләрин өјрәнилмәси кәнҹ нәслин тәрбијәсиндә, дүнјакөрүшүнүн формалашмасында, онларда бејнәлмиләлчилик вә вәтәнпәрвәрлик кими нәҹиб һисләрин ашыланмасында мүһүм әһәмијјәт кәсб едир.

Дејиләнләрдән ајдын олур ки, Азәрбајҹан тарихинин өјрәнилмәсиндә, халгын тәшәккүлү вә формалашмасы просесинин изләнилмәсиндә археолокија елминин ролу сон дәрәҹә бөјүкдүр.

Охуҹулара тәгдим олунан бу әсәр әсасән Совет Азәрбајҹаны әразисиндәки археоложи абидәләрә вә онлардан әлдә олунмуш мадди-мәдәнијјәт галыгларына һәср едилмишдир. Әлбәттә, кичик бир әсәрдә Азәрбајҹан археологларынын бөјүк зәһмәт һесабына ашкар вә тәдгиг етдикләри абидәләр, онлардан топланмыш күлли мигдарда мадди-мәдәнијјәт галыглары һаггында әтрафлы бәһс етмәк мүмкүн дејилдир. Она көрә дә биз јалныз бир груп абидәләр вә онларын материаллары барәдә олдугҹа гыса мә'луматла кифајәтләнирик.

АЗӘРБАЈЧАНЫН АРХЕОЛОЖИ ЧӘҺӘТДӘН ӨЈРӘНИЛМӘСИ ТАРИХИНДӘН

Бәшәр чәмиììәтинин бүтүн дөврләринә аид зәнкин абидәләр дијары олан Азәрбајчан һәлә кечән әсрдән дүнјанын мүхтәлиф ихтисас саһибләринин диггәтини чәлб етмишдир. Көркәмли Азәрбајчан тарихчиси А. Бакыханов өзүнүн «Күлүстани—Ирәм» әсәриндә тарихи һадисәләри шәрһ едәркән мадди-мәдәнијјәт абидәләриндән бир мәнбә кими фајдаланмышдыр. А. Бакыхановун Гәбәлә, Дәрбәнд, Килкилчај сәдләри вә башга абидәләр һаггында вердији мә'лумат өз әһәмијјәтини индијәдәк сахламышдыр.

Азәрбајчан абидәләринә, онларын јерләшмәсинә, хүсусилә гәдим Јунан тарихчиси Бөјүк Плининин «Тәбиәтин тарихи» адлы әсәриндәки топонимик адларын мүасир картографијадакы јеринә даир илк әсаслы иши 1829-чу илдә Русија Император Археоложи Комиссијасы тәрәфиндән көндәрилмиш А. Јановски көрмүшдүр. Онун арашдырмалары 1846-чы илдә «Гәдим Гафгаз Албанијасы» һаггында адлы бөјүк мәгаләдә өз әксини тапмышдыр. Сонракы дөврләрдә, даһа доғрусу, Азәрбајчанда Совет һакимијјәти гурулнадәк археоложи абидәләрин тәдгигилә әсасән әчнәби һәвәскар археологлар мәшғул олмушдулар. 1834-чү илдә Исвечрә сәјјаһы Дүбуа де Манпери индики Ханлар рајону әразисиндә археоложи газынтылар апармыш вә тапдығы материаллары Франсаја көндәрмишдир. 1848-чи илдә көркәмли рус шәргшүнасы В. Н. Ханыков Азәрбајчанын бир сыра орта әср абидәләри, о чүмләдән Бәрдә вә Нахчыван абидәләри барәдә, 1862-чи илдә франсыз сәјјаһы А. Берже

Муған дүзүндәки бир груп абидәләр һаггында мә'лумат вермишләр. Нахчыванда мәктәб мүфәттиши ишләмиш К. А. Никитин 1870-чи илдә бурадакы дуз мә'дәнләриндә истифадә олунмуш гәдим даш күрз вә балталар топламышдыр.

1871-чи илдә Күрчүстанда Гафгаз Археоложи Комитәсинин јарадылмасы Азәрбајчан абидәләринә марағы артырмышдыр. 1881-чи илдә Тифлисдә чағырылмыш 5-чи археоложи гурултајын гәрарларындан сонра бу мараг даһа да кенишләнмишдир. 1879-чу илдә, гурултаја һазырлыг дөврүндә И. С. Полјаков тәрәфиндән Нахчыван әразисиндә, Н. О. Селосани тәрәфиндән исә Бәрдә шәһәри харабалығында ахтарыш ишләри апарылмышдыр. Өзләринә коллексија топламаг мәгсәдилә бир сыра һәвәскарларын Азәрбајчанын зәнкин гәбир абидәләрини гарәт етмәси дә о вахтдан башламышдыр. Мәсәлән, Кәдәбәј вә Дашкәсән мис мә'дәнләриндә чилинкәр ишләмиш В. Белк адлы бириси 300-дән чох абидәни гарәт етмиш вә топладығы гијмәтли јадикарлары Һамбург вә Мүнһен музејләринә көндәрмишдир.

Азәрбајчанда кәшфијјат ишләри апармыш әчнәби археологлар ичәрисиндә франсыз тәдгигатчысы Жак де Морганын адыны хүсуси гејд етмәк лазымдыр. О, 1880-чи илдә Талыш зонасында 230-дан чох гәбир абидәси ачмыш, тунч вә дәмир дөврләринә аид зәнкин мадди-мәдәнијјәт галыглары топламышдыр. Жак де Морган бу материалларын ән нәфисләрини Парисә—Сен Жермен музејинә көндәрмишдир.

Ингилабдан әввәл Азәрбајчанын археоложи тәдгигиндә Шуша реалны мәктәбиндә алман дили мүәллими ишләмиш Емил Реслерин бөјүк хидмәти олмушдур. О, 1892—1903-чү илләр арасында Гарабағда вә Кәнчәчај бојунда бир сыра абидәләри өјрәнмиш, енеолит, тунч вә дәмир дөврләринә аид мараглы материал топламышдыр. Емил Реслери әввәлки археологлардан фәргләндирән чәһәт тәдгиг етдији абидәләр барәдә кениш һесабат јазмасыдыр.

1903-чү илдән башлајараг, Јеленедорфда (индики Ханлар) аптекдә кимјачы ишләјән Г. Д. Розендорф Кәнчәчај вадисиндә газынты ишләри апарыр. Онун Јелизаветпол губернијасы әразисиндәки тәдгигатлары барәдә мә'лумат 1906-чы илдә Санкт-Петербургда «Император археоложи комиссијасынын һесабатларында» дәрч олунмушдур.

1901-чи илдә Москва Археоложи Чәмијјәтинин Гафгаз шө'бәси јарадылды. Гафгазын, о чүмләдән дә Азәрбајчанын

археоложи чәһәтдән өјрәнилмәсиндә һәмин шө'бә мүһүм рол ојнады. Тифлисдә тәшкил олунан бу шө'бә абидәләрин тәдгиги ишини өз әлиндә чәмләшдирирди.

Һәлә 1896-чы илдә забит Н. Ф. Фјодоровун Гызылвәнкдә тәдгиг етдији абидәләр, јенә һәмин илдә Москва Археоложи Чәмијјәтинин тапшырығы илә чоғрафијашүнас А. А. Ивановскинин Шимал-Гәрби Азәрбајчанда газдығы 72-дән чох гәбир абидәси Археоложи Чәмијјәтин Гафгаз шө'бәси тәшкил едилдикдән сонра Азәрбајчана хүсуси елми сәфәр тәшкил едилмәсинә сәбәб олду. Гафгаз шө'бәсинин јарадылмасындан бир ил сонра—1902-чи илдә М. А. Мајевски Күр—Араз овалығы абидәләринин бир гисмини гејдә алды. 1905-чи илдә Шимал—Гәрби Азәрбајчанда һәрби гуллугда олан В. А. Скиндер Кәнчәчај бојунча бир сыра абидәләри тәдгиг етди. Лакин бүтүн бу ахтарыш вә тәдгигатларын һеч бири Азәрбајчан археоложи абидәләринин планлы сурәтдә өјрәнилмәсинә хидмәт етмәмишдир. Көстәрилән тәдгигатчылар әсасән «дәфинә» топламаг мәгсәди күдәрәк зәнкин гәбир абидәләрини ачмыш вә онларын материалларындан бир нөв кәлир мәнбәји кими истифадә етмишләр. Онларын бир чоху һәмин абидәләр барәдә һесабат јазмамыш, тәдгигат заманы елми методлардан истифадә етмәмиш вә һеч бир елми нәтичә чыхармамышдыр. Топладыглары нәфис предметләрин бир гисмини исә өз өлкәләриндә музејләрин експозисијаларыны бәзәмәјә көндәрмишләр.

Азәрбајчанда Совет һакимијјәтинин илк илләриндән башлајараг, халгын милли сәрвәти олан абидәләрә гајғы илә јанашылмыш, онларын гејдә алынмасы, истифадәси вә тәдгиги иши елми әсасларла планлашдырылмышдыр. 1920-чи илдә Азәрбајчан Дөвләт Тарих музејинин јарадылмасы халгымызын мә'нәви мәдәнијјәт тарихиндә чох мүһүм бир һадисә олду. Абидәләрин гејдә алынмасы вә өјрәнилмәси иши дә бу музејдә мәркәзләшдирилмишди. 1923-чү илдә Азәрбајчан археолокијасынын планлы шәкилдә тәдгиги үчүн даһа бир мәркәз—Азәрбајчан Археоложи Комитәси јарадылды. Һәмин илин ән бөјүк елми һадисәләриндән бири Азәрбајчаны тәдгиг вә тәтәббө Чәмијјәтинин тәшкили олду. Елмин дикәр саһәләри илә јанашы, Азәрбајчан археолокијасынын да инкишафында бу чәмијјәтин хидмәтләри сон дәрәчә бөјүкдүр. Һәмин илләрдән башлајараг, Азәрбајчанын тарих вә мәдәнијјәт абидәләри үмумхалг әһәмијјәти дашымыш вә чидди дөвләт гајғысы илә әһатә олунмушдур.

1924-чү илдә Азәрбајчан Халг Комиссарлары Шурасы абидәләрә даир хүсуси декрет вермиш, бир ил сонра исә әлавә гәрар гәбул етмишдир. Азәрбајчан Археоложи Комитәси чәмијјәтин инкишафында әсас амилләрдән сајылан орта әср шәһәрләринин өјрәнилмәсинә хүсуси фикир вермишдир. Һәмин дөврдә Бакы, Бәрдә, Ләнкәран, Дәвәчи әразисиндә апарылмыш газынтылар буна көзәл сүбутдур.

1924-чү илдә Бакыда өлкәшүнаслар гурултајы кечирилди. Абидәләрин мүһафизәси вә тәблиғи проблеминин хүсуси әһәмијјәтини нәзәрә алан гурултај бу саһәдә конкрет гәрар гәбул етди. 1925-чи илдә Азәрбајчан Дөвләт Тарих Музеји Д. Шәрифовун рәһбәрлији илә Азәрбајчанын ән гәдим шәһәрләриндән бири олан Гәбәлә әразисинә илк археоложи експедисија тәшкил едир.

Республикада ихтисаслы милли кадрларын олмамасы абидәләрин өјрәнилмәсини чәтинләшдирирди. Она көрә дә 1926-чы илдән башлајараг, бу ишә көркәмли рус алимләри чәлб олунур. Бу бахымдан, мәшһур шәргшүнас алим академик И. И. Мешшаниновун хидмәтләри хүсуси гејд олунмалыдыр. Онун рәһбәрлији илә Азәрбајчанын мүхтәлиф зоналарына тәшкил олунмуш експедисијалар зәнкин археоложи материал топламаға имкан вермишдир. И. И. Мешшаниновла јанашы, А. А. Миллерин, А. А. Иессенин, Т. С. Пассек вә Б. А. Латынинин Нахчывандакы тәдгигатлары, Муғанда апарылан газынтылар Азәрбајчан археолокијасыны јени фактларла зәнкинләшдирди. «Азәрбајчанын тарих, инчәсәнәт вә тәбиәт абидәләрини горујан комитә»нин јарадылмасы да республиканын елми һәјатында бөјүк һадисә сајылмалыдыр.

1928-чи илдә Нахчыван әразисинә хүсуси експедисија тәшкил едилмишдир. Експедисија үзвләри Нахчыван, Харабакилан, Әбрәгунис вә Норашен абидәләрини өјрәнмиш, епиграфик абидәләри[1] гејдә алмышлар.

20-чи илләрдә Азәрбајчан археолокијасынын инкишафында бир сыра нәшрләр, о чүмләдән «Азәрбајчан Археоложи Комитәсинин әсәрләри» (1925—1926), «Азәрбајчаны Тәдгиг вә Тәтәббө Чәмијјәтинин хәбәрләри» (1926—1929), «Азәрбајчанын Тарих, Инчәсәнәт вә Тәбиәт Абидәләрини

[1] «Епиграфик абидәләр» дејәндә гәдим дашүстү, гајаүстү јазылар, еләчә дә бәзәк әшјалары вә габ-гачаг үзәринә дөјүлмүш јазылар нәзәрдә тутулур.

Горујан Комитәнин хәбәрләри» (1927—1929) чох бөјүк рол ојнамышдыр.

30-чу илләр Азәрбајчан археолокијасынын инкишафында хүсуси мәрһәлә тәшкил едир. Бу илләрдә Мил дүзүнә, хүсусән Өрәнгала шәһәр јеринә, Кичик Гафгазын Чәнуб—Шәрг әтәкләринә, Нахчыван әразисинә вә Азәрбајчанын гәрб рајонларына експедисијалар тәшкил олунур. Бу ишдә јерли алимләрдән Ә. Әләкбәровун, И. Чәфәрзадәнин, Д. Шәрифовун, С. Газыјевин, еләчә дә Ј. И. Һуммелин хүсуси хидмәтләрини көстәрмәк лазымдыр.

Бүтүн бунларла белә, демәлијик ки, Азәрбајчан археолокијасы өзүнүн ән јүксәк инкишаф мәрһәләсинә Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндән сонра гәдәм гојмушдур. 1948-чи илин октјабрында ССРИ Назирләр Совети «Мәдәнијјәт абидәләрини мүһафизә чәмијјәтинин ишини јахшылашдырмаг тәдбирләрри һаггында» гәрар гәбул етмишдир. 1957-чи илдә исә Азәрбајчан ССР Али Советинин Рәјасәт һеј'әти республика әразисиндә мәдәнијјәт абидәләринин горунмасы, бәрпасы вә өјрәнилмәси барәдә хүсуси гәрар гәбул етмишдир. Бүтүн бу тәдбирләрин һәјата кечирилмәсиндә 1946-чы илин апрел ајында фәалијјәтә башламыш Минкәчевир археоложи експедисијасынын ролу бөјүк олмушдур. Бу експедисија өз фәалијјәти дөврүндә 20 миндән чох археоложи материал топламышдыр. Минкәчевирин зәнкин археоложи материаллары республикада хүсуси топлунун—«Азәрбајчанын мадди—мәдәнијјәт мәчмуәси»нин нәшринә сәбәб олду. Һәмин топлунун илк үч нөмрәси мәһз Минкәчевирин археоложи абидәләринә һәср едилмишдир.

Тәдгигатчылар һаглы олараг Минкәчевир абидәләрини бүтөвлүкдә Загафгазија археолокијасынын шәчәрәси адландырырлар.

1947-чи илдә көркәмли Азәрбајчан археологу И. М. Чәфәрзадә дүнјанын ән гәдим вә мәшһур абидәләриндән олан Гобустан гајаүстү рәсмләрини өјрәнмәјә башламышдыр.

1951-чи илдә Азәрбајчан алими О. Һ. Һәбибуллајев Нахчыван шәһәри јахынлығында Енеолит вә Тунч дөврләринин ән мөһтәшәм абидәләриндән сајылан вә 21 м-дән чох мәдәни гата малик Күлтәпә абидәсинин газынтысына башлајыр.

1953-чү илдә көркәмли Совет алими А. А. Иессенин рәһбәрлији илә Мил дүзүнә експедисија көндәрилир. Експедисија Өрәнгала, Үзәрликтәпә вә бир сыра башга абидәләрин әтрафлы өјрәнилмәси үчүн мүһүм ишләр көрмүшдүр.

1959-чу илдән башлајараг, Азәрбајчанын мүхтәлиф јерләринә, о чүмләдән Гәбәләјә, Шамахыја, Нахчывана, Гах, Ағдам, Газах рајонларына стасионар експедисијалар тәшкил едилир.

Бу експедисијалар нәтичәсиндә Азәрбајчан тарихинин бир чох проблем мәсәләләринә даир хејли материал топланмышдыр.

Сон заманлар Азәрбајчан археологлары мүхтәлиф тикинти саһәләриндә дағылмаг тәһлүкәси олан абидәләрин елми тәдгигинә чидди фикир верирләр.

Һазырда Азәрбајчан ССР ЕА Тарих Институту нәздиндә хүсуси Археолокија вә Етнографија бөлмәси фәалијјәт көстәрир. Бөлмәдә Азәрбајчан археолокијасынын мүхтәлиф проблемләрини өјрәнән 8 шө'бә вә лабораторија вардыр. Инди республикада кифајәт гәдәр ихтисаслы археолог алим чалышыр. Онлар бир сыра үмумиттифаг археоложи проблемләринин һәллиндә јахындан иштирак едирләр.

Бир чәһәти дә гејд етмәк лазымдыр ки, Азәрбајчан археологларынын наилијјәтләри республикамызда етнографијанын, епиграфиканын, нумизматиканын[2], һералдиканын[3], ме'марлығын, сәнәтшүнаслығын вә башга әлагәдар саһәләрин инкишафына бөјүк тәкан вермишдир.

АЗӘРБАЈЧАН ДАШ ДӨВРҮНДӘ

Сон заманларадәк Азәрбајчанда даш дөврү абидәләринин олмасы барәдә гәти фикир сөјләмәк мүмкүн дејилди, чүнки әсаслы фактлар јох иди. Һәтта бир сыра тәдгигатчылар бу әразидә палеолит дөврү абидәләринин ахтарылмасыны мә'насыз сајырдылар. 1956-чы илдән башлајарг, бу саһәдә апарылан ардычыл вә мәгсәдјөнлү ахтарышлар көзәл бәһрә верди. Инди Азәрбајчанда Даш дөврүнүн илк мәрһәләләрини өзүндә әкс етдирән бир груп мағара вә ачыг дүшәркә үзә чыхарылмышдыр. Бунлардан Азых, Тағлар, Дашсалаһлы, Дамчылы вә Газах рајону әразисиндә гејдә алынмыш бир нечә ачыг дүшәркә даһа мәшһурдур. Һәмин абидәләрдән топланмыш археоложи материалларын ком-

[2] Нумизматика—гәдим пуллары өјрәнән елм саһәси.
[3] Һералдика—гәдим кербләри өјрәнән елм саһәси.

1

Даш аләтләр

плекс тәдгиги сүбут етмишдир ки, дүнјанын бир чох јерләриндә олдуғу кими, Азәрбајчанда да Даш дөврү өзүнүн бүтүн инкишаф пилләләриндән кечмишдир.

Чәмијјәтин сонракы инкишафына әсаслы тә'сир көстәрән бир сыра кәшфләр мәһз Даш дөврүндә олмушдур. Бу кәшфләр сырасында одун тапылмасыны, илк кејимләри, ибтидаи јашајыш мәнзилләринин тикилмәсини, охла камандын ихтирасыны, илк нәглијјат васитәләринин, мүхтәлиф әмәк аләтләринин јарадылмасыны, кил габларын һазырланмасыны, һејванларын әһлиләшдирилмәсини вә илкин әкинчилик мәдәнијјәтини гејд етмәк лазымдыр. Азәрбајчанда даш дөврү абидәләринин мөвчуд олмасы о демәкдир ки, бу әразинин илк сакинләри јухарыда көстәрдијимиз бәшәри кәшфләрин билаваситә иштиракчыларындандырлар. Бу фикри гәти сөјләмәк үчүн дүнјанын ән гәдим Палеолит дүшәркәләриндән сајылан Азых мағарасынын археоложи тәдгиги сон дәрәчә бөјүк әһәмијјәт кәсб едир. 1960-чы илдән башлајараг, арасы кәсилмәдән өјрәнилән бу абидә дүнјада инсанын әмәлә кәлмәси, ибтидаи инсанларын һәјат тәрзи, әмәк аләтләринин тәкамүл просеси барәдә бир сыра јени фикирләр сөјләмәјә имкан верир.

Азых мағарасы Кичик Гафгазда, Гуручајын сол саһилиндә, Туғ чөкәклијиндә әмәлә кәлмишдир. Дәниз сәвијјәсиндән 90 м јүксәкликдә јерләшән мағаранын саһәси 8 мин квадратметрдир. Бурада апарылан археоложи тәдгигатлар нәтичәсиндә мүхтәлиф археоложи дөврләри әһатә едән 10 мәдәни гат үзә чыхарылмышдыр. Гатлардан топланмыш археоложи материаллар һәмин әразидә Даш дөврүнүн аз гала бүтүн мәрһәләләрини изләмәјә имкан верир. Мағаранын ән гәдим (V—X) тәбәгәләриндән ашкар олунмуш материаллар чәмијјәт тарихинин илкин чағыны—Шелл мәдәнијјәтиндән[4] әввәлки дөврү әһатә едир. Ејни заманда, археоложи материалларын бир сыра јерли хүсусијјәтләри вар. Археологлар ајдынлашдырмышлар ки, Азыхын илк сакинләри әввәлчә Гуручај дәрәсиндә јашамыш вә сонралар мағараја кәләрәк өзләри илә һәмин дәрәдән даш кәтирмиш вә бу дашлардан мүхтәлиф аләтләр һазырламышлар. Дүнјанын башга јашыд абидәләриндән фәргләндијиндән, данылмаз јерли хүсусијјәтләри олдуғундан Азыхын гәдим тәбәгәләриндән топланмыш материаллар комплексини тәдгигатчы-

[4] **Шелл**—Франсада јер адыдыр. Орадан ашкар олунмуш илк даш аләтләрдә гејдә алынмыш мәдәни инкишаф сәвијјәси елмдә Шелл мәдәнијјәти адланыр.

лар «Гуручај мәдәнијјәти» адландырмағы лазым билмишләр.

Азых сакинләринин һазырладыглары илк әшјалар кобуд чапачаглардан, мүхтәлиф даш гәлпәләрдән дүзәлдилмиш газыјычы вә дешичи аләтләрдән ибарәтдир. Бу аләтләрдән бә'зиләринин ағырлығы 4—5 кг-а чатыр. Онлары универсал да сајмаг олар. Һәмин аләтләр вурмаг, атмаг, кәсмәк, гашымаг вә с. мәгсәдләрлә ишләнмишдир.

Мағарадан чохлу сүмүк галыглары да тапылмышдыр. Онларын чоху нәсли кәсилмиш һејванлара мәхсусдур вә Азыхын илк сакинләринин овчулугла мәшғул олдуғуну сүбут едир.

Мүтәхәссисләрин фикринчә, Гуручај мәдәнијјәти дөврүндә һавалар исти кечмишдир. Бу мәдәнијјәтин, јә'ни Шелл-дән әввәлки дөврә аид материалларын өјрәнилмәси Азых мағарасынын ән гәдим сакинләри вә онларын һәјат тәрзи һаггында бә'зи үмуми нәтичәләр чыхармаға имкан верир.

Азыхын ән гәдим дөвр материаллары 1959-чу илдә ашкар олунмуш Олдувеј мәдәнијјәти илә охшардыр. Олдувеј мәдәнијјәти Шәрги Африкада ејни адлы дағда, Бирләшмиш Танзанија Республикасында үзә чыхарылмышдыр. Бурада милјон јарым ил јашы олан вә Зинчантроп адланан ибтидаи инсан кәлләси тапылмышдыр. Олдувејин Зинчантропдан әввәлки вә Азыхын Шеллдән әввәлки галыглары сүбут едир ки, бу јерләрдә елми әдәбијјатда мәшһур олан австралопитек («чәнуб мејмуну» демәкдир) типли инсанабәнзәр мејмунлар јашамышдыр[5].

Австралопитекләри өз һејван әчдадларындан үч әсас физики хүсусијјәт ајырыр: Австралопитекләр дүз јеришли олмушлар. Онларын әл бармаглары дүз вә гысадырнаглы, бејин тутумлары нисбәтән бөјүк (650 см) олмушдур.

Австралопитекләр әсасән дүзәнләрдә јашамыш, овладыглары һејванларын әти илә гидаланмышлар. Сон вахтлара гәдәр австралопитекләрин мағараларда јашајыб-јашамамасы, онларын әмәк аләти һазырлајыб-һазырламамасы алимләр арасында мүбаһисә доғурурду. Лакин сон илләрдә апарылан арашдырма хүсусән Олдувеј вә Гуручај мәдәнијјәтләринин өјрәнилмәси австралопитекләрин кобуд да олса аләт дүзәлтдикләрини вә тәбии мағаралардан сығыначаг кими истифадә етдикләрини көстәрди.

[5] Тәдгигатчыларын фикринчә, инсанын формалашмасы тарихән үч мәрһәләдән ибарәт олмушдур: ән гәдим нөв архантроплар, ибтидаи нөв—палеантроплар вә сонракы нөв—муасир инсанлардыр.

Еһтимала көрә, австралопитекләр арасында каннибализм, јә'ни бир-биринин әтини јемәк адәти дә мөвчуд имиш.

Азых мағарасында сонракы, јә'ни Шелл дөврүнә аид тәбәгәдә зәнкин јашајыш изләри вардыр. Һәләлик дүнјада илк очаг Азых мағарасынын мәһз Шелл дөврү тәбәгәсиндән ашкар едилмишдир. Очагларын биринин саһәси 10 кв-м-дир. Онун әтрафына килдән чәлләкварı сәдд чәкилмишдир.

Азых мағарасында Шелл гатынын ән гијмәтли тапынтысы исә инсан чәнәсидир. Бу чәнә 1968-чи илдә мағаранын V тәбәгәсиндән тапылмышдыр.

Арашдырычыларын фикринчә, һәмин чәнә морфоложи хүсусијјәтләри бахымындан Питекантроп типли инсана мәхсусдур. Лакин чәнә дишләринин хырдалығы ону архантроплардан палеонтроплара кечид дөврүнә дә аид етмәјә имкан верир. Совет әдәбијјатында «Азыхантроп» (Азых адамы) ады илә мәшһур олан бу чәнә өз дөврүнә көрә ССРИ-дә илк тапынтыдыр.

Бу тапынтынын әһәмијјәти бир дә ондан ибарәтдир ки, о Азыхантропун әмәк фәалијјәтини вә шүур даирәсини өзүндә әкс етдирән хејли мадди мәдәнијјәт галыглары илә бирликдә ашкар олунмушдур. Бу комплексин тәдгиги өз биоложи хүсусијјәтләри вә әмәк фәлијјәти даирәсинә көрә Азыхантропун питекантроплардан хејли ирәли кетдијини көстәрмишдир. Азыхантроп нисбәтән инчә әмәк аләтләри һазырламыш, дөврүнә көрә даһа камил овчу олмуш вә ејни заманда, оддан истифадә етмишдир. Азых дүшәркәсиндә гәдим Палеолит гатынын изләнмәси, бәшәр чәмијјәтинин бу илк пилләсиндә кечид дөврү инсанларынын биоложи тәкамүл просесини өјрәнмәклә јанашы, дөврүн тәсәррүфат һәјатыны, инчәсәнәтини вә рүшејм һалында да олса Азых сакинләринин дүнјакөрүшүнү ајдынлашдырмаг үчүн зәнкин материал верир.

Даш дөврүнүн сонракы пилләрини өјрәнмәк үчүн дә мағарадан чохлу материал топланмышдыр. Һәм орта Палеолит (Мустје), һәм дә сон Палеолит дөврүнүн абидәләринә Азыхдан башга Тағлар, Дамчылы вә Дашсалаһлы дүшәркәләриндә раст кәлмәк мүмкүндүр. Она көрә дә бүтөвлүкдә Кичик Гафгаз рајонунда Даш дөврү инсанларынын һәјат тәрзини изләмәк асанлашмышдыр. Материаллар көстәрир ки, Мустје дөврү Азәрбајчанда 140—150 миниллик бир дөврү әһатә етмиш вә һәмин вахтлар јурдумузда әсасән неандертал инсанлар (палеантроплар) јашамышлар. Неан-

дерталлар һејван дәриләриндән, сүмүкләриндән вә ағач аләтләрдән кениш истифадә етмишләр. Онлар биркә әмәклә мәшғул олмушдур. Өлүләри дәфн етмә мәрасими дә билаваситә неандерталлардан башламышдыр. Онлар исти һавада ачыг дүшәркәләрдә, сојуг һавада исә мағараларда јашамышлар.

Неандерталларын сүмүкләри үзәриндә апарылмыш тәдгигатлар көстәрир ки, онлар ән чоху 40—50 ил јашамышлар. Өзү дә бу гәдәр анчаг кишиләр өмүр сүрүрмүш. Гадынлары исә 30—35 илдән чох јашамырлармыш. Бу, јәгин ки, дөврүн чәтинликләри, хүсусилә кикијеник хүсусијјәтләри илә бағлы имиш.

Азых мағарасындан тапылмыш «Азыхантроп» адланан ибтидаи инсан чәнәси

Мәһсулдар гүввәләрин инкишафы бахымындан, неандерталларын јашадығы Мустје дөврү чәмијјәт тарихиндә хүсуси мәрһәлә тәшкил едир. Бу дөврдә даш аләтләрин истеһсал техникасында чидди дәјишикликләр баш верир. Даш аләтләрин икинчи мүкәммәл е'малы техникасы мәһз мустје дөврүндән башланыр вә онларын 60-дан чох нөвү јараныр. Неандертал дүшәркәләринин чохгатлы, јә'ни узунөмүрлү олмасы, онларын биркә чалышмалары тәдгигатчылар арасында белә бир фикир доғурмушдур ки, илк ичмалар вә бәсит ичма тәшкилатлары мәһз Мустје дөврүндә јаранмышдыр.

Азәрбајчан әразисиндә Үст Палеолитин изләринә, әсасән Газах рајону әразисиндә Дамчылы мағарасында тәсадүф едилмишдир. Бурадан Үст Палеолитә аид топланмыш әмәк аләтләри итиучлу, даирәви, кәзли, узунсов, үчбучаг вә с. формалы гашовлардан, мүхтәлиф формалы вә мүхтәлиф өлчүлү бизләрдән, кәсичи аләтләрдән ибарәтдир.

Тәдгигатчыларын фикринчә, Дамчылы дүшәркәсиндән нәинки јашајыш јери кими, һәм дә аләт һазырламаг үчүн бир е'малатхана кими истифадә едилмишдир.

Мезолит дөврүнүн сону вә Неолит дөврүнүн әввәлинә аид аләтләр вә нуклеуслар

Беләликлә, сон илләрдә Азәрбајчан археологларынын апардыглары кенишмигјаслы археоложи тәдгигат ишләри нәтичәсиндә гәдим даш дөврүнүн бүтүн мәрһәләләринә аид чохлу материаллар ашкар олунмушдур. Бу материаллар чәмијјәтин ән гәдим дөврүнү характеризә етмәјә имкан вермишдир.

Ерамыздан әввәл XIII миниллијкдән бәшәр тарихиндә јени бир дөвр—М е з о л и т (орта Даш) дөвру башланыр. Бу дөвр һәм дә јерин кеоложи тарихиндә бөјүк дәјишик-

ликләрлә характеризә олунур. Әввәла, Мезолит дөврүндән е'тибарән дүнјанын чох јериндә бузлаглар әријиб чәкилмәјә башлајыр. Бу исә иглим шәраитинин дәјишмәсини, Јер релјефинин формалашмасыны, еләчә дә јени битки өртүјүнүн јаранмасыны доғурмушдур. Бузу әримиш әразиләрә инсанлар көчмәјә башламышдыр. Јени јаранан мешә вә дүзләрдә әввәлки ири аста јеришли һејванлары хырда вә ити јеришли чанлылар сыхышдырыб арадан чыхармышдыр. Бу исә овчулуғун характериндә дәјишиклик етмәјә вә мүнасиб ов аләтләри һазырламаға сәбәб олмушдур.

Охла каманын ихтирасынын Мезолит дөврүнә дүшмәси, микролит (кичик даш) аләтләрин јаранмасы да һәмин сәбәблә бағлыдыр.

Гејд етмәк лазымдыр ки, ох вә каманын ихтирасы бәшәр тарихиндә ән мүһүм һадисәләрдән сајылмалыдыр. Ф. Енкелсин фикринчә, узун мүддәтә топланмыш тәчрүбәнин вә әгли бачарығын, һәмчинин ејни дөврлү кәшфләрин әсасында ихтира едилмиш ох вә каман олдугча мүрәккәб аләтләр комплексидир. Доғрудан да һәмин ихтира мәһсулдар гүввәләрин инкишафында ингилаби һадисә олмушдур.

Ф. Енкелс јазмышды: «Бајтарлыг үчүн дәмир гылынч вә мәдәнијјәт үчүн одлу силаһ нә идисә, вәһшилик дөврү үчүн дә каман вә ох ејни шејди, јә'ни һәлледичи силаһ иди»[6].

Мезолит дөврү Азәрбајчанда VII миниллијәдәк давам етмишдир. Онун изләринә Дамчылыда вә Гобустандакы Ана зағасы, Чобанлар зағасы, Фируз дүшәркәси кими абидәләрдә раст кәлмәк мүмкүндүр. Бу абидәләрдән хырда даш аләтләр, ох учлары, аләт һазырламаг үчүн карандашвары нүвәчикләр, микролөвһәчикләр вә с. илә јанашы, әһлиләшдирилмиш һејван сүмүкләри дә ашкар едилмишдир.

Демәли, һәмин дөврдә инсанлар нәинки ох-јај кәздириб овчулугла мәшғул олмуш, һәмчинин бә'зи һејванлары әһлиләшдирә билмишләр.

Мезолит дөврү дүшәркәләрини өјрәнән дүнја алимләри бу дөврдә јашамыш инсанларын һәјат тәрзинә аид мараглы материаллар топламышлар. Һәр шејдән әввәл мә'лум олмушдур ки, Мезолит дөврү инсанларынын кејими јашадыглары зонанын иглим шәраитинә ујғун имиш. Мисал

---

[6] К. Маркс, Ф. Енкелс. Сечилмиш әсәрләри, II чилд, Бакы, 1953, сәһ. 312.

үчүн, Шәрги Испанијадакы гајаүстү тәсвирләрдә кишиләр буд вә һөвсәлә чанағы һиссәләри өртән кејимдә, гадынлар исә кенбалаг туманда тәсвир едилмишләр. Бу кејимләр чәнуб гуршагларындан өтрү, о чүмләдән Гафгаз үчүн характерик ола биләрди. Чох күман, сојуг иглимли јерләрин кејимләри фәргли олмушдур. Мезолит дөврүнүн инсанлары палтары, әсасән овладыглары һејванларын дәрисиндән тикмишләр.

Мезолит дөврүнә аид әмәк аләтләри

О дөврдә коллектив әмәк чох күчлү олмушдур. Бу да тәбиидир. Вәһши һејванлары дөрд јандан говуб һәр һансы јарған, јахуд гајадан тулланмаға мәчбур етмәк, хүсуси чәпәр вә тор илә балыг овламаг, ев тикмәк, гајыг дүзәлтмәк вә с. шүбһәсиз ки, коллектив әмәји шәртләндирмишдир. Мә'лумдур ки, коллектив әмәк өзлүјүндә ичма мүлкијјәти јарадыр. Ајры-ајры инсан коллективләри мүәјјән әразијә, торпаға, ов үчүн јарарлы јерә, мешәјә, суја вә с. өз әразиси кими бахмаға башлајыр. Бу исә бәшәр тарихиндә, рүшејм һалында да олса, илк гәбилә гурулушунун јаранмасыны доғурур.

Беләликлә, Мезолит дөврүндә мәһсулдар гүввәләрин сүр'әтли инкишафы илк инсан груплары арасында ичтимаи дәјишикликләр просесинин башланмасы кими дә характеризә олунур.

Чох тәәссүф ки, бәшәр тарихинин бу мүһүм дөврү бүтүн дүнјада, еләчә дә ССРИ-дә зәиф өјрәнилмишдир. Еләбуна көрәдир ки, Мезолит дөврүнүн характери, онун тарихдә мөвгеји барәдә фикирләр һачаланыр.

Тәдгигатчыларын бир гисми Мезолити Јени Даш дөврүнә (Неолит) кечид мәрһәләси, бә'зиләри ајрыча археоложи мәдәнијјәт, даһа башгалары исә бәшәр тарихиндә хүсу-

си мәрһәлә адландырырлар. Зәннимизчә, үчүнчүләрин фикри һәгигәтә даһа чох ујғундур.

Артыг хатырлатдыг ки, Даш дөврүнүн инкишаф етмиш мәрһәләләриндән бири Неолит (Јени Даш дөврү) адланыр. Неолит дөврү мәһсулдар гүввәләрин даһа да инкишаф етмәси, јени вә мүрәккәб әмәк саһәләринин мејдана кәлмәси илә вә бунларын әмәк вә мәишәт саһәләриндә доғурдуғу бир сыра чидди дәјишикликләрлә сәчијјәләндирилир.

Микролитләр

Хроноложи бахымдан, ј. е. ә. VI миниилликдән башланан бу дөвр әкинчилик вә малдарлыг кими бөјүк әмәк саһәләринин мејдана кәлдији бир дөврдүр.

Неолит дөврү бәшәр тарихиндә өзүнүн бир сыра чәһәтләри илә характерикдир Илк кил габлар мәһз бу дөврдә һазырланмышдыр. Әсасән кениш ағызлы вә конусвары көвдәси олан һәмин габлар гарышыг килдән алачиј биширилмишдир. Примитив формада да олса кил габ истеһсалынын

1—5 Неолит дөврүнә аид кил габлар
6—8 Неолит дөврүнә аид метал е'малы күрәси вә формалар

мејдана кәлмәси бәшәр тарихиндә чох мүһүм һадисә иди. Онлар, һәр шејдән әввәл, инсанлара әрзаг вә су еһтијаты сахламаг имканы верди. Илк вахтлар тохунма сәбәтләрин үзәринә әл илә чәкилән палчығы очагда биширмәклә ири-һәчмли мүхтәлиф габлар һазырланырды. Сонралар кил габлары һазырларкән әл чархындан истифадә етмәјә башладылар. Тунч дөврүнүн лап әввәлләриндән исә кил габ истеһсалында ән бөјүк техники тәрәгги олан ајаг чархы мејдана кәлир. Садә бир гурғудан—үст вә алт чархлардан вә бунлары бирләшдирән охдан ибарәт олан ајаг чархындан сон вахтларадәк кил габ истеһсалында ән универсал дәзкаһ кими истифадә едилирди.

Неолит дөврүндә дашдан аләт һазырламаг просеси өзүнүн ән јүксәк техники тәрәгги формасына чатыр. Инди инсанлар нәинки мүхтәлиф чинсли дашлардан һәр чүр аләтләр һазырлајырдылар, онлар, ејни заманда, бу аләтләрин бәдии-естетик чәһәтдән зөвглү олмасына фикир верирләр. Елә буна көрә дә Неолит дөврүндә даш аләт истеһсалында ән мүһүм техники тәрәгги олан чилалама вә дешмә техникасы мејдана кәлир.

Әјиричилик вә тохучулуг да о заман јараныр вә кејим, кисә, торба, тор кими мүһүм мәишәт әшјаларынын мејдана кәлмәсинә сәбәб олур.

Бу дөврүн ән мүһүм универсал аләтләриндән бири чилалы балталардыр. Һәмин балталар тәсәррүфатын бүтүн саһәләриндә, хүсусилә ағач е'малында инсанларын јахын көмәкчиси олмушдур.

Беләликлә, аләтләр үчүн хүсуси чинс дашларын сечилиб, күтләви формада вә јүксәк сәнәткарлыгла истеһсал олунмасы, онларын тајфалар арасында мүбадиләси, истеһсал заманы јени-јени үсулларын тәтбиг едилмәси, тохучулуғун мејдана кәлмәси, рүшејм һалында да олса, әкинчилијин вә малдарлығын јаранмасы, кил габлар истеһсалына башланмасы вә с. Неолит дөврүнүн әсас хүсусијјәтләридир. Бу дөвр һәмчинин ибтидаи әкинчилијин вә малдарлығын кениш инкишафы үчүн зәмин јаратды.

Бир сыра тәдгигатчылар, һәтта илк мүбадиләнин вә бә'зи металларын кәшфини дә неолит дөврү илә бағлајырлар.

Азәрбајчан әразисиндә Неолит абидәләри нисбәтән зәиф өјрәнилмишдир. Һалбуки, илкин арашдырмалар бурада зәнкин Неолит мәдәнијјәтинин варлығыны көстәрир. Нахчыван, Гарабағ вә Кәнчәчај зоналарындакы бә'зи чох тәбәгәли абидәләр, Минкәчевирин алт тәбәгәси, Гобустанын

Фируз дүшәркәси вә бир сыра башга абидәләр олдугча мараглы материаллар вермишдир. Һәмин абидәләрдән чилалы даш аләтләр, хүсусилә балталар, күлли мигдарда кил габ нүмунәләри, тикинти, дәнли битки вә дикәр мадди-мәдәнијјәт галыглары топланмышдыр. Бу бахымдан Гобустан абидәләри даһа зәнкиндир.

Бөјүк Даш дағында јерләшән бир гајаалты сығыначагда 4 м галынлығында мәдәни тәбәгә ашкар олмушдур. Бурада Мезолит материаллары илә јанашы Неолит дөврүнү әкс етдирән кичик даш аләтләр, карандашвары нүвәчикләр, сахсы галыглары вә вәһши һејван сүмүкләри үзә чыхарылмышдыр.

Чохтәбәгәли Фируз дүшәркәси Неолит мәдәнијјәти бахымындан даһа мараглыдыр. Дүшәркәнин һәмин дөврә аид тәбәгәдән чахмаг дашындан һазырланмыш кичик лөвһәчикләр, мүхтәлиф формалы гашовлар, кил габ нүмунәләри ашкар олунмушдур. Лакин Фируз дүшәркәсинин елм үчүн ән мараглы тапынтысы 2х1 м өлчүдә гәбрин ачылмасы олмушдур. Бурада пәракәндә һалда II инсан кәлләси вә дикәр сүмүкләр чыхарылмышдыр. Скелетләрин јанында торбавары мунчуглар, һејван дишиндән асмалар да вар иди.

Бу гәбир һәләлик Азәрбајчан әразисиндә ән гәдимдир. Арашдырычылар ону тәхминән Сон Мезолит вә Илк Неолит дөврүнә аид едирләр.

Азәрбајчанын вә еләчә дә Гафгазын дикәр абидәләриндән топланылмыш материаллар Неолит дөврүнүн Шәрги Загафгазија әразисини экинчилик вә малдарлыг тәсәррүфатынын инкишафы башладығы илк чоғрафи рајонлардан бири һесаб етмәјә имкан верир.

Археоложи материаллар Неолит дөврүндә Загафгазија илә Кичик Асија өлкәләри арасында игтисади әлагәләрин мөвчуд олдуғуну көстәрир. Чохлу бәнзәр материалларла јанашы, Кичик Асија үчүн характерик бәзәкләрә Загафгазија абидәләриндә дә тәсадүф олунмасы буну сүбут едир.

МЕТАЛЫН КӘШФИ—ЕНЕОЛИТ ДӨВРҮ

Бәшәр тарихиндә илк күтләви метал олан мисин кәшфи илә јени мәрһәлә олан Енеолит дөврү башлајыр. Ерамыздан әввәл VI вә IV минилликләри әһатә едән бу дөврә

һәм дә Халколит («халкос»—јунанча мис демәкдир), јә'ни мис дөврү дејилир. Мис јумшаг метал олдуғундан о һеч дә даш аләтләри сырадан чыхармады. Елә буна көрә дә һәмин дөврү Мис-Даш дөврү (латынча аенеус-мис, јунанча литос-даш демәкдир) адландырырлар. Алимләрин фикринчә, мис илк дәфә Кипр адасында тапылмышдыр.

Чәмијјәтин инкишафында мисли көрүнмәмиш дәјишикликләр доғуран енеолит дөврү бир сыра хүсусијјәтләри бахымындан өзүндән әввәлки вә сонракы дөврләрдән әсаслы шәкилдә фәргләнир. Бу дөврдә чәмијјәтин ичтимаи инкишафында хүсуси ирәлиләјиш мүшаһидә олунур; әкинчилик вә малдарлыг инкишаф едир, тајфаларарасы әлагәләр кенишләнир, отураг һәјат мәдәнијјәти формалашыр. Һәтта гәдим Шәргин бә'зи рајонларында, хүсуси илә Мисирдә вә Месопотамијада синифли чәмијјәтин тәшәккүлү үчүн зәмин јараныр.

Мисдән илк вахтларда сојуг дөјмә үсулу илә хырда аләтләр: бычаглар, ијнәләр, бизләр вә с. һәмчинин бәзәк әшјалары һазырланмышдыр. Инсанлар мис күлчәсинә әвәлләр дашын бир нөвү кими бахмышлар. Бу күлчәләрин дашдан фәргләндијини онлара јалныз VI миниллијин сонларындан мә'лум олмушдур. Мисин јүксәк истиликдә әримәси, мүхтәлиф формаја дүшмәси, сојујаркән јенидән бәркимәси вә с. дашдан фәргләндирилмәсинә әсас вермиш вә ондан чүрбәчүр мәгсәдләр үчүн истифадә едилмәсинә имкан јаратмышдыр.

Совет археологлары бүтөвлүкдә, Енеолит дөврүнүн беш әсас характерик хүсусијјәтини көстәрирләр; 1. Тәсәррүфатын дикәр саһәләринә нисбәтән тоха әкинчилијинин Енеолит дөврүндә даһа да үстүнлүк тәшкил етмәси; 2. Чахмаг дашындан һазырланмыш аләтләрлә јанашы, мис аләтләрин дә мејдана кәлмәси; 3. Ибтидаи ичма коллективләри үчүн мөһрәдән тикилмиш бөјүк гәбилә евләринин мөвчуд олмасы; 4. Ана нәсли үчүн характерик олан кил гадын һејкәлләринин (бүтләринин) јаранмасы; 5. Фырча илә нахышланмыш кил габларын һазырланмасы. Бүтүн бу әламәтләри Азәрбајчанын Енеолит дөврү абидәләриндә там тәфәррүаты илә изләмәк мүмкүндүр. Јери кәлмишкән, көстәрмәлијик ки, Енеолит дөврү абидәләри илә зәнкин олан Азәрбајчан мис е'малынын илк вәтәнләриндәндир. Бунун әсас сәбәбләриндән бири бурада түкәнмәз мис јатагларынын олмасыдыр.

Асан е'маллы мис јатагларынын чохлуғу исә өз нөвбә-

синдә Азәрбајҹан әразисинин енеолит абидәләрилә зәнкинлијини шәртләндирмишдир.

Индијәдәк Азәрбајҹанда Енеолит дөврүнә аид отурагәкинчи тајфалара мәхсус 60-дан чох јашајыш мәскәни ашкар олунмушдур. Бунлардан Нахчыван әразисиндәки I Күлтәпә абидәси, Мил-Гарабағдакы Иланлы тәпә, Чалаған тәпә, Гаракөпәк тәпә, Зәркәр тәпә, Мејнәтәпә ,Чадыртәпә, Шәкәрјалы, Муған дүзүндәки Әликөмәк тәпәси, Сулутәпә, Үчтәпә, Мишарчај, Гурудәрә, Күр чајынын сағ саһилиндә, Газах рајону әразисиндәки I Төјрәтәпә, Шомутәпә, Бабадәрвиш, Гарғалар тәпәси вә с. чох зәнкиндирләр.

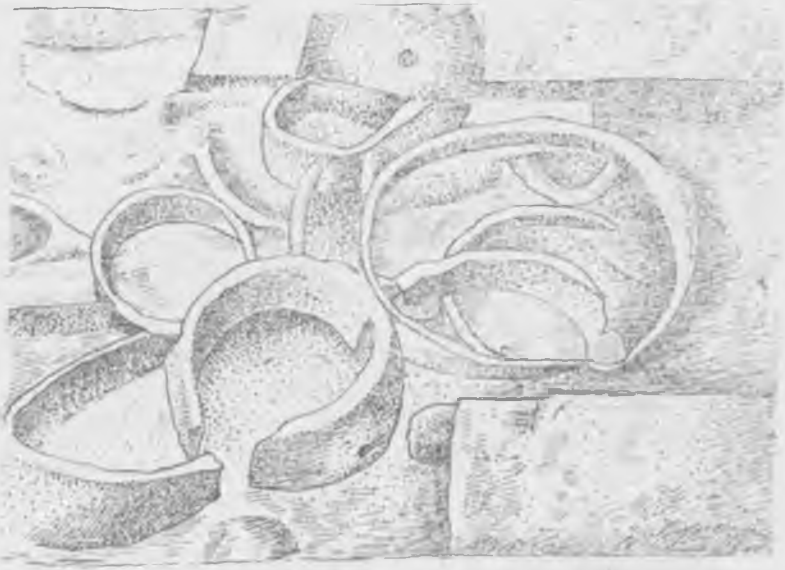

Енеолит дөврүнә аид јашајыш евләри

Енеолит дөврүнүн јашајыш мәскәнләри әсасән һүндүр тәпәләр формасында олуб мүхтәлиф өлчүлүдүрләр. Бу мәскәнләрә һәм дүзән вә һәм дә дағәтәји зоналарда тәсадүф едилир.

Енеолит дөврүнүн јашајыш мәскәнләри мәдәни тәбәгәләрин галынлығы илә сәчијјәләнир. Бу исә өзлүјүндә отураг јашајыш тәрзинин күчлү олмасы илә бағлыдыр.

Азәрбајҹанда гәдим отураг әкинчилик вә малдарлыг

мәдәнијјәтини өјрәнмәк үчүн мөвчуд абидәләри тәдгигатчылар ики група бөлүрләр. Нахчыванда өјрәнилмиш I Күлтәпәнин алт тәбәгәси, Мил-Гарабағ вә Муған дүзләриндәки јашајыш мәскәнләри биринчи група аид едилир.

Икинчи груп абидәләрә Гәрби Азәрбајчанда Кичик Гафгаз дағ силсиләси илә Күр чајы арасында јерләшән јашајыш мәскәнләри дахилдир.

Кениш археоложи тәдгигат ишләри әсасән Күлтәпә, Шомутәпә, Төјрәтәпә, Гарғалар тәпәси, Әликөмәктәпәси, Иланлытәпә вә дикәр јашајыш мәскәнләриндә апарылмышдыр.

Нахчыван шәһәриндән 8 км аралыда јерләшән I Күлтәпә јашајыш јери 1,5 һектара јахын бир саһәни әһатә етмәклә 21 м галынлығында мәдәни тәбәгәси олан јүксәк бир тәпәдән ибарәтдир. Тәпә бүтөвлүкдә ашағыдан јухарыјадәк күл, хырда даш, тәсәррүфат вә мәишәт галыглары илә өртүлмүшдүр. Бурада үзә чыхарылан дөрд мәдәни тәбәгәнин ашағыдан биринчиси Енеолит дөврүнә аиддир. Галынлығы 9 м олан бу тәбәгәдән тикинти галыглары, тәсәррүфат гујулары, очаг вә күрәләр, мүхтәлиф һејван сүмүкләри, дашдан, сүмүкдән вә килдән һазырланмыш әшјалар, буғда галыглар, гәбирләр вә с. тапылмышдыр. Һәмин археоложи материаллар Күлтәпә сакинләринин отураг һәјатла мәшғул олдугларыны сүбут едир. Дашдан вә мөһрәдән тикилмиш даирәви бина галыглары хүсусилә мараглыдыр. Диаметри орта һесабла 7 м-ә чатан, 35-55 см галынлығында диварлары олан белә евләр бир чох һалларда аракәсмәләрлә ајры-ајры һиссәләрә бөлүнмүшдүр.

I Күлтәпәнин Енеолит дөврү материаллары ичәрисиндә даш аләтләр чохлуг тәшкил едир. Аләтләрин чоху дәвәкөзү дашындан һазырланмышдыр. Онларын нуклеуслары да тапылмышдыр. Аләтләр бу нуклеуслардан гәлпәләмә үсулу илә алынмышдыр.

Күлтәпәдән чахмаг дашындан һазырланмыш аләтләр, ох учлуглары, 300-дән чох ораг диши әлдә едилмишдир. Базалт нөвлү дашдан исә әсасән балталар, пазлар, күрзләр, чәкичләр, топпузлар вә с. һазырланмышдыр.

Күлтәпәнин сүмүк мә'мулаты ичәрисиндә гарамал сүмүјүндән һазырланмыш гашовлар пардахлајычы аләтләр чохлуг тәшкил едир.

Мисдән һазырланмыш әшјалар исә санчаглардан, мунчуглардан, тијәләрдән, низә учлугларындан вә с. ибарәтдир. Бу әшјалар тәмиз мисдән һазырланмышдыр. Бу әшја-

ларын бә'зисинин тәркибиндә чүзи мәркүмүш гатышығы вар. Күлтәпә Енеолит дөврү кил габларынын әксәриjјәти енли ағызлы вә јасты отурачаглыдыр. Күлтәпәдә һәмчинин мүрәккәб техноложи үсулла һазырланмыш, дөврүнүн көзәл сәнәт мәһсулу сајылан бојалы габлар әлдә едилмишдир.

Енеолит дөврүнүн ме'марлығы, онун мүхтәлиф тәсәррүфат саһәләри, кил вә дикәр мәишәт әшјалары һаггында даһа кениш тәсәввүр јарадан абидәләрдән бири Шому тәпә јашајыш јеридир.

Үмуми саһәси 0,5 һектардан бир гәдәр чох олан овал формалы бу абидәдә ики мәдәни тәбәгә үзә чыхарылмышдыр. Онун I алт тәбәгәси Енеолит, II тәбәгәси исә сон Тунч дөврүнә аиддир. Енеолит дөврү тәбәгәсиинин галынлығы 1,5 м-дир. Бу тәбәгәдә саһәси 400 кв м-ә јахын даирәви јашајыш бинасы вә хејли тәсәррүфат тикилиләри ашкар олунмушдур. Биналар мүхтәлиф өлчүлү (50-55х22-25х8; 26х16х9 см) чиј кәрпичлә тикилмишдир. Бир-биринә кил мәһлулла бәркидилмиш кәрпич һөрүкләринин диаметри 3 м-ә чатыр. Онлар јарымовал формада (0,5х0,5 м өлчүдә) дүзәлдилмишдир. Очаглар отагда дивар дибиндә јерләшир вә үстләри еллипс шәклиндә өртүлмүшдүр. Јашајыш евләриндә түстү бачасы гојулмушдур. Отагларын бә'зиләриндә дивар дибиндә биширилмәмиш кил габлар вардыр. Тәдгигатчыларын фикринчә, бу габлар дини характер дашымыш вә онларда сөнмәјән, даими од сахланмышдыр.

Шомутәпәдән тапылмыш мадди-мәдәнијјәт галыглары, онун сакинләринин отураг һәјаты вә тәсәррүфат һәјаты һаггында әтрафлы тәсәввүр јарадыр. Бурадан тапылан мүхтәлиф нөв буғда галыглары, сүмүкдән вә бујнуздан һазырланмыш тохалар, даш дишли ораглар вә с. әкинчилик мәдәнијјәтинин јүксәк сәвијјәдә инкишаф етдијини көстәрир. Мүхтәлиф һејванлара мәхсус остеоложи галыглар исә Шомутәпә сакинләринин инкишаф етмиш малдарлыгла да мәшғул олмаларына сүбутдур. Шомутәпәдән әлдә едилән надир тапынтылардан бири дә сүмүкдән һазырланмыш гадын фигурудур. Бу тапынты өз заманәсинин мә'нәви аләмини өјрәнмәк бахымындан гијмәтлидир. Бундан әлавә, Шомутәпәдән килдән дүзәлдилмиш инсан фигуру да тапылмышдыр.

Енеолит дөврүнә аид отурмуш вәзијјәтдә тәсвир олунан кил гадын фигуру Гарғалар тәпәсиндә тапылмышдыр.

Енеолит дөврү абидәләриндән тапылмыш археложи

материаллар малдарлыгда гарамала нисбәтән даварын (гојун, кечи вә с.) , һәмчинин чүт дырнаглылардан донузун даһа кениш бечәрилдијини көстәрир. Овчулугда марал вә габан ову үстүн олмушдур. Әввәлки дөврдән фәргли олараг Енеолитдә сапандан силаһ кими истифадә едилмишдир. Сапанда гојуб атмаг үчүн јумру дашларла јанашы, килдән дә истифадә етмишләр. Демәк олар ки, бүтүн дүшәркәләрдән сапанд дашлары тапылмышдыр.

Тәкчә Шомутәпәдә бир отағын јанында 155 сапанд дашы әлдә едилмишдир. Енеолит дөврү абидәләриндән топланмыш мадди-мәдәнијјәт галыглары ичәрисиндә даш, сүмүк вә килдән һазырланмыш чүрбәчүр мәишәт әшјалары чохлуг тәшкил едир.

Тапылан зәнкин әмәк аләтләри көстәрир ки, бүтүн ири јашајыш мәскәнләри јанында сәнәт е'малатханалары мөвчуд олмушдур. Усталыгла һазырланмыш дән дашлары, һәвәнкдәстә, балта, мүхтәлиф дәстәкләр, топпуз, искәнә, зиндан дашы, чилалы дашлар вә с. әмәк аләтләри мәһз һәмин е'малатханаларда дүзәлдилә биләрди.

Бәшәр тарихи үчүн Енеолит дөврүнә аид ән мүһүм мәсәләләрдән бири дә дәфн адәтинин формалашмасыдыр.

Тәкчә I Күлтәпәнин Енеолит дөврү тәбәгәсиндә 85 гәбир ачылмышдыр. Бурадан чыхан скелетләр өлүләрин бүкүлү вәзијјәтдә вә ја бөјрү, јахуд да архасы үстә, өзү дә мүхтәлиф истигамәтләрдә дәфн едилдијини көстәрир. Бә'зи скелетләрин үзәринә гырмызы охра сәпилмишдир. 2 гәбирдән ит скелети, бир гисим гәбирдән исә кил габлар, чүрбәчүр мунчуглар вә дәвәкөзү дашындан һазырланмыш әшјалар тапылмышдыр. Belә гәбирләр Бабадәрвиш вә дикәр абидәләрдә дә үзә чыхарылмышдыр.

Азәрбајчан әразисиндә өјрәнилмиш Енеолит абидәләринин чохунда гәбирләр билаваситә јашајыш мәскәнләриндә газылмышдыр. Бу адәт Јахын вә Орта Шәргин бир чох өлкәләриндә узун мүддәт галмышдыр. Белә гәбирләр бир гајда олараг јашајыш јеринин мәдәни тәбәгәсиндә вә јахуд хам торпагда газылырды.

Бүтүн бу дејиләнләрдән ајдынлашыр ки, Енеолит дөврүндә Азәрбајчанда ваһид әкинчилик вә малдарлыг мәдәнијјәти олмуш вә бу мәдәнијјәт зәмининдә ваһид адәт-ән'әнә, идеоложија да формалашмышдыр. Һәмин дөврүн идеоложијасы, биринчи нөвбәдә, өзүнү дәфн адәтинә мүнасибәтдә бүрузә верир. Бу дөврдә һәтта дәфн ән'әнәләриндән дә

данышмаг олар. Мәсәлән: Күр чајынын орта ахарында јашајан əһали өз өлүләрини јашајыш јерләриндән хејли кәнарда, Азәрбајҹанын ҹәнуб рајонларында јашајан əһали исә билаваситә јашајыш мәскәнләринин өзүндә—евләрин арасында, дөшәмәнин алтында вә јахуд да һәјәтдә дәфн етмишдир. Чох вахт өлү тәк вә бүкүлү вәзијјәтдә басдырылмышдыр, анҹаг аз да олса коллектив дәфн адәтинә дә раст кәлмәк мүмкүндүр. I Күлтәпәдә олдуғу кими, Бабадәрвиш вә Әликөмәктәпә абидәләриндә дә гәбирләрдән охра тапылмышдыр.

Енеолит дөврүнүн дини дүнјакөрүшүнү өјрәнмәк үчүн Әликөмәктәпәдә тапылан даирәви отағын бөјүк өһәмијјәти вар. Отағын диварлары киллә суванмыш, үстүндән исә ағ киллә ширәләнмишдир. Һамар диварда һәндәси характерли нахышлар чәкилмишдир. Бу бина чох күман ки, магик (овсун) мәрасимләрин кечирилмәси үчүн истифадә едилмишдир. Дашдан вә килдән дүзәлдилмиш инсан фигурлары Енеолит дөврүнүн ән мараглы абидәләриндәндир. Индијәдәк Азәрбајҹанда тапылан бүтүн антропоморф фигурлар мәһсулдарлыг рәмзи олан гадын тәсвирләриндән ибарәтдир. Бу бахымдан, јухарыда көстәрдијимиз Гарғалар тәпәсиндә тапылмыш кил гадын фигуру чох мараглыдыр. Фигурун үзәри далғавары шагули хәтләрлә бәзәдилмишдир. Тәдгигатчыларын фикринҹә, тахыл зәмисини хатырладан бу нахыш мәһсулдарлыг ајини илә бағлыдыр. Шомутәпәдән тапылмыш гадын фигуру исә еһтимал ки, евин-очағын мүһафизәчиси символудур.

Үмумијјәтлә, Енеолит дөврүнүн әкинчилик вә малдарлыг саһәсиндә олдуғу кими, идеоложија саһәсиндә дә мүәјјән систем, ваһид ән'әнә көзә чарпыр. Бүтүн бунлар һәмин дөврдә Азәрбајҹанын өзүнәмәхсус мәдәнијјәти олдуғуну көстәрир.

ТУНҸ ДӨВРҮ

Тарихдә Енеолитдән сонра кәлән дөвр Тунҹ дөврү адланыр. Бу дөвр ј. е. ә. IV минилијин сону вә III минилијин әввәлләриндән башлајараг ј. е. ә. I минилијин әввәлләринәдәк давам едир. Мисин галај вә ја сүрмә илә гарышығындан алынан тунҹ даһа мөһкәм вә әлверишли метал

олдуғундан инсан фәалијјәтинин бүтүн саһәләринә јарамышдыр. Ондан мүхтәлиф нөв силаһлар, әмәк аләтләри, мәишәт аваданлығы, бәзәк әшјалары вә с. һазырланмышдыр. Археоложи тәдгигатлар көстәрмишдир ки, Азәрбајчан әразиси Тунч дөврү абидәләри илә зәнкиндир.

Гафгазын һәр јериндә олдуғу кими, Азәрбајчанда да бу дөвр хроноложи чәһәтдән үч мүһүм һиссәјә бөлүнүр: илк орта вә сон Тунч дөврләри.

Илк Тунч дөврү тунчун кәшфи илә башланыр. Бу дөвр үчүн башлыча характерик чәһәтләрдән бири һәмин дөвр мәдәнијјәтинин үмуми Гафгаз мигјасында ејнилијидир. Азәрбајчанда илк Тунч дөврү абидәләри елми әдәбијјатда Күр—Араз мәдәнијјәти ады илә мәшһурдур. Һазырда мүәјјән олунмушдур ки, илк Тунч дөврүнә аид Күр-Араз мәдәнијјәти үчүн характерик олан абидәләрин јајылма әразиси олдугча кенишдир. Тәдгигатчылар Күр-Араз мәдәнијјәтинин изләринә бүтүн Загафгазијада, Иранын шимал-гәрбиндә, Шәрги Анадолуда, Дағыстанда, Чечен-Ингушетијада вә б. јерләрдә тәсадүф етмишләр. Бу абидәләр дүзән, дағәтәји вә һәтта дағ зирвәләриндә белә өјрәнилмишдир. Күр-Араз мәдәнијјәтинә аид археоложи абидәләрин јајылма әразиси вә онларын сыхлығы һаглы олараг белә бир нәтичәјә кәлмәјә имкан вермишдир ки, илк Тунч дөврүндә Азәрбајчан әразисиндә әһалинин сајы хејли артдығыны көстәрир.

Бу дөвр башлыча олараг мәишәт абидәләри—јашајыш мәскәнләри васитәсилә изләнмишдир.

Нахчыванда I Күлтәпәнин II тәбәгәси, II Күлтәпәнин алт тәбәгәси, Бабадәрвиш јашајыш јеринин үст гаты, Минкәчевир абидәләри комплексинин илк дөврү, Күлтәпә, Мејнәтәпә, Узунтәпә вә дикәр абидәләр Күр-Араз мәдәнијјәтини сәчијјәләндирән мадди-мәдәнијјәт галыглары илә олдугча зәнкиндир. Бу мәдәнијјәтин изләринә Гобустан абидәләри комплексиндә дә тәсадүф олунмушдур. Көстәрилән абидәләрдә апарылмыш археоложи газынтылар, һәмин дөврдә мәһсулдар гүввәләрин инкишаф сәвијјәсини, јашајыш мәскәнләринин характерик чәһәтләрини, илк Тунч дөврү үчүн сәчијјәви олан бир сыра адәт вә ән'әнәләри, һәмчинин Күр-Араз мәдәнијјәти сакинләринин һәјатында баш вермиш дикәр игтисади, ичтимаи вә идеоложи дәјишикликләри үзә чыхармышдыр.

Ј. е. ә. III миниллијин әввәлләриндән е'тибарән малдарлыг сүр'әтлә инкишаф етмәјә башлајыр, илкин малдар

гәбиләләр јараныр, патриархал гәбилә гурулушу формалашыр вә чәмијјәтин апарычы гүввәсинә чеврилир.

Малдарлыг әсасән дағ вә дағәтәји рајонларда мәркәзләшмәјә башлајыр. Инсанлар артыг чај кәнарларындан кениш дүзәнликләрә чыхыр вә јени-јени јашајыш мәскәнләри салырлар.

Мәскәнләр вә онларын әтрафында топланмыш галыглар илк Тунч дөврүндә һејвандарлыгда хүсуси ихтисаслашманын (гојунчулуг, атчылыг, дәвәчилик) кетдијини сүбут едир. Илк Тунч дөврүндә малдарлыгла јанашы, әмәк аләтләринин тәкмилләшмәсилә әкинчилик дә сүр'әтлә инкишаф етмәјә башлајыр.

1949-чу илдән башлајараг, Минкәчевирдә Күр чајынын сол саһилиндә илк Тунч дөврүнә аид ири өлчүлү дөрд јашајыш бинасынын галыглары өјрәнилмишдир. Бу биналарын үмуми узунлуғу 8 м-дән 14 м-ә гәдәр, ени исә 4—8 м-дир. Узунсов, јарымгазма һалында олан бу биналар саман гарышыглы палчыгдан (мөһрәдән) тикилмишдир. Онларын дөшәмәсиндә чохлу очаг јерләри вардыр. Отагларын диварлары боју дирәк јерләри үзә чыхарылыб. Көрүнүр бу биналарын таваны диварлар боју дүзүлмүш сүтунлар үзәриндә гурулмушдур. Орадан чилаланмыш кил габлар, ораг дишләри, дән дашлары, сүмүк бизләр, ев һејванларына мәхсус чохлу сүмүк галыглары, тахыл вә дикәр әрзаг мәһсулларынын сахланмасы үчүн тәсәррүфат гујулары тапылмышдыр.

Илк Тунч дөврүнүн ән кениш өјрәнилмиш абидәләриндән бири дә I Күлтәпәнин II тәбәгәсидир. Бурадан 28 даирәви отагдан ибарәт 4—13 м диаметрли бина үзә чыхарылмышдыр. 8 м галынлығында олан бу тәбәгәдә хүсуси гурулуша малик очаг гурғулары, кил габлар, даш вә сүмүк аләтләр топланмышдыр. Даирәви биналарын бөјүк бир комплекси Бабадәрвиш јашајыш јериндән ашкар олунмушдур. Бинанын үмуми саһәси 600 кв м-дән чохдур. Бабадәрвиш јашајыш јериндә тунч истеһсалы илә бағлы олан ... күрә галығы вә металишләмә әмәк аләтләри тапылмышдыр. Бабадәрвишдә чубугдан һөрүлмүш вә үзәри сuванмыш дивар галығына да тәсадүф олунмушдур.

Илк Тунч дөврүнә аид гәбир абидәләри дә Минкәчевир, ...утгашен рајонунда, Варданлыда, Хачбулагда, Степанакертдә, Кәнчә вә Ханлар зоналарында өјрәнилмишдир.

Минкәчевирдә үзә чыхарылан садә торпаг гәбирләрдә ...елет бүкүлү вәзијјәтдә, мүхтәлиф истигамәтләрдә дәфн

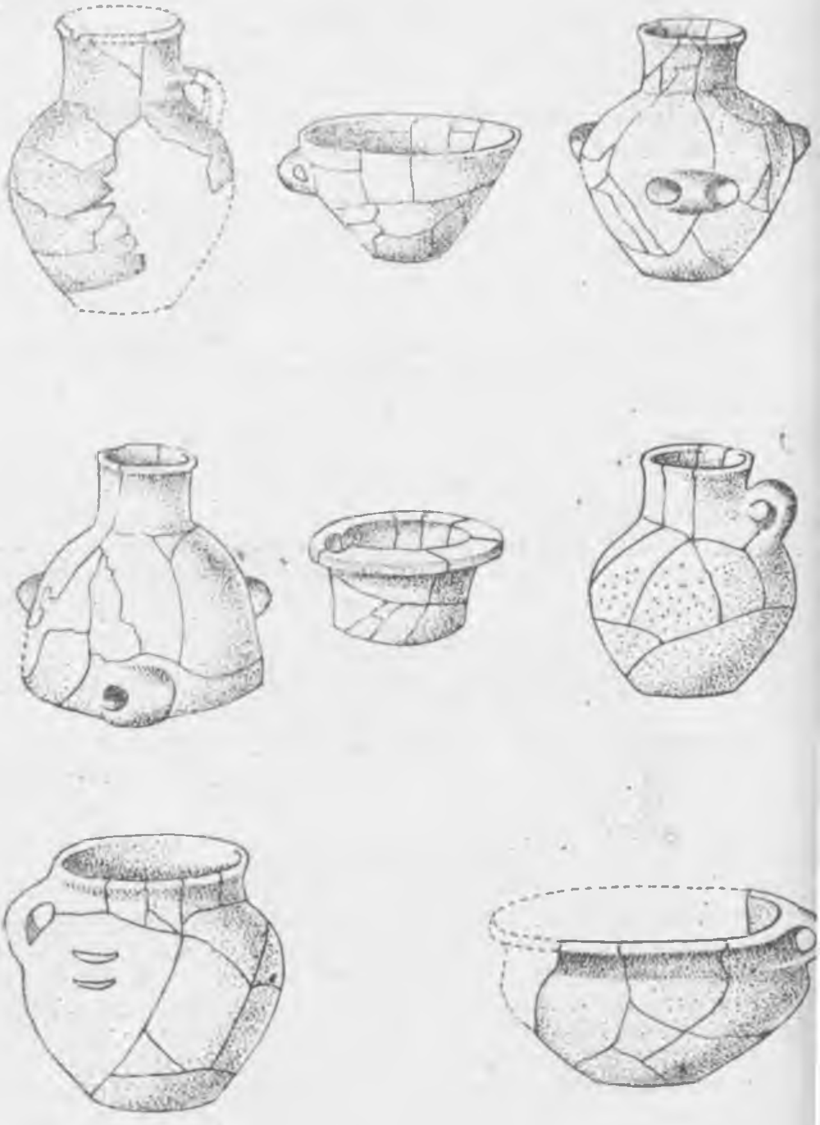

Кил габ нүмунәләри

едилмишдир. Һәр гәбирдә, скелетин баш тәрәфинә бир кил габ гојулмушдур. Хачбулагда исә даш өртүклү курган типли гәбирләр вардыр. Курганларын алтында дөрдкүнч газылмыш, планлы вә күнчләри јарымовал дүзәлдилмиш гәбирләр јерләшир. Бу гәбирләрдә скелет архасы үстә, ојнаглардан бүкүлү формада, башы гәрбә доғрудур. Белә гәбирләрдә, бир гајда олараг, гара рәнкли күпә формалы, үчгулп габлара даһа чох тәсадүф олунур. Бурадан һәмчинин гызыл, күмүш вә тунчдан һазырланмыш бәзәк әшјалары да тапылмышдыр.

Мараглыдыр ки, Азәрбајчанын бир чох јерләриндә өлүнү дәфнетмә илә јанашы, өлү јандырма адәти дә олмушдур.

Нәһајәт, тәк гәбирләрлә јанашы, курганларда коллектив дәфн адәтинә дә тәсадүф олунмушдур. Беләликлә, һәм јашајыш мәскәнләринин, һәм дә гәбир абидәләринин тәдгиги илк Тунч дөврүндә Азәрбајчанда әмәк аләтләринин тәкмилләшмәси просесини, ән гәдим тикинти техникасыны, әкинчилик вә малдарлыг тәсәррүфатларынын инкишаф сәвијјәсини өјрәнмәјә әсас верир.

Илк Тунч дөврүнүн сәнәткарлығында әмәлә кәлмиш дәјишикликләр диггәти чәлб едир. Бу бахымдан, Күр-Араз мәдәнијјәтинә аид кил габлар мараглыдыр.

Һәмин кил габлар әсасән үзви маддәләр гарышығындан һазырланмышдыр. Әксәр һалда габларын үзәри пардахланмышдыр. Бәлкә дә елә буна көрә Күр-Араз мәдәнијјәтинин характерик чәһәтләриндән бири гара, боз вә с. рәнкдә чилаланмыш хүсуси парылтылы кил габларын мөвчуд олмасыдыр. Күр-Араз мәдәнијјәтинә мәхсус габларын бир һиссәсинин үзәри габарыг спиралвары, даирәви вә с. һәндәси мотивләрлә бәзәдилмишдир.

Илк Тунч дөврүндә кил мә'мулаты олдугча мүтәнасиб формада һазырланмышдыр. Бу хүсусијјәтләри нәзәрә алараг тәдгигатчылар белә бир гәнаәтә кәлмишләр ки, илк Тунч дөврүндә дулусчулуг бир сәнәт саһәси кими ихтисаслашмышдыр. Бизә елә кәлир ки, Тунч дөврүндә кил габларын һазырланмасы һеч дә һәмишә натурал характер дашымамышдыр.

Тунч дөвру абидәләринин тәдгиги гәдим әкинчилик мәдәнијјәтинин өјрәнилмәси үчүн күлли мигдарда фактик материал вермишдир.

Тәдгигатчылар сон вахтлара кими белә һесаб едирдиләр ки, үмумијјәтлә, Гафгазда, о чүмләдән дә Азәрбајчан-

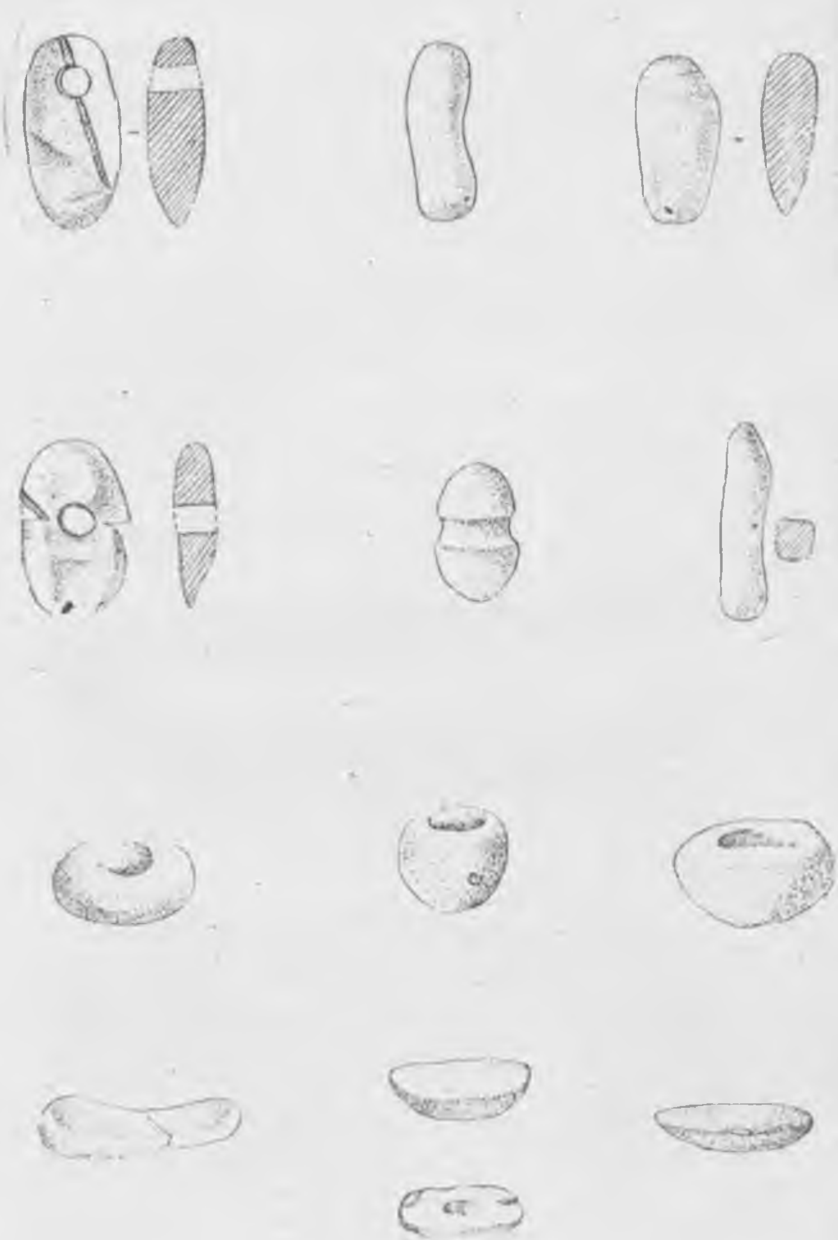

Даш әмәк аләтләри

да илк Тунч дөврүндә әсасән тоха әкинчилији инкишаф етмишдир. Лакин Күлтәпә, Бабадәрвиш вә Гарғалар тәпәси абидәләриндән топланмыш әмәк аләтләри чүт әкинчилијинин мәһз бу дөврдә чох кениш јајылдығыны сүбут едир. Күр-Араз мәдәнијјәтинин јајылма әразиси өјрәниләркән мә'лум олмушдур ки, артыг илк тунч дөврүндә әкинчилик үчүн јарарлы олан саһәләрин бөјүк әксәријјәти ајры-ајры гәбиләләр тәрәфиндән мәскунлашдырылмышдыр. Әкинчиликдә буғда, арпа вә дары бечәрилмишдир. Әкинчи тајфалар һәр үч дәнли битки нөвүнү бир јердә әкмишләр.

Илк Тунч дөврүндә малдарлыг да тәсәррүфатын әсас саһәси кими формалашыр. Газынтылар заманы ашкар олунмуш инәк, гојун, донуз, ат сүмүкләри тәсәррүфатда һејвандарлығын мүһүм рол ојнадығыны көстәрир. Малдарлығын әсас тәсәррүфат саһәси кими инкишаф етмәси е. ә. III минилликдә јајлаглардан кениш истифадә етмәјә имкан верди. Бу исә өлкәнин дағлыг јерләриндә мүвәггәти јашајыш мәскәнләринин мејдана кәлмәсинә сәбәб олду. Археоложи материаллар е. ә. III минилликдә малдарлыг тәсәррүфатында даварын даһа үстүн мөвге тутдуғуну сүбут едир.

Беләликлә, илк Тунч дөврүндә дағәтәји вә дүзәнликләр әкинчи тајфалар, дағ вә јајлаглар исә малдар тајфалар тәрәфиндән мәскунлашдырылмышдыр.

Әкинчилијин, малдарлығын, еләчә дә сәнәткарлығын инкишафы бүтөвлүкдә чәмијјәтин инкишафында бир сыра мүһүм дәјишикликләрә сәбәб олмуш, ајры-ајры ичтимаи групларын вә буна мүвафиг олараг ичтимаи шүурун формалашмасына шәраит јаратмышдыр.

Бу о демәкдир ки, Шәрги Загафгазијаны бүрүмүш Күр-Араз мәдәнијјәти үмуми чәһәтләрлә јанашы, инкишаф етдикчә мүәјјән дәрәчәдә локаллашма просесинә дә мә'руз галмышдыр.

Е. ә. II минилликдән Тунч дөврүнүн јени мәрһәләси— Орта Тунч дөврү башланыр.

Орта Тунч дөврүндә истәр отураг әкинчиликлә мәшғул олан тајфаларын, истәрсә дә малдарларын игтисади вә ичтимаи һәјатында јени кејфијјәт дәјишикләри баш верир.

Артыг бу дөврдән јарымкөчәри малдарлыг формалашыр. Исти јај ајларында дағлара көчән тајфалар, дағларын әлверишли јерләриндә даими дүшәркә үчүн мәскәнләр салырлар. Беләликлә, Орта Тунч дөврүндә дағлыг јерләрдә јашајыш мәскәнләри салынмасы кениш вүс'әт алмаға башлајыр.

Кил габ нүмунәләри

Әкинчиликлә мәшғул олан тајфалар исә јенә әввәлки кими дағәтәји вә дүзән зоналарда отураг һәјат кечирирләр. Бу тајфалар арасында әкинчилик даһа да тәкмилләшир, сүн'и суварма шәбәкәси кенишләнир.

Игтисади ирәлиләјиш ичтимаи мүнасибәтләрдә дәјишиклик јарадыр. Ихтисаслашмыш тәсәррүфат саһәләри ајры-ајры тајфаларын арасында бөјүк мал-гара сүрүләринин вә ја әрзаг еһтијатынын топланмасына, тајфаларарасы зиддиј-

јәтләрин вә ја тоггушмаларын мејдана кәлмәсинә сәбәб олду. Бу исә өзлүјүндә јени-јени силаһ нөвләринин вә мүдафиә гурғуларынын јаранмасы илә нәтичәләнди. Јашајыш јерләринин бөјүк әксәријјәтинин әтрафында мүдафиә системләри јарадылмышдыр.

Орта Тунч дөврүнә аид ән јахшы өјрәнилмиш абидәләр Нахчыван әразисиндәки I вә II Күлтәпәләр, Шортәпә, Оғлангала, Ағдам рајону әразисиндәки Үзәрликтәпә абидәсидир. Бунунла белә, бу дөврә аид мәдәни тәбәгәләр Фүзули рајону әразисиндә Гаракөпәктәпәдә, Күнәштәпәдә, Хантәпәдә, Узунтәпәдә, Шомутәпәдә, Чәнуб-Шәрги Азәрбајчанда Мишарчај, Чәфәрханлы, Әликөмәктәпә, Гобустанда—Бөјүкдаш абидәләриндә гејдә алынмышдыр·

Орта Тунч дөврү I Күлтәпәнин III лајында тәмсил едилмишдир. Бурада чиј кәрпичдән һөрүлмүш дөрдкүнч формалы евләрә мәхсус дивар галыглары, монохром вә полихром кил габлар, даш аләтләр вә јалныз I әдәд·тунч әшја тапылмышдыр.

Евләрин дөшәмәси әввәлки дөврләрдән фәргли олараг дашдан олуб, бир-биринә ағ рәнкли, кәчә охшар маддә илә бәркидилмишдир. Күлтәпәнин даш аләтләри дәвәкөзү, туф, базалт чинсли дашлардан јүксәк зөвглә һазырланмышдыр. Бунлар әсасән ити ағызлы бычаг шәкилли лөвһәләрдән, дән дашларындан, сүрткәчләрдән вә с. ибарәтдир.

I Күлтәпәдә Орта Тунч вә Сон Тунч дөврләринә аид ики груп кил габлар әлдә едилмишдир. Бунлар бојалы вә садә кил габлардыр. Габлар чешидләринә көрә дә ики гисмә: мәтбәх вә сүфрә габларына бөлүнүрләр.

II Күлтәпә Чәһричајла Нахчыван чајларынын бирләшдији јердә үч һектара јахын бир саһәни тутур. Бу чохтәбәгәли абидәнин Орта Тунч дөврүнә аид тәбәгәсинин галынлығы 4 м-дән чохдур. Бу е. ә· II миниллиндә күлтәпәлиләрин һәјат вә мәишәтини өзүндә экс етдирән 4 иншаат мәрһәләсиндән ибарәтдир. Јашајыш јеринин әтрафына мүдафиә дивары чәкилмишдир. Мәдәни тәбәгәдән јашајыш евләринин, тәсәррүфат биналарынын, истеһсалат очагларынын галыглары илә јанашы күлли мигдарда бојалы кил габлар, дашдан, тунчдан вә сүмүкдән һазырланмыш әмәк аләтләри, бәзәкләр, силаһлар вә с. үзә чыхарылмышдыр.

Мүкәммәл тикинти техникасына бәләд олан II Күлтәпә сакинләри иншаат материалы кими чиј кәрпичдән, мөһрәдән вә дашдан истифадә етмишләр. Бурада инша едилмиш

мүдафиә истеһкамы, јашајыш вә тәсәррүфат биналары јүксәк ме'марлыг зөвгүнүн мәһсулу олуб, дөврүн иншаат ишләри һаггында кениш тәсәввүр јарадыр. Мүрәккәб гурулушлу мүдафиә истеһкамы дөрдкүнҹ бүрҹләрлә даһа да мөһкәмләндирилмишдир.

II Күлтәпәдә һәм монохром, һәм дә полихром кил габлара тәсадүф олунур. Онлар формача олдугча мүхтәлифдирләр. Габларын нахышлары да зәнкиндир. Онларын үзәриндә һәндәси бәзәкләрлә јанашы мүәјјән мәзмуну ифадә едән сүжетли нахышлар да вардыр.

Нахчыван әразисиндә икинҹи Күлтәпә илә һәмдөвр олан даһа бир нечә абидә тәдгиг едилмишдир. Чохтәбәгәли Гызылвәнк вә Шаһтахты абидәләриндә дә Орта Тунҹ дөврү мәдәнијјәти өјрәнилмишдир.

Орта Тунҹ дөврүнүн мараглы абидәләриндән бири дә Ағдам шәһәри јахынлығында тәдгиг едилмиш Үзәрликтәпә јашајыш јеридир.

Үзәрликтәпәдән топланмыш мадди-мәдәнијјәт галыглары е. ә. XIX—XIV әсрләрдә јерли әһалинин јүксәк әкинчилик вә малдарлыг мәдәнијјәтинә малик олдуғуну сүбут едир. Бу абидә еллипс формасында олуб, һүндүрлүјү 8,5 м-дир.

1954-ҹү илдә бу абидә өјрәниләркән орадан 5-6 м галынлығында зәнкин мәдәни тәбәгә ашкар олунмушдур. Үзәрликтәпәнин әтрафына мөһтәшәм гала дивары чәкилмишдир. Ени 2 м-дән чох олан бу дивар саман гарышыглы чиј кәрпичдән тикилмишдир.

Абидәдән чохлу кил габ нүмунәләри, әмәк аләтләри, дәнли битки галыглары вә кил гадын фигуру ашкар олунмушдур.

Үзәрликтәпәнин кил мә'мулаты ики група бөлүнүр. Биринҹи група Гызылвәнк бојалы габларынын охшары олан габлар дахилдир. Бунлар ачыг гырмызы рәнкдә олуб, үзәри гара боја илә һәндәси, нәбати вә зооморф формада бәзәдилмишдир.

Үзәрликтәпәнин икинҹи груп кил габлары гара рәнкдә биширилмиш, үзәри чилаланмыш вә хүсуси нөгтәләрлә һәндәси формада бәзәдилмишдир.

Орта Тунҹ дөврү мәдәнијјәти Фүзули шәһәри јахынлығындакы Гаракөпәктәпә јашајыш јериндә дә өјрәнилмишдир. Бурада 3 м галынлығында мәдәни тәбәгә үзә чыхарылмышдыр. Бу тәбәгәдә ири гаја парчалары, чај дашларындан инша едилмиш мөһтәшәм мүдафиә вә дикәр тикилилә-

рин галыглары ашкар едилмишдир. Дөрдбучаглы тикилиләрин дөшәмәси сары киллә суванмышды.

Үзәрликтәпәдә олдуғу кими, Гаракөпәктәпәдә дә боз, гара рәнкли, штамплы нахышлы габларла јанашы, аз да олса монохром бојалы габлар тапылмышдыр. Бурадан, һәмчинин иј башлыглары, мунчуглар, даш аләтләр, килдән дүзәлдилмиш кичик фигурлар вә с. ашкар едилмишдир.

Әлбәттә, тәсвир олунан абидәләр орта Тунч дөврүнә аид һеч дә јеканә дејилдир. Бу дөврүн абидәләринә республиканын бүтүн зоналарында тәсадүф олунмушдур. Дөврүн гәбир абидәләри дә тәдгиг олунмушдур.

Орта Тунч дөврүнә аид гәбир абидәләри әсасән Хачынчај вадисиндә, Хачбулагда, Муғанда, Гуручај вә Көндәләнчај вадисиндә, Гобустанда, Нахчыванда, Кәнчә-Газах зонасында вә дикәр әразиләрдә гејдә алынмыш вә гисмән тәдгиг едилмишдир. Орта Тунч дөврү үчүн торпаг, даш гуту гәбир абидәләри вә курганлар сәчијјәвидир.

Курганлар торпаг вә дашдан төкүлмүшдүр. Курганалты гәбирләр әсасән дөрдкүнч планда олуб, дәфн бүкүлү вәзијјәтдә едилмишдир.

Орта Тунч дөврүндә Азәрбајчан әһалисинин игтисади. ичтимаи һәјатында вә мә'нәви мәдәнијјәтиндә чидди дәјишикликләр баш вермишдир. Һәр шејдән әввәл, бу дөвр бәшәр тарихиндә ики бөјүк ичтимаи әмәк бөлкүсүнүн јаранмасы, јә'ни малдарлығын әкинчиликдән вә сәнәткарлығын һәмин тәсәррүфат саһәләриндән ајрылмасы илә характеризә едилир. Бу просес орта Тунч дөврүндә мәһсулдар гүввәләрин сүр'әтли инкишафынын нәтичәсиндә олмушдур.

Малдарлығын әкинчиликдән ајрылмасы һәр ики саһәдә хүсуси ихтисаслашмаја, тәсәррүфатда тәкмилләшмәјә вә бунунла бағлы јени адәт вә ән'әнәләрин јаранмасына сәбәб олду.

Ичтимаи әмәк бөлкүсүнүн јаранмасы, тәкмилләшмиш тәсәррүфат саһәләрини тә'мин етмәк үчүн метал е'малынын сүр'әтли инкишафыны, ибтидаи ичма гурулушунун парчаланмасы просесини сүр'әтләндирди, хүсуси мүлкијјәтчилик мејлләрини күчләндирди. Орта Тунч дөврү јашајыш јерләринин бир-биринә јахын бир нечә тәпәләрдә салынмасы онларын бир патриархал аиләјә мәнсуб олдуғуну көстәрир. Гапалы һәјат сүрән вә натурал тәсәррүфатда чалышан патриархал аиләләрдә ваһид дини көрүшләр вә бундан ирәли кәлән адәт вә ән'әнәләр формалашмышдыр. Бу исә сонралар өз адәт-ән'әнәси, мадди-мәдәнијјәт хүсусијјәтләри бахы-

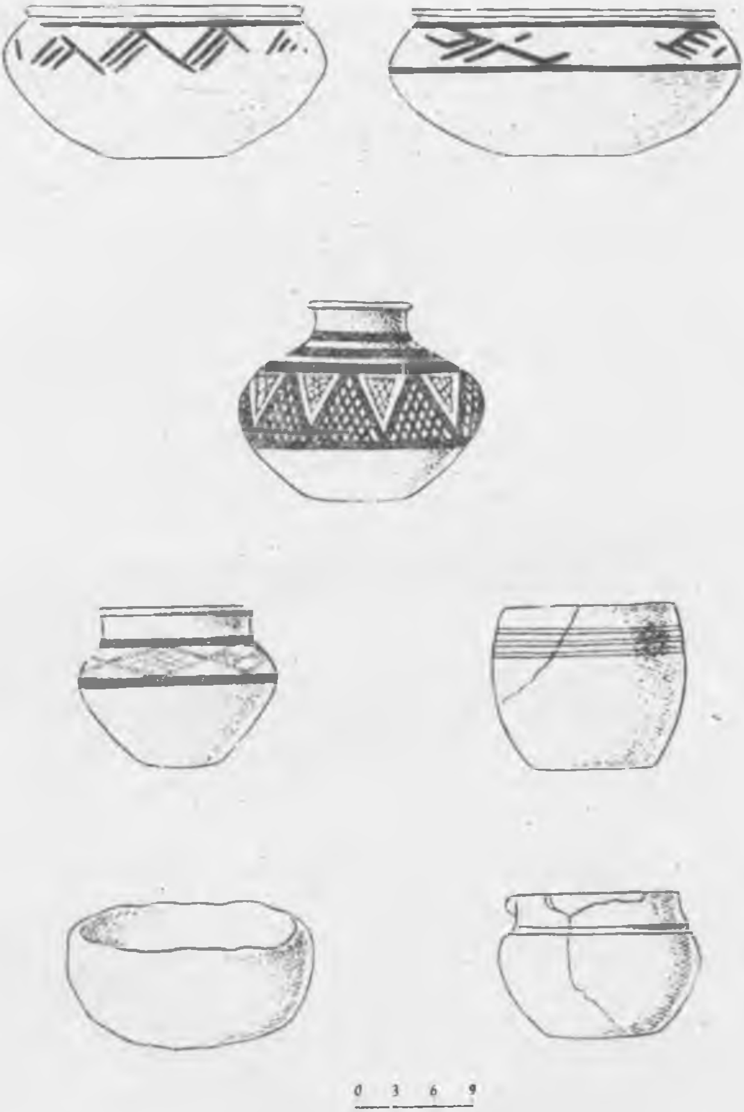

Тунч дөврүнә аид кил габ нүмунәләри

мындан әсаслы сурәтдә фәргләнән мүхтәлиф гоншу мәдәнијјәтләрин јаранмасына сәбәб олмушдур.

Орта Тунч дөвру Азәрбајчанын јашајыш јерләриндән, гәбир абидәләриндән топланмыш мадди-мәдәнијјәт галыглары өлкәнин тәсәррүфат һәјатында чидди дәјишикликләр олдуғуну сүбут едир.

Үмумијјәтлә, Орта Тунч дөврүндә тәсәррүфатын әсас саһәләри әкинчиликдән, малдарлыгдан, дағ мә'дән ишиндән вә сәнәткарлыгдан ибарәт олмушдур. Әкинчиликдә сүн'и суварма системләриндән кениш истифадә едилмишдир. Нахчыван әразисиндә Фәрһад архы, Галачыг архы вә с. өз дөврүнүн ән мүрәккәб каналлары иди. Бу нөв ирригасија системләри Нахчыванчај, Арпачај, Киланчај һөвзәләриндә вә Гарабағлар кәнди әразисиндә изләнмишдир. Орта Тунч дөвру абидәләриндән гәдим әкинчилик аләтләри, о чүмләдән дән дашлары, вәлләр, даш тохалар, дәвәкөзү вә чахмаг дашларындан ораг дишләри вә чохлу дәнли битки галыглары топланмышдыр. Азәрбајчанда чүт әкинчилији үстүнлүк тәшкил етмишдир.

Газынтылар заманы араба тәкәри моделләри, ат, өкүз, тәсвирли әшјалар үзә чыхмышдыр. Алимләр бу фикирдәдирләр ки, әввәлки дөврләрдән фәргли олараг, Орта Тунч дөврүндә мәһсул топланышында тунч аләтләрдән дә истифадә олунмушдур. Тахылын дөјүлмәсиндә өкүз вә ја ат гошулмуш тахта вә даш вәлләрдән кениш истифадә едилмишдир. Топланмыш тахыл еһтијат кими евләрдә, тәсәррүфат гујуларында сахланылмышдыр.

Археоложи газынтылар заманы сүбут едилмишдир ки, е. ә. II минилликдә үзүмчүлүк дә кениш инкишаф етмишдир. Ағдам шәһәри јахынлығындакы Үзәрликтәпәдән чохлу үзүм чәрдәји вә Нахчыван абидәләриндән исә үзүмәзән дашлар тапылмышдыр.

Е. ә. II минилликдә Азәрбајчанда малдарлығын јарымкөчәри формасы үстүнлүк тәшкил етмишдир.

Азәрбајчанын Сон Тунч дөвру үчүн Хочалы-Кәдәбәј, Нахчыван вә Талыш—Муған археоложи мәдәнијјәтләри сәчијјәвидир. Бу мәдәнијјәтләри ајры-ајрылыгда изаһ етмәздән, е. ә. II миниллијин сону вә I миниллијин әввәлләриндән јә'ни тунчун сону вә дәмир дөврүнүн әввәлләриндә үмуми Азәрбајчан үчүн характерик олан бә'зи проблемләр үзәриндә дајанмағы лазым билирик.

Бу дөврдә Азәрбајчанда мүдафиә галалы вә һасарсыз даими јашајыш мәскәнләри Ковургала, Сарытәпә, Гаратәпә,

Ханлар-I, Мәнкәчевир-I, Бабадәрвиш-IV вә с. илә јанашы мөвсүмлүк јурд јерләри дә јаранмышдыр. Јашајыш евләри јарымгазма вә јерүстү олмушдур. Ханлар вә Минкәчевирдә ашкара чыхарылмыш гәдим јарымгазмалар дөрдкүнҹ планда олуб, әсасән јонулмамыш дашлардан, надир һалларда исә үзәри киллә сuванмыш гамышдан тикилмишдир. Чох вахт дивар боју дирәк јерләринин изи галмышдыр. Отагларын таванында ишығын дүшмәси вә түстүнүн чыхмасы үчүн хүсуси бачалар дүзәлдилмишдир. Әксәр отагларын ортасында диварлары киллә сuванмыш даирәви очаг јерләри тапылмышдыр.

Отагларын киллә суванмыш дөшәмәсиндә ири күпләр басдырылмыш, јахуд да тәсәррүфат гујулары газылмышдыр. Газах рајону әразисиндә тәдгиг едилмиш Сарытәпә вә Бабадәрвиш—IV јашајыш јерләриндән мүрәккәб гурулушлу јерүстү биналар үзә чыхарылмышдыр.

Дүзбучаглы планда олан бу биналар аракәсмә диварла ики һиссәјә бөлүнмүшдүр. Нисбәтән бөјүк һиссә јашајыш үчүн, кичик һиссә исә мәтбәх вә ја анбардан өтрү нәзәрдә тутулмушдур.

Сон Тунҹ дөврү истеһкам абидәләри сиклоп[7] тикилиләри ады илә мәшһурдур. Бу абидәләрә тәкҹә Азәрбајҹанда дејил, Ермәнистанда, Күрҹүстан вә Шимали Гафгазын бә'зи јерләриндә, Иранда вә Түркијәдә дә тәсадүф олунмушдур.

Азәрбајҹан әразисиндә сиклоп тикилиләри әсасән Кичик Гафгаз рајонунда ашкар едилмишдир. Сал гаја дашларындан бәркидиҹи мәһлулсуз һөрүлән бу тикилиләр чүрбәчүр өлчүдәдир. Диварларын һүндүрлүјү 3 м-ә чатыр. Јерли әһали арасында «галача», «һөрүк даш», «һасар», «сәнкәр», «дузлаг» вә с. адланан бу абидәләрин нә мәгсәдлә тикилмәси һагда мүхтәлиф фикирләр вар.

Алимләрин бир групу онлары јарымкөчәри малдарлығын мүвәггәти јурд јери, башгалары мүдафиә истеһкамы, бә'зиләри дини ибадәткаһ, бир групу исә садәҹә јашајыш мәскәни һесаб едирләр.

Һәмин абидәләрин билаваситә дағлыг јерләрдә, әксәријјәтинин исә көч јолларынын кәнарында јерләшмәси, онларын јарымкөчәри малдарлар үчүн јурд ролуну ојнамасы барәдә мүлаһизәләрә һагг газандырыр. Сиклоп тикилиләрин-

---

[7] **Сиклоп**—јунанҹадан (kyk Lops —тәпәкөз демәкдир). Гәдим Јунан әсатирләриндә алнын ортасында көзү олан нәһәнк варлыглара дејилир. Ири, бөјүк мә'насында ишләнир.

дә мәдәни тәбәгәнин олмасы факты да бу фикрә әсас верир.

Сон Тунч вә Илк Дәмир дөврүнүн гәбир абидәләри нисбәтән кениш тәдгиг едилмишдир. Зәнкин аваданлыға, мүхтәлиф тикинти формаларына малик гәбир абидәләри дөврүн ичтимаи тәбәгәләшмә просесини, онун мә'нәви аләмини вә игтисадијјатыны өјрәнмәк үчүн чох мүһүм мәнбәләрдир. Бу дөврүн дәфн абидәләри мүхтәлиф формалы вә өлчүлү курганлар, даш гутулар вә һәмчинин кромлехли[8] даш гутулар вә садә торпаг гәбирләрдир.

Азәрбајчан әразисиндә торпагдан, дашдан, һәмчинин бунларын гарышығындан төкүлмүш курганлара тәсадүф олунмушдур. Курган алтында гәбирләр ја торпагда газылмыш, ја ири дашлардан вә јахуд да ағач тирләрдән дүзәлдилмишдир.

Курганларда коллектив вә тәк дәфн адәтинә тәсадүф едилмишдир. Азәрбајчанын дағ вә дағәтәји рајонларында кениш јајылмыш даш гуту гәбирләри әксәр һалларда курганларла һәмјашыддыр. Адәтән, торпагда газылан бу гәбирләрин јанлары вә үстү сал дашларла өртүлүрмүш. Гәбирләрин дөшәмәсинә бә'зән хырда дашлар дүзүлмүшдүр.

Сон Тунч вә Илк Дәмир дөврүндә Азәрбајчанын дүзән рајонларында садә торпаг гәбирләри даһа кениш јајылмышдыр. Тикинти материалы нәзәрә алынмазса, бу гәбирләрдә дә дәфн адәти дәјишилмәмишдир.

Сон Тунч дөврүнә аид гәбир абидәләринин бир гисминин әтрафы кромлехләрлә әһатәләнмишдир. Белә гәбир абидәләри Нахчыванда, Гарабағда, Абшеронда, Гобустанда вә Талыш зонасында вардыр. Шаһтахты јахынлығында тәдгиг олунмуш даш гутулардан биринин кромлехинин диаметри 7,7 м-дир, камерасынын узунлуғу исә 4,3 м-дир. Гәбирдән 30 кил габ, ат скелети вә бәзәк әшјасы тапылмышдыр.

Гәбир типләринин дөрдүндә дә бир сыра үмуми чәһәтләр мүәјјәнләшдирилмишдир. Скелетләрин һамысы бүкүлү вәзијјәтдә, сағ вә ја сол бөјрү вә јахуд архасы үстәдир. Бә'зи гәбирләрдә отуруддулмуш, јахуд башлары, бәдәнләри вә ајаглары парчаланмыш һалда (мүхтәлиф истигамәтләрдә) дәфн едилмишдир. Өлүләри јандырыб дәфн етмәк адәтинә дә тәсадүф олунур.

---

[8] Кромлех—бретон дилиндә кром—даирә, лех—даш демәкдир. Неолит вә әсасән Тунч дөврләринә аид дик басдырылмагла консентрик даирә јарадылан узун даш дүзүму.

Садə торпаг гəбирлəрин бир групунда баға чанағы тапылмышдыр. Мартуни рајонун Амарас-Ағоглан мə'бəди јанында гəбирлəрин биринин чəнуб күнчүндə баға үчүн хүсуси аракəсмə дүзəлдилмишдир.

Һаггында бəһс етдијимиз гəбир абидəлəри олдугча зəнкин аваданлыға маликдир.

Сон Тунч вə илк Дəмир дөврү археоложи абидəлəринин бөјүк бир групу елми əдəбијјатда Хочалы-Кəдəбəј мəдəнијјəти ады илə мəшһурдур. Кəнчə-Гарабағ вə ја мəркəзи Загафгазија мəдəнијјəти кими дə адланан бу абидəлəр комплексинə мараг һəлə XIX əсрдə башланмышдыр.

Хочалы-Кəдəбəј археоложи мəдəнијјəтинин һасарсыз, əтрафы мүдафиə сəдди илə мөһкəмлəндирилмиш, јашајыш јерлəри, истеһсалат очаглары, курган, даш гуту вə торпаг гəбирлəрдəн ибарəт бөјүк абидəлəр комплекси тəдгиг едилмишдир.

Бу мəдəнијјəтə аид гəбир абидəлəриндə əн кениш јајылмыш дəфн адəти өлүнүн əсасəн, бүкүлү, узадылмыш вə ја отурдулмуш һалда дəфн олунмасыдыр. Өлүнү јандырма вə ја парчалајыб дəфн етмə адəти тəк-тəк гəбирлəрдə тəсадүф олунур.

Истəр гəбир, истəрсə дə јашајыш јерлəриндəн тапылмыш мадди-мəдəнијјəт галыглары Хочалы-Кəдəбəј мəдəнијјəти сакинлəринин характерик əмəк алəтлəринин, мəишəт əшјаларынын, тəсəррүфат һəјатынын вə идеолокијасынын бə'зи хүсусијјəтлəрини ајдынлашдырмаға имкан верир.

Хочалы-Кəдəбəј мəдəнијјəти үчүн характерик тунч əшјалара јасты балталар, кениш даирəви кəсəрли тəбəрзин балталар, хəнчəрлəр, енлиағыз гылынчлар, јарпағвары низəлəр, Загафгазија типли ох учлары, кəмəрлəр, баш бəзəклəри, мүхтəлиф формалы голбаглар, дүјмəлəр вə дикəр əшјалар дахилдир. Бу абидəлəрдəн мисдəн һазырланмыш газан вə сəрничлəр дə тапылмышдыр. Хочалы-Кəдəбəј мəдəнијјəтинин сон мəрһəлəсиндə назик низə учлуглары, кичик өлчүлү бычаг, хəнчəр вə с. силаһ нөвлəри кениш јајылмаға башлајыр.

Абидəлəрдəн сүмүк əшјалар да ашкар олунмушдур. Сүмүклəрдəн əсасəн силаһларын дəстəлəриндə истифадə етмишлəр.

Хочалы-Кəдəбəј абидəлəринин əн зəнкин материалы кил мə'мулатыдыр. Бу мəдəнијјəтə аид габлар əсасəн гара вə түнд боз рəнкдə олуб, нарын килдəн һазырланмыш, бир гисми дулус чархында формалашдырылмышдыр. Гара рəнк-

Тунч дөврүнә аид кил габ нүмунәләри

ли габларын әксәријјәтинин үзәри чызма үсулу илә һәндәси мотивләрдә бәзәдилмишдир. Чызма нахышлар бә'зән хүсуси ағ маддә илә инкрустасија едилмишдир. Габларын бөјүк әксәријјәтинин үзәри чилаланмышдыр. Инкрустасија олунмуш габларын бир гисминин үзәриндә зооморф, бә'зиләриндә астрал тәсәввүрләрлә бағлы, даһа башгаларында исә ов вә ја дикәр символик сәһнәләр тәсвир олунмушдур.

Хочалы-Кәдәбәј мәдәнијјәтинә мәхсус габлар әсасән габарыг көвдәли күпләрдән, дарбоғаз тәкгулплардан, неһрәләрдән, чам формалы габлардан вә с. ибарәтдир. Габларын бир гисминин чијниндә көбәләквари чыхыг вардыр. Бу дөврдә сәнәткарлыг бахымындан зәиф ишләнмиш олса да, дашдан кузә, ваза, енлиағыз вә гапаглы габлар һазырланмышдыр.

Тәдгигатчылар Хочалы-Кәдәбәј мәдәнијјәтинин үч инкишаф мәрһәләси кечдијини мүәјјән етмишләр. Илк мәрһәлә е. ә. XIII—XI, икинчи XI—IX, сон мәрһәлә IX, VII әсрләрә аид едилир.

Абидәләрин комплекс шәкилдә өјрәнилмәси тәдгигатчылара бир сыра үмуми нәтичәләр сөјләмәјә имкан вермишдир. Мә'лум олмушдур ки, Хочалы-Кәдәбәј сакинләринин ән сых јашајыш јери дағлыг вә дағәтәји зоналардыр. Әһали әкинчилик вә малдарлыгла мәшғул олмушдур. Археоложи материаллар тәсәррүфатда гарамала нисбәтән дављарын даһа чох бечәрилдијини көстәрир. Бу дөврдә һәмчинин јени метал филиз јатаглары мәнимсәнилир.

Нәһајәт, Хочалы-Кәдәбәј мәдәнијјәти саһибләринин ән бөјүк техники тәрәггиси кил габ истеһсалында дулус чархындан кениш истифадә етмәләридир. Бу дөврдә сәнәткарлығын бир чох саһәләри, хүсуси илә бәзәк әшјалары истеһсалы да јүксәк сәвијјәдә инкишаф етмишдир.

Азәрбајчанын сон Тунч вә илк Дәмир дөвру археоложи абидәләр комплексинин бөјүк бир групу Б о ј а л ы габлар археоложи мәдәнијјәтинә аиддир. Бу мәдәнијјәт елми әдәбијјатда Нахчыван археоложи мәдәнијјәти адландырылыр.

Јахын вә Орта Шәргин бир чох өлкәләриндә кениш јајылмыш бојалы габлар мәдәнијјәти һәмин дөврүн әкинчилик, малдарлыг тәсәррүфатлары, сәнәткарлыг саһәләрини, ејни заманда дөврүн адәт вә ән'әнәләрини, дини идеолокијасыны өјрәнмәк бахымындан әһәмијјәтлидир. Бу мәдәнијјәтә аид абидәләр гоншу өлкәләр арасында мөвчуд олмуш игтисади вә мәдәни әлагәләри өјрәнмәјә көмәк едир.

Бојалы кил габ нүмунәләри

Тәссүфлә гејд етмәлијик ки, бу мәдәнијјәтин јашајыш јерләри аз өјрәнилмишдир.

Загафгазија эразисиндә, о чүмләдән Азәрбајчанда бојалы габлар мәдәнијјәтинә аид абидәләрин варлығы илк дәфә кечән әсрин 90-чы илләриндә мә'лум олмушдур. Сонракы илләрдә Азәрбајчанда, Ермәнистанда вә Күрчүстанда һәмин мәдәнијјәтә аид бир сыра јени абидәләр тапылмыш, онларын бир чохунда археоложи тәдгигат ишләри апарылмышдыр.

Бојалы габлар мәдәнијјәтинин нүмунәләри Азәрбајчанда илк дәфә Нахчыван эразисиндә ашкар едилмишдир. 1895-чи илдә Нахчыван шәһәриндән 18 км аралы, Тәзәкәнддән 3 км чәнубда, Араз чајынын сол саһилиндә, Гызылвәнк јахынлығында торпаг ишләри көрүләркән бир нечә даш гуту гәбир дағылмыш, гәбирләрдән садә вә бојалы габлар, гызылдан бәзәк шејләри, тунч силаһлар, бәзәкләр вә дикәр мәдәнијјәт галыглары тапылмышдыр.

1904-чү илдә Гызылвәнк јахынлығында јенә дә бир нечә даш гуту гәбир ачылмышдыр.

Азәрбајчанда бојалы габлар мәдәнијјәтинин нисбәтән кениш тәдгиги јалныз Совет һакимијјәти дөврүндә мүмкүн олмушдур. 1926-чы илин сентјабрында Гызылвәнкдә газынты ишләри апарылмышдыр. 1934-чү илдә исә индики Илич рајонундакы Шортәпә абидәси јахынлығындан чохлу бојалы габ тапылмышдыр. Азәрбајчанын көркәмли археологу Ә. К. Әләкбәров һәмин тапынтыларла таныш олдугдан сонра 1936-чы илдә Шаһтахты, Ковургала, Шортәпә вә Оғлангалада тәдгигат ишләри апармыш, һәмин абидәләрдән әмәк аләтләри, чүрбәчүр габлар, силаһлар, бәзәк әшјалары әлдә етмишләр.

60-чы илләрдән башлајараг II Күлтәпәдә (Нахчыван јахынлығында), һәмчинин Кичик Гафгазын чәнуб-гәрб әтәкләрини әһатә едән Гуручај вә Көндәләнчај һөвзәсиндә апарылмыш тәдгигат ишләри бојалы габлар мәдәнијјәтини сәчијјәләндирмәк үчүн зәнкин материаллар вермишдир. Гаракөпәктәпәдән бојалы габларын гырыглары әлдә едилмишдир. Бу мәдәнијјәтә, әтрафы гала дивары илә мөһкәмләндирилмиш шәһәр типли јашајыш јерләри, мүдафиә тикинтиси олмајан мәскәнләр вә сиклоп типли истеһкамлар дахилдир. Әтрафы мөһкәмләндирилмиш јашајыш мәскәнләри арасында нисбәтән чох өјрәнилән абидә II Күлтәпәдир. Бу абидәнин III тәбәгәсиндән дөрдбучаглы бина галыг-

лары үзә чыхарылмышдыр. Әсасән чиј кәрпичдән тикилмиш биналарын дөшәмәләри торпаг вә ја дашдандыр.

Нахчыван, Кәнчә—Газах, Мил—Гарабағ вә с. зоналарда бојалы габлар мәдәнијјәтинә аид јашајыш мәскәнләриндән бөјүк бир групунун әтрафына хүсуси дивар чәкилмишдир. Бу диварлар бә'зән чај дашындан, бә'зән исә чиј кәрпичдән һөрүлмүшдүр.

Тәдгигатчылар Азәрбајчан әразисиндә бојалы габларын Орта Тунч дөврүндән башлајараг Илк Дәмир дөврүнәдәк дөрд инкишаф мәрһәләси кечирдијини гејд едирләр.

Биринчи мәрһәлә үчүн һәндәси мотивдә, инсан, һејван вә гуш тәсвирләри илә чох сәлигәли нахышланмыш монохром бојалы габлар сәчијјәвидир. Бу мәрһәлә е. ә. XX—XVII әсрләри әһатә етмишдир.

Әсасән әлдә һазырланмыш бу нөв габларын үзәри гырмызы рәнкли астарла (ангобла) өртүлмүш, сонра исә гара боја илә һәндәси нахыш чәкилмишдир. Бу нөв габлар Шортәпәдән, I Күлтәпәдән, II Күлтәпәдән, Үзәрликтәпәдән вә башга јерләрдән тапылмышдыр. Биринчи мәрһәләнин габлары әсасән кузәләрдән, чам вә касалардан ибарәтдир.

Икинчи мәрһәлә үчүн (е. ә. XVII—XV әсрләр) мүрәккәб һәндәси мотивдә, инсан, һејван вә гуш рәсмләри илә даһа инчә бәзәдилмиш полихром нахышлы кузә вә чам формалы габлар сәчијјәвидир. Кузәләр габарыг көвдәјә, јасты отурачаға вә назик боғаза маликдир. Гызылвәнкдән тапылан бир габын үзәриндә гоша рәгс сәһнәси тәсвир олунмушдур.

Үчүнчү инкишаф мәрһәләси үчүн (е. ә. XIV—XI әсрләр) һәндәси мотивдә инсан, һејван вә гуш рәсмләри илә нисбәтән сәлигәсиз нахышланмыш полихром вә монохром бојалы габлар сәчијјәвидир (күпә, еллипсвары чамлар, чајниквары габлар, бошгаблар, вазлар вә с.)

Дөрдүнчү мәрһәлә үчүн (е. ә. X—VIII әсрләр) һәндәси мотивдә вә јалныз гырмызы рәнклә чох сәлигәсиз нахышланмыш бојалы габлар сәчијјәвидир. Азәрбајчанда дәмир дөврүнүн әввәлләриндән башлајараг, бојалы габларын истеһсалында тәнәззүл, (нисбәтән бәсит нахышлар) нәзәрә чарпыр.

Көзәл сәнәт нүмунәси олан Азәрбајчан бојалы габларынын бөјүк әксәријјәти Јахын Шәрг, хүсусилә Көјтәпә, Тәпәсиалк (Иран), Тәпәһисардан (Түркијә) тапылмыш бојалы габлар илә бир сәвијјәдә дурур. Буна кәрәдир ки, вахтилә академик И. И. Мешшанинов Гызылвәнк бојалы габларыны мәшһур Елам габлары илә мүгајисә етмишдир.

Кәмәрләр үзәриндә тәсвирләр

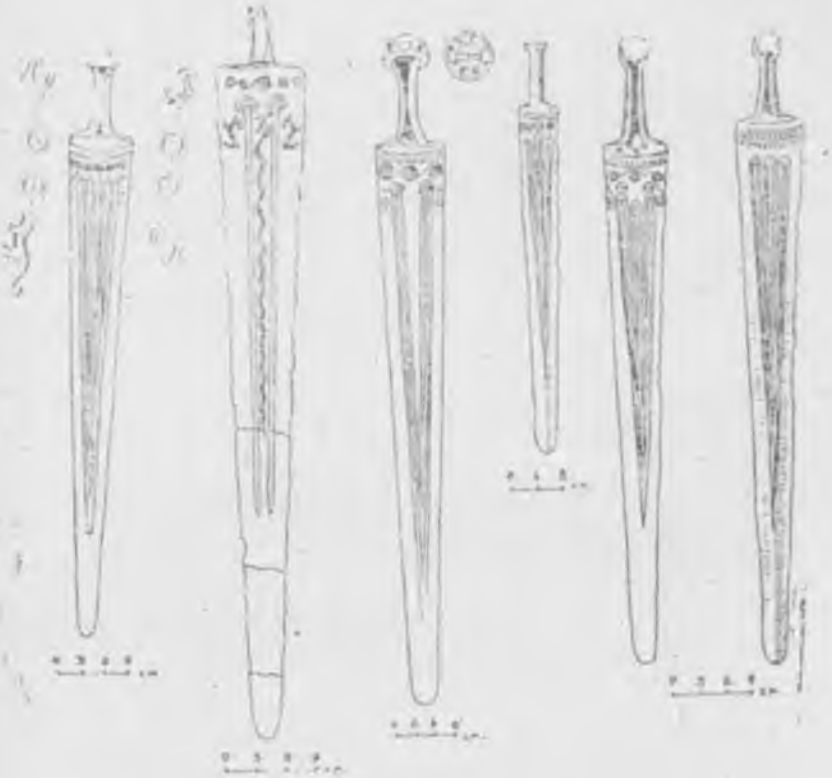

Тунч хәнчәрләр

Габларын үзәриндәки тәсвирләр гәдим инсанларын дини көрүшләри вә тәсәррүфат һәјаты илә бағлыдыр. Гызылвәнк, Шаһтахты, II Күлтәпә, Нәһәчир бојалы габлары үзәриндәки тәсвирләр гәдим малдарлыг вә овчулугла әлагәдар ичра едилән дини ајинләрә һәср олунмушдур.

Е. ә. II миниллијин сонуна вә I миниллијин әввәлләринә аид абидәләрин өјрәнилмәси, һәмин дөврдә зәркәрлик сәнәтинин дә јүксәк инкишаф етдијини көстәрир.

Үзәриндә гәдим инсанын инамлары, дини көрүшләри, илә бағлы тәсвирләр олан нәфис кәмәрләр буна сүбутдур.

Үмумијјәтлә, Тунч дөвру мәһсулдар гүввәләрин сүр'әтли инкишафы вә истеһсал мүнасибәтләринин чидди кәскин-

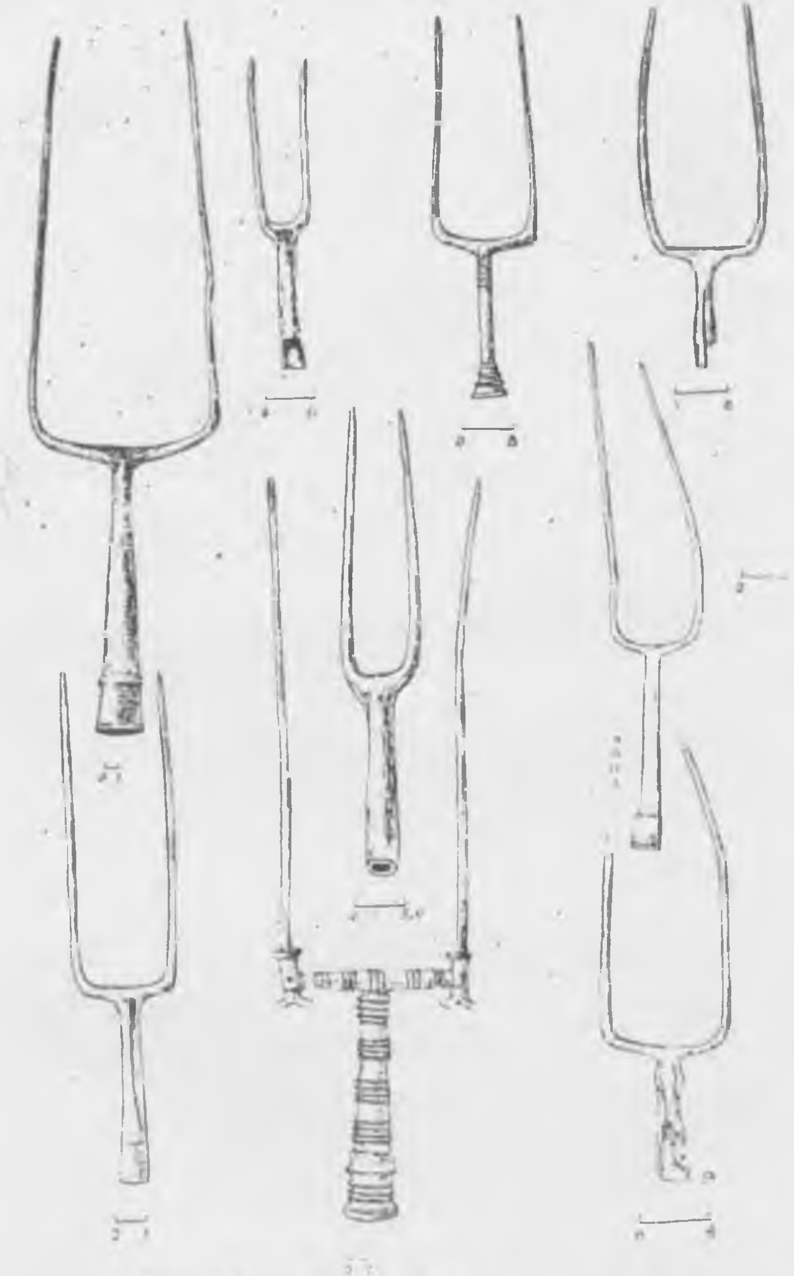

Тунч јабалар (һәм силаһ, һәм дә әмәк аләти ролуну ојнамышлар).

Зооморф тәсвирли кәмәрин бир һиссәси

ләшмәси илә сәчијјәләнир. Бу исә ибтидаи ичма гурулушунун дағылмасына вә синифли чәмијјәтин мејдана кәлмәсинә зәмин јаратмышдыр.

ДӘМИР ДӨВРҮ

Чәмијјәтин инкишафында јени мәрһәлә дәмирин кәшфи илә башланыр.

Дәмир өзүнүн бир чох хүсусијјәтләри илә тунчдан фәргләнир. Дәмирин әридилмәси тунча нисбәтән чәтин иди (мис 1084 дәрәчәдә, дәмир 1530 дәрәчәдә әријир). Јалныз хүсуси, көндән дүзәлдилмиш көрүкләр мејдана кәлдикдән сонра көстәрилән температуру алмаг мүмкүн олмушду. Дәмирин илк дәфә һарада, кимләр тәрәфиндән әлдә едилмәси узун илләр мүбаһисәјә сәбәб олмушдур. Лакин тәдгигатчылар онун Шәргдә, е. ә. 1300-чү илдә кәшф олундуғу һагда рә'јә кәлмишләр. ССРИ әразисиндә дәмир дөврү е. ә. XI әсрдән башланыр. Азәрбајчанда дәмирин изләринә е. ә. II миниллијин сонларында тәсадүф олунур. Дәмир өзүндән әввәлки металлардан әлверишли олдуғундан әмәк фәалијјәтинин бүтүн саһәләриндә мөһкәм јер тутду. Ф. Енкелс көстәрирди ки, дәмирин кәшфи бөјүк саһәләрдә тарлачылыг үчүн, кениш мешә саһәләрини тәмизләјиб әкин јеринә чевирмәк үчүн имкан јаратды; дәмир сәнәткара елә мөһкәм вә елә кәскин аләтләр верди ки, бунларын гаршысына һеч бир даш, о заман мә'лум олан металлардан һеч бири чыха билмәзди.

Һәлә илк дәмир дөврүндә бир сыра јени әмәк аләтләри: мишар, мәнкәнә, мүхтәлиф гашовлар, гајчы, килид вә ачар кими әшјалар јаранды.

Дәмирин кәшфи һәм дә јени силаһларын јаранмасыны шәртләндирди. Лакин бу метал јумшаг олдуғундан мөһкәм

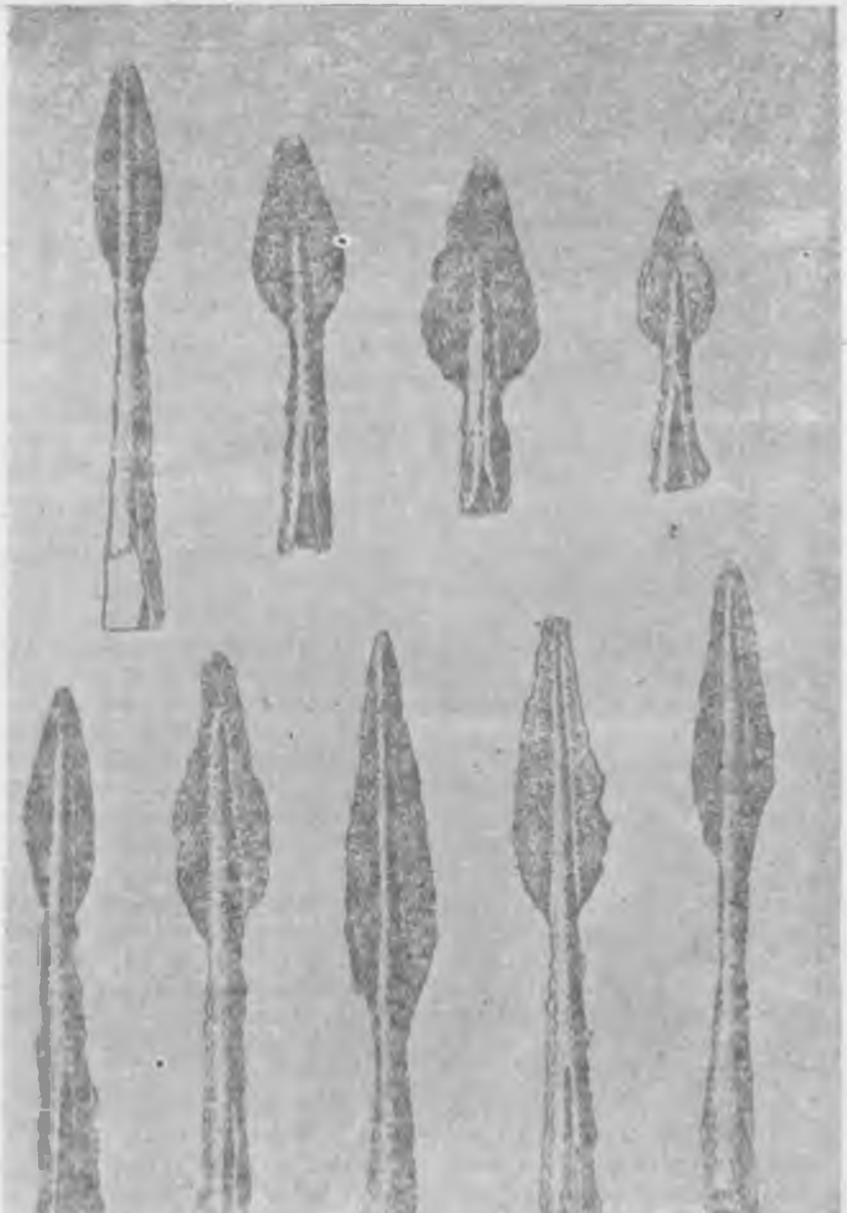

Низә учлуглары.

силаh үчүн јарамырды. Буна көрә дә јалныз онун истеhсал технолокијасы тәкмилләшәндән, полад алынандан сонра силаh истеhсалы кенишләнди.

Полад, күрәдә гызармыш дәмирин сојуг су илә арамсыз сојудулмасы нәтичәсиндә әлдә едилирди.

Бүтүн бу јениликләр ичтимаи әмәк бөлкүсүнүн даhа да дәринләшмәси илә нәтичәләнди: сәнәткарлыг әкинчиликдән ајрылды. Бу исә мәhсулдар гүввәләрин даhа сүр'әтли инкишафыны доғурду вә ичтимаи-игтисади мүнасибәтләрин јени формаларынын јаранмасыны тә'мин етди. Е. ә. I миниллијин әввәлләриндә Урарту дөвләти тәшәккүл тапыр. Һәмин миниллијин IV әсриндән сонра Загафгазијада мүстәгил вә ја јарыммүстәгил дөвләтләр јараныр (Кичик Ермәнистан, Софен Арарат чарлығы, Колихида вә Иберија, Атропатена вә Албанија). Е. ә. VII әсрдән башлајараг бу әразидән скифләр кечир вә онлар јерли мәдәнијјәтдә өз изләрини гојурлар.

Бу hадисәләр hәмин дөврә аид јашајыш јерләриндә, гәбир абидәләриндә өз әксини тапмышдыр. Азәрбајчан әразисиндә е. ә. IX әсрдән IV әсрәдәк, јә'ни бурада илк дөвләтин формалашмасынадәк олан дөвр Дәмир дөврү hесаб едилир.

Бу дөврүн hәм јашајыш јерләри, hәм дә гәбир абидәләри јахшы өјрәнилмишдир. Газахда, Абшеронда, Гобустанда, Шамхор СЕС әразисиндә вә башга јерләрдә сон вахтларда ашкар олунмуш абидәләр классик Дәмир дөврүнү сәчијјәләндирән јахшы абидәләрдир.

Лакин бу дөврүн ән мөhтәшәм јашајыш јерләри Газах рајону әразисиндәки Сарытәпә, Бабадәрвиш, Мил дүзүндәки Гаратәпә, Чәлилабадда Узунтәпә вә башгаларыдыр.

Бу бахымдан, 50-чи илләрдә тәдгигинә башланмыш Жданов рајону әразисиндәки Гаратәпә јашајыш јери олдугча мараглыдыр. Һүндүрлүјү 14 м, диаметри 4,5 м олан бу абидә 2 hектара јахын саhә тутур. Абидәнин ашағыдан I тәбәгәси VII—VI әсрләри, II тәбәгәси исә V—I әсрләри әhатә едир. II тәбәгәдән чиј кәрпичдән hөрүлмүш дөрдкүнч бина галыглары үзә чыхарылмышдыр. Диварларын истигамәти шимал-шәргдән, чәнуб гәрбәдир. Үст hиссәси учуб төкүлмүш, алт hиссәси исә 36х36х14 см бичимли кәрпичдән hөрүлмүш бинанын шимал-гәрб диварынын дибиндә очаг јери ашкар олунмушдур.

Очағын әтрафында килдән hазырланмыш галын мангал гырыглары вар иди. II тәбәгәдән хејли дән дашлары (әсасән гајыгвары формада) дәстә, дәвәкөзү гырыглары илә мәишәтдә ишләдилән кил габлар, ири вә хырда күпләр,

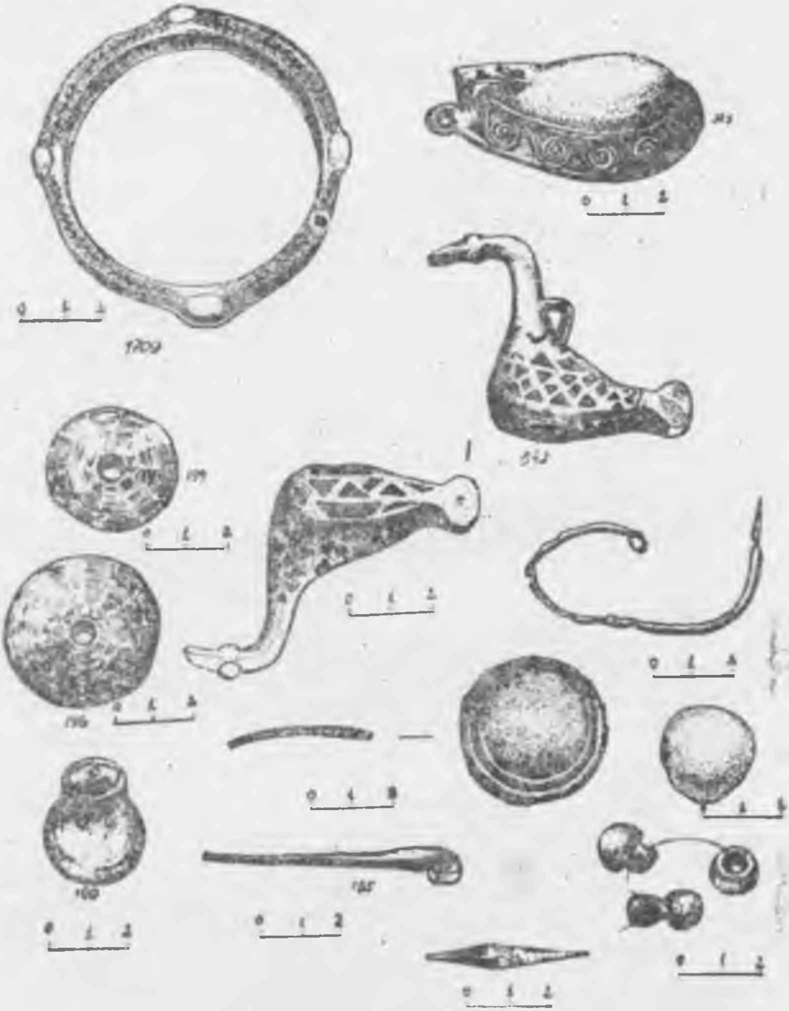

Сон тунч вә илк дәмир дөврүнә аид
бәзәк әшјалары вә әмәк аләтләри.

чам вә касалар, бошгаблар вә неһрәләр тапылмышдыр. Бу габларын әксәријјәти гара вә боз рәнкдәдир. Бир һиссәси чилаланмыш вә үзәри нахышланмыш, бә'зиси гырмызы вә ачыг чәһрајыдыр.

II тәбәгәдән үзәриндә јапма гојун башы бәзәкли габлар да тапылмышдыр. Гојунун кәлләси бујнузлары ичәри гатланмыш гармаг вә јахуд спирал формасында тәсвир едилмишдир. Һејванын көзләрини кичик күл дүјмәләр әвәз едир. Кәллә кил габын лүләсинә јапышдырылмышдыр. Гаратәпәдән килдән һазырланмыш 10-дан артыг гојун вә 2 инәк кәлләси тапылмышдыр. Очаг јерләриндән, гујулардан вә күл лајларындан чохлу мигдарда һејван сүмүкләри чыхмышдыр. Бунларын әксәријјәти гојун вә кечи сүмүкләридир.

Гаратәпәдән тапылан һејван сүмүкләри, гојун кәлләси вә неһрәләр Мил дүзүндә антик дөврдә малдарлығын јүксәк инкишафыны көстәрир. Газынтынын статиграфијасы вә орадан тапылан материалларын хүсусијјәти II тәбәгәнин е. ә. V—I әсрләрә аид олдуғуну сөјләмәјә әсас верир.

Гаратәпәнин ән гәдим тәбәгәсиндән чиј кәрпичдән тикилмиш бина галығы, очаг јерләри, тохучулуг аләтләри, дән дашы вә с. ашкар олунмушдур. Гаратәпә јени ерадән әввәл I миниллијә аид олан чох гијмәтли абидәдир.

Гаратәпәдә ачылан бина галыгларынын өјрәнилмәси көстәрир ки, чохмәнзилли бу тикинти узун мүддәт истифадә олунмуш вә мүәјјән вахтларда бәрпа едилмишдир. Отагларын чохлуғу тикинтинин зәнкил гәбилә башчысына мәхсус олдуғуну көстәрир. Газынты заманы тапылан материалларын өјрәнилмәси көстәрир ки, е. ә. I минилликдә Мил дүзүнүн әһалиси, малдарлыгла јанашы әкинчиликлә дә мәшғул олмушдур. Лакин әһалинин игтисадијјатында әсас јери малдарлыг тутмушдур.

Мил дүзүндә Гаратәпә абидәси илә һәмдөвр олан, ејни заманда Гаратәпәдән фәргләнмәјән хејли абидәләр гејдә алынмыш, лакин һәләлик онларда әсаслы тәдгигат ишләри апарылмамышдыр.

Азәрбајчанын гәрб зонасындакы дәмир дөврүнә аид ән мөһтәшәм абидәләриндән бири дә Сарытәпәдир. Газах шәһәринин гәрбиндә јерләшән бу абидә 100 м диаметриндә вә 10 м һүндүрлүјүндә олан бир тәпәдән ибарәтдир. Сарытәпә јашајыш јери Тунч дөврүнүн сону, Дәмир дөврүнүн әввәлләриндә мејдана кәлмиш вә е. ә. I миниллијин сонунчу рүбүнәдәк давам етмишдир.

Символик кил чәкмәләр.

Ј. е. ә. I миниллијә аид нахышлы вә чилалы габ нүмунәләри

Тәдгигатчылар мүәјјән етмишләр ки, ј. е. ә. VII әсрдә Сарытәпәдә гәфләтән дәһшәтли јанғын баш вермишдир. Бурада јанғындан әмәлә кәлмиш тәбәгәнин галынлығы 0,7 м-ә чатыр. Һәмин тәбәгәдән ашкар олунмуш јерүстү биналарын иншасында чај дашларындан, саман гарышыглы палчыгдан, һәмчинин ағачдан кениш истифадә едилмишдир. Биналарын диварлары вә дөшәмәләри саман гарышыглы килләә суванмышдыр. Таваны сахламаг үчүн диварбоју јерә басдырылмыш дирәкләрин изинә тәсадүф олунмушдур. Тәдгигатчыларын фикринчә, биналарын үстү күләшлә өртүлмүшдүр. Археоложи газынтылар заманы Сарытәпәдән хејли тәсәррүфат вә дини характерли биналарын галыглары ашкар олунмушдур. Өјрәнилмишдир ки, бу абидәләр өз характерләри бахымындан бир аилә вә ја кичик бир коллективә дејил, кениш ичтимаијјәтә мәхсус олмушдур. Елә буна әсасланараг тәдгигатчылар Сарытәпәни бөјүк тајфа иттифагларындан биринин мәркәзи һесаб едирләр.

Сарытәпәдә бина галыгларындан биринин шимал дивары јахынлығында 14 әдәд тәсәррүфат күпү ашкара чыхарылмышдыр. Күпләр јерә басдырылмышдыр. Күпләр ири һәчмли, габарыг көвдәли, кениш ағызлы олуб, гулагчыгларла бәзәклидир. Дикәр күпләр чијин һиссәдә кениш, дар боғазлыдыр. Күпләрдә тахыл вә чахыр, һәмчинин ун сахланмышдыр. Сарытәпәнин кил габлары нарын килдән, јапма үсулу илә јахуд да дулус чархында һазырланмыш, чохлу гара рәнкли күп, бардаг, чам, неһрә вә с. ибарәтдир. Габлар чох сәлигәли чилаланмыш, үзәри чызма вә ја јапма үсулу илә нахышланмышдыр. Габларын гулпу әсасән зооморф формада һазырланмышдыр.

Сарытәпәдән чохлу мигдарда дөрдкүнч вә даирәви формалы мөһүрләр тапылмышдыр. Мөһүрләрин ишләк үзүндә садә вә мүрәккәб мотивдә күнәш символу олан чәрхи-фәләк (свастика) нишанлары тәсвир олунмушдур.

Газынтылар заманы мәишәтдә ишләдилән даш вә сүмүк аләтләрә дә тәсадүф едилмишдир Дән дашлары вә сүмүкдән дүзәлдилмиш иј башлыглары үстүнлүк тәшкил едир. Дикәр һәмдөвр абидәләрдә олдуғу кими Сарытәпәдә дә метал әшјалар аз тапылмышдыр. Бурадан тунчдан һазырланмыш Загафгазија типли ох учлуглары, ат фигуру формасында асма вә дикәр әшјалар әлдә едилмишдир.

Кәнчә-Газах зонасында Сарытәпә илә һәмдөвр абидәләрә Ағстафачај вадисиндә, Газахбәјли кәнди әразисиндә

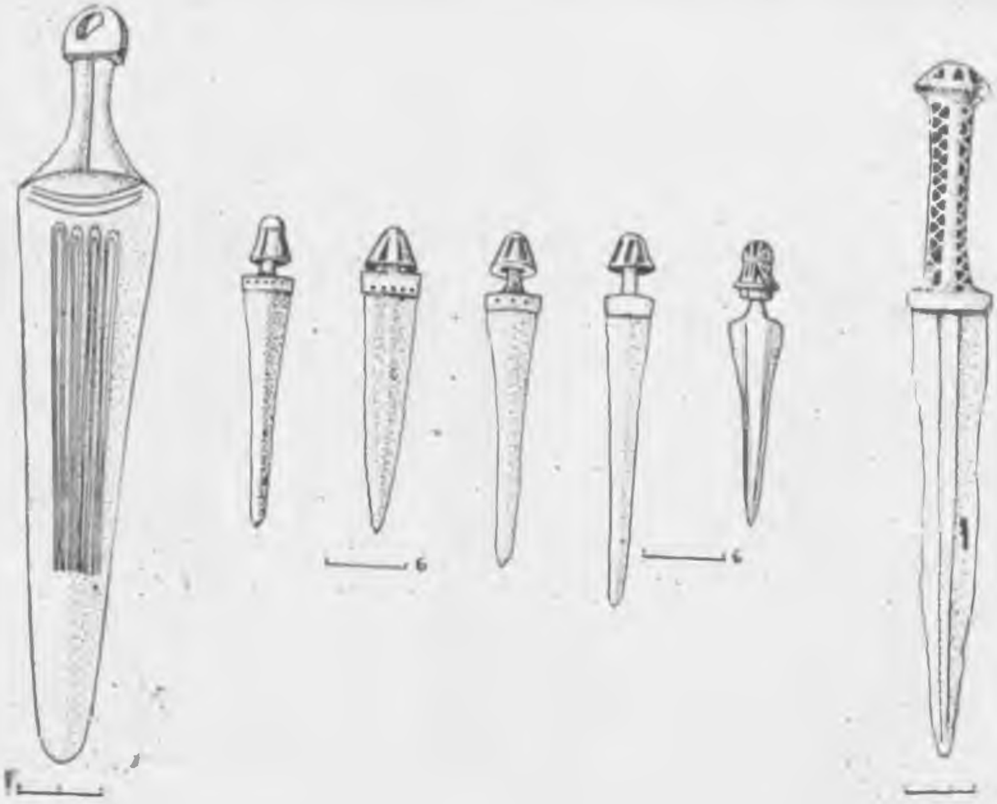

Ерадан әввәл I миниллијә аид хәнчәрләр.

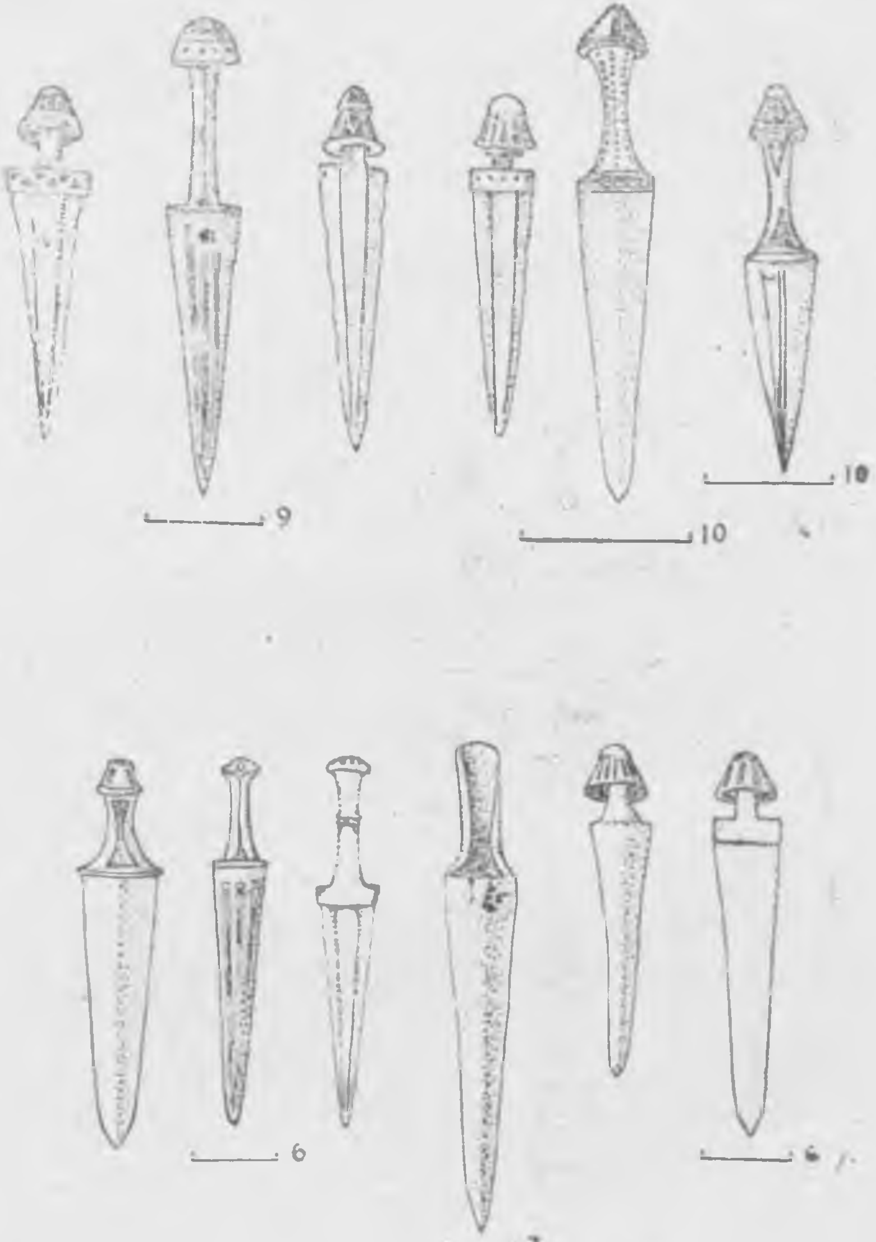

Хәнчәрләр.

тәсадүф едилмишдир. Бундан әлавә әввәлләр һаггында сөһбәт ачдығымыз Төјрәтәпә, Шомутәпә вә башга абидәләрин үст тәбәгәси дә Дәмир дөврүнә аид едилмишдир.

Күр чајы вадисиндә Дәмир дөврү абидәләриндән бири дә Минкәчевир газынтылары заманы ашкар олунмуш 1 №-ли јашајыш јеридир. Бу абидәнин II тәбәгәсиндән 9 јашајыш бинасы вә тәсәррүфат характерли тикинти галығы, дулус күрәси ашкар олунмушдур.

Евләр дөрдкүнч вә ја овал формалы олуб, јарымгазмалардыр. Диварлар гамышдан һөрүлмүш вә киллә суванмышдыр. Отагларын ичәрисиндә хүсуси чөкәкликдә очаглар дүзәлдилмишдир, јалныз бир отагда дашдан гурулмуш дүзбучаглы очаг вардыр. Бурадан тәсәррүфат гујулары да ашкар олунмушдур

Дәмир дөврү абидәләринин бир гисми археоложи әдәбијјатда Муған мәдәнијјәти ады илә мәшһурдур. Бу мәдәнијјәтин изләри илк дәфә И. М. Чәфәрзадә тәрәфиндән Чәлилабад рајонундакы Узунтәпә адлы јердә ашкар едилмишдир. Муған мәдәнијјәтинин әсас сәчијјәви хүсусијјәтләри силаһ нүмунәләриндә—тунч вә дәмирдән дүзәлдилмиш мүхтәлиф өлчүлү гылынч вә хәнчәрләрдә екс олунмушдур. Гылынчларын өзүнәмәхсус дәстәләри вардыр. Јухары һиссәдә онлар јанлара әјилмиш даирәви гулагчыгларла тамамланырлар. Тијәләри исә узун вә итидир. Хәнчәрләр јасты тијәли олуб, кәсмә һәндәси нахышларла бәзәдилмишдир. Бу хәнчәрләр Гызылвәнк, Талыш, Хочалы-Кәдәбәј, Минкәчевир вә башга јерләрдән тапылан хәнчәрләрә чох охшардырлар. Муған мәдәнијјәтинин бәзәк нүмунәләри тунч биләрзик вә үзүкләрдән, еләчә дә мүхтәлиф минераллардан дүзәлдилмиш мунчуглардан ибарәтдир Сахсы мә'мулатына гара вә гырмызы рәнкли габлар дахилдир. Бу габлар бә'зи әламәтләринә көрә Нахчыван вә Хочалы-Кәдәбәј мәдәнијјәтинин кил габлары илә охшардырлар.

Муған мәдәнијјәтини И. М. Чәфәрзадә е. ә. VIII—VII әсрләрә аид етмишдир.

Тәдгигатчылар, Дәмир дөврүнә аид Азәрбајчанда үч нөв гәбир типинин—курганларын, даш гутуларын вә садә торпаг гәбирләрин кениш јајылдығыны мүәјјән етмишләр. Дәмир дөврүндә дә курганлар дашдан, торпагдан вә ја бунларын икисинин гарышығындан төкүлмүшдүр.

Курганалты гәбирләр хәндәкдән вә гују формалы даш сәрдабәдән вә үзәри ағач тирлә өртүлмүш гәбирдән ибарәтдир.

Илк Дәмир дөврүнә аид силаһ нүмунәләри

Торпагдан төкүлмүш хејли курган тәдгиг олунмушдур. Бунлар овал формада олуб, орта һесабла һүндүрлүјү 0,5—2 м, диаметри 12 м-дир.

Курганалты гәбирләр дүзбучаглы планда олуб, 2—5—4,5 м, узунлуғу 10 м, ени 5—7 м-дир. Белә гәбирләрин үзәри јоғун тирләрлә өртүлмүшдүр. Гәбирләрдә скелетләр бүкүлү вәзијјәтдә дәфн едилмишдир. 1 вә 2 №-ли курганларда скелетләр дағыныг һалда олмушдур. Гәбирләрдә һејван скелетләри илә бирликдә мүхтәлиф тунҹ бәзәкләр, мунҹуглар вә башга предметләр вардыр. Ат скелети илә јәһәр вә јүјән галыглары да ашкар едилмишдир. Бә'зи атларын ајағына тунҹдан лентвари һалга кејдирилмишдир. 4 №-ли курганын үст өртүјү олан ағач чүрүнтүсү арасында 5 ат вә бир нечә хырда бујнузлу һејван скелетләри ашкар олунмушдур. Тәдгигатчыларын фикринҹә, һејванлар курган төкүлмәмишдән габаг кәсилиб ағач өртүјү үзәринә гојулмушдур. Курганалты камеранын ҹәнуб-шәрг һиссәсиндә бүкүлү вәзијјәтдә дәфн едилмиш киши скелетинин үстүнә чај гуму төкүлмүшдүр. Өлүнүн әлләри биләрзик вә үзүклә, боғазы чохлу мунҹуг вә дөш асмасы илә бәзәдилмишдир. Скелетин кәлләси гаршысына баға чанағы, 50 әдәд Загафгазија типли ох учлуғу, әтрафында хејли тијә, чүрбәчүр дүјмәләр, тунҹ боручуг вә боз рәнкли кил габлар вардыр. Камеранын орта һиссәсиндә 8 ат скелети вә дәвә скелетинин бир һиссәси јерләшмишдир. Скелетләрин арасындан мунҹуглар, тунҹдан асма, кәмәр, јәһәр бәзәкләри вә дикәр әшјалар әлдә едилмишдир.

Гәбрин гәрб һиссәсиндә, ики ҹәркә 50-дән чох гара рәнкли, чилаланмыш кил габ нүмунәләри гојулмушдур. Торпагдан төкүлмүш бу курганын бәнзәри Гарабағын дағлыг һиссәсиндә, Ханлар вә Кәдәбәј рајонлары әразисиндәдир. Курганларын икинҹи нөвү (торпаг вә дашдан төкүлмүшләр) 1893—94-ҹү илләрдә Е. Реслер тәрәфиндән Хачынчај дәрәсиндә өјрәнилмишдир. Һүндүрлүјү 10 м, диаметри 27 м олан, 1 №-ли курганын алтында јонулмамыш даш лөвһәләрдән гурулмуш даш гуту гәбир јерләшмишдир. Гәбрин һүндүрлүјү 1,56 м, узунлуғу 3,7, ени исә 1,4 м-дир.

Гәбирдә дөрд скелет үзә чыхарылмышдыр. Әсас скелет узадылмыш һалда, башы шәргә тәрәф, галан үчү исә отурулмуш вәзијјәтдәдир.

Курган гәбирдән тунҹ гылынҹ, ох учлуглары, хәнҹәр, тәбәрзин-балта, кәм, дәбилгә, дәвәкөзү ох учлары, мүхтәлиф кил габлар вә с. тапылмышдыр.

Дәмир дөврүнә аид үчүнчү нөв курганлар дашдан төкүлмүшдүр Бу нөв курганларын ән јахшы нүмунәләриндән бири (11 №-ли курган) јенә һәмин илдә Е. Реслер тәрәфиндән Ағдамла Степанакерт арасындакы Хочалы гәбиристанлығында өјрәнилмишдир. Курганалты даш гуту гәбирдә бир нәфәр јашлы адам скелети олмушдур. Гәбрин үстү ири даш лөвһә илә өртүлмүшдүр. Бурадан чохлу кил габлар, тунч гуш фигуру (дөш асмасы), бычаг, ики әдәд үзүк, гызыл мунчуғун һиссәси, үзәри бәзәкли гызыл лөвһә вә әгигдән мунчуглар тапылмышдыр.

Әгигдән һазырланмыш мунчуғун үзәриндә Ассур чары Ададнираринин (807—788) ады јазылмышдыр. Бу һәмин дөврдә Азәрбајчанын гоншу өлкәләрлә мәдәни вә игтисади әлагәсинә даир надир материалдыр. Даш гутуларда дәфн етмә адәти Азәрбајчанда узун мүддәт давам етмишдир. Онлардан Дәмир дөврүнә аид кил габлар, әгиг, тунч вә дикәр материаллар тапылса да, һеч бир гәбирдә дәмир әшјалара тәсадүф едилмәмишдир. Буна көрә дә тәдгигатчылар һәмин абидәләри илк дәмир дөврүнә аид едирләр.

Дәмир дөврүндә садә, торпагда газылмыш гәбирләрдә дәфн етмә адәти дә олмушдур. Бу гәбирләр өз гурулушуна көрә јох, јалныз дәфн адәтинә вә мадди-мәдәнијјәт галыгларына көрә фәргләнирләр. Белә гәбирләрдән тунчдан һазырланмыш икидишли јаба, тунч дәстәли дәмир гылынч, үчајаглы вазалар, дар боғазлы, гырмызы рәнкли кил габлар вә с. әлдә едилмишдир. Узадылмыш вәзијјәтдә дәфнетмә адәти олан бу гәбирләрдән гырмызы рәнкли вә зооморф формалы кил габлар, даш, тунч вә дәмир силаһлар, хүсусилә скиф ох учлары, тунч, гызыл вә күмүш бәзәк әшјалары, тунчдан төкмә мөһүрләр вә с. әлдә едилмишдир.

Азәрбајчанда дәмир дөврүнү сәчијјәләндирән абидәләрин бөјүк бир групу Гајаүстү тәсвирләрдән ибарәтдир. Гобустанда вә Абшеронда тәдгиг едилмиш бу тәсвирләр ичәрисиндә е. ә. I минилликдә јашамыш әһалинин адәт-ән'әнәсини, онун идеолокијасыны вә тәсәррүфат һәјатыны өјрәнмәк үчүн бөјүк елми әһәмијјәтли материаллар вардыр.

ГОБУСТАНЫН ГАЈАҮСТҮ РӘСМЛӘРИ

Бакыдан 50-60 км чәнуб-гәрбдә јерләшән Гобустанда 1939—1940-чы илләрдә Азәрбајчанда илк гајаүстү тәсвирләр ашкар олунмушдур. Бөјүк Гафгаз дағларынын чәнуб-

шәрг гуртарачағында Бөјүкдаш, Чинкирдағ, Кичикдаш вә Јазылытәпә силсиләсиндә тапылмыш бу рәсмләр мүхтәлиф дөврлү вә мүхтәлиф мәзмунлу олуб, Азәрбајчан халгынын гәдим мәдәнијјәтини өјрәнмәк бахымындан олдугча әһәмијјәтлидирләр. Гобустанда тәхминән бир минә јахын Абшерон сүхурлу әһәнк дашлары үзәриндә 3500-дән чох мүхтәлиф өлчүлү рәсмләр гејдә алынмышдыр. Бу рәсмләр мөвзу бахымындан олдугча мүхтәлифдир. Әсасән инсан, вәһши өкүз, марал, кечи, шир, чејран, ат, кур вә с. тәсвирләриндән ибарәт олан бу рәсмләр чох вахт тәбии өлчүдә верилмишдир. Дашларда коллектив әмәк просеси, о чүмләдән тахыл бичини, гурбан кәтирмәк, ов сәһнәләри, мүхтәлиф һејванларын вуруш сәһнәләри, дәвә карванлары вә с. чох реал чанландырылмышдыр. Гобустан гајаларынын бир һиссәсиндә адамлы вә адамсыз гајыг тәсвирләри верилмиш, гајыгларын бурун һиссәсиндә күнәш шәкли чәкилмишдир. Тәдгигатчыларын фикринчә, бөјүк јасты дашларда чох гәдим Азәрбајчан әјләнчә ојунларынын, о чүмләдән «пулпула», «ев көчдү» вә ја «мәрә-мәрә»нин тәсвири верилмишдир.

Гәдим карван јолу үзәриндә јерләшән Гобустанда һәм дә епиграфик абидә, о чүмләдән гәдим латын јазысы гејдә алынмышдыр. Сон илләрдә Гобустанда апарылмыш археоложи газынтылар бу әразинин ән гәдим јашајыш мәскәни олдуғуну сүбут етмишдир. Бурада мүхтәлиф гајаүстү сығыначаглар, 20-дән чох мағара илә јанашы Орта Даш дөврүнә (Мезолит) аид зәнкин јашајыш мәскәни вә некропол тәдгиг едилмишдир.

ССРИ-дә гајаүстү тәсвирләрин көркәмли мүтәхәссисләриндән олан И. М. Чәфәрзадә Гобустан гајаүстү тәсвирләрини мәзмуну вә ишләмә техникасына көрә тәһлил едәрәк онлары дөврләр үзрә групларa бөлмүшдүр.

Тәдгигатчынын фикринчә, Гобустан гајаүстү рәсмләринин ән гәдим нүмунәләри чијинләриндән каман ашырылмыш, ајагүстә вә ја јарым отурмуш вәзијјәтдә силуети чәкилмиш инсан тәсвирләридир. Онлар тәбии өлчүдә, чох вахт гәфәсә чанағы һиссәси мүстәсна олмагла чылпаг вәзијјәтдә тәсвир олунмушдур. Бә'зән исә киши тәсвирләри әлиндә балта һәкк едилмишдир. Бөјүкдаш вә Чинкирдағ зоналарында тәбии бөјүклүкдә верилмиш өкүз рәсмләри, нисбәтән кичик мигјасда силуети чәкилмиш кејимли, силаһла бирликдә ишләнмиш инсан тәсвирләри, бурун һиссәсиндә күнәш рәсми чәкилмиш гајыг рәсмләри вә б. тәшкил едир.

Гобустанын ириөлчүлү марал, чејран вә ирибујнузлу дағ кечиси тәсвирләри истәр техники, истәрсә дә естетик бахымдан даһа зәриф ишләнмишдир. Бу рәсмләр Енеолит дөврүнә аид едилир.

Сонракы дөврләрдә Гобустан гајаүстү тәсвирләри олдугча кичилир. Артыг Тунч дөврүндә силует рәсмләрә тәсадүф едилмир. Мәсәлән, инсан тәсвирләри дүз хәтләрлә ишләнир. Бу дөврдә һејван тәсвирләри, атлы овчу рәсмләри чохалыр. Ов заманы ит вә гушдан истифадә едилмәсини көстәрән сәһнәләр јараныр.

Азәрбајчан әразисиндә гајаүстү тәсвирләр тәкчә Гобустанда дејил, һәмчинин Абшерон јарымадасынын дикәр јерләриндә, Нахчыван МССР-дә, Кәмигаја адланан јердә, Кәлбәчәр рајону әразисиндә дә вардыр. Үмумиј́јәтлә, гајаүстү тәсвирләрин ән кениш јајылдығы әразиләрдән бири Азәрбајчандыр. Бу рәсмләр мәнсуб олдуғу халгын тәсәррүфат һәјатыны, инчәсәнәтини вә әһалинин дүнјакөрүшүнү өјрәнмәк үчүн чох бөјүк әһәмиј́јәт кәсб едир.

Гајаүстү тәсвирләрин ән гәдимләри чадукәрликлә бағлы олуб, инсанларын өз тәсәррүфат һәјатынын мүвәффәгиј́јәтли олмасы арзусундан ирәли кәлмишдир. Куја инсанлар өзләринин овсунлу һәрәкәтләри илә гаршыларына гојдуглары мәгсәдләрә асанлыгла наил ола биләрләр. Мисал үчүн гәдим Гобустанлылар овун уғурлу кечмәси үчүн һејванын рәсмини чәкиб, ону мүгәддәс даирәјә салмыш, бәдәниндән исә ох вә ја низә кечирмишдир. Куја беләликлә дә һәмин һејваны тилсимләмишдир. Бу бахымдан, гајаүстү тәсвирләрдә коллектив рәгсләр, сәма чисимләри тәсвирләри вә с. хүсуси әһәмиј́јәт кәсб едир.

Тәдгигатчыларын фикринчә, гајаүстү тәсвирләрин бә'зиләри пиктограмлар, јә'ни тәсвирли јазылардыр. Адәтән, белә јазылара кечмиш көч вә ја карван јоллары кәнарларында, һәмчинин әлчатмаз гајаларда даһа чох тәсадүф едилир.

Нәзәрә алсаг ки, Гобустан бүтүнлүкдә көч јолу вә гәдим карван јолу үзәриндәдир, онда бурадакы гајаүстү тәсвирләрин бир гисминин доғрудан да пиктограм ролуну ојнамасы фикри илә разылашмаг олар.

Гајаүстү тәсвирләр Азәрбајчанын кечмиш иглим шәраитини, гәдим әһалинин тәсәррүфат һәјатыны, инчәсәнәтини вә дикәр фәалиј́јәт саһәләрини өјрәнмәк үчүн бөјүк әһәмиј́јәтә маликдир.

Һәр шејдән әввәл демәлијик ки, е. ә. I миниллијин лә әввәлләриндән башлајараг Азәрбајчанда экинчилијин, малдарлығын вә сәнәткарлығын дахилиндә ихтисаслашма баша чатыр вә һәмин тәсәррүфат саһәләриндә кәмијјәт вә кејфијјәт дәјишикликләри күчләнир.

Ибтидаи ичма гурулушунун чох мәртәбәли дағылма просеси вә буна ујғун олараг хүсуси мүлкијјәтчилијин күчләнмәси силаһдүзәлтмә сәнәтинин сүр'әтли инкишафына зәмин јаратды вә тәбәрзин, балта, гылынч, хәнчәр, низә вә ох учлары, јаба, бычаг, мизраг вә с. силаһларын чешидини артырды. Бүтүн бунлар өлкәнин ичтимаи гурулушунда чидди дәјишикликләр доғурмуш, бөјүк тајфа иттифагларынын јаранмасы тамамланмыш вә синфи чәмијјәт—Дөвләт мејдана кәлмишдир. Е. ә. IV әсрдә Чәнуби Азәрбајчан әразисиндә Атропатена, Шимали Азәрбајчан әразисиндә исә Албанија дөвләтләри јаранмышдыр.

ГАФГАЗ АЛБАНИЈАСЫНЫН МАДДИ МӘДӘНИЈЈӘТИ

(Ј. е. ә. IV—ј. е.-нын III әсрләри)

Гафгаз Албанијасы бир дөвләт кими јени ерадан әввәл IV әсрдә формалашмыш вә узун мүддәт Гафгаз халгларынын игтисади, ичтимаи вә мәдәни һәјатында көркәмли рол ојнамышдыр.

Шималдан Сулак, чәнубдан Араз чајлары, Шәргдән Хәзәр дәнизи, Гәрбдән исә Гарабағын јүксәк даг силсиләләри илә сәрһәдләнән бу өлкә башдан-баша интенсив јашајыш мәскәни олмушдур.

Гафгаз Албанијасынын мадди-мәдәнијјәт абидәләринә мараг һәлә кечән әсрдән доғмушдур. Лакин Е. Реслер, Г. О. Розендорф, В. А. Скиндер, Е. А. Лалајан вә башгаларынын археоложи тапынтылары тәсадүфи характери дашымышдыр. Онлар јалныз бир нечә гәбир абидәсини ачмагла кифајәтләнмишләр.

Гафгаз Албанијасы мадди-мәдәнијјәтинин планлы шәкилдә өјрәнилмәси Совет һакимијјәти гуруландан сонра башланмышдыр. Бу саһәдә 1926-чы илдә Д. Шәрифовун рәһбәрлији илә тәшкил олунмуш експедисијанын ролу чох бөјүк олду. Һәмин експедисија Гутгашен рајону әразисиндәки Јалојлу тәпәдә вә Гәбәләдә илк газынты ишләри апар-

мышдыр. 1927-чи илдән башлајараг И. М. Мешшанинов вә А. К. Әләкбәров Мирбәшир, Шәки рајонлары әразисиндә вә Мил дүзүндә хејли күп гәбирләрини вә дикәр абидәләри үзә чыхарыб өјрәнмишләр.

30-чу илләрдә Г. К. Ниорадзенин Алазан вадисиндә вә Т. С. Пассекин Чәфәрхан гәбристанлығында апардыглары археоложи тәдгигатларын Албанијада гәбир абидәләринин өјрәнилмәсиндә сон дәрәчә бөјүк әһәмијјәти олмушдур. Сонралар Ј. И. Һүммел, Ј. А. Пахомов, С. Т. Газијев вә башгалары да бу саһәдә чидди иш апармышлар.

Гафгаз Албанијасынын мадди-мәдәнијјәтинин өјрәнилмәсиндә Минкәчевир газынтылары хүсуси мәрһәләдир. Бурада тапылмыш күп вә катакомба гәбирләри комплекси, илк орта әсрләрә аид II вә III јашајыш јерләри Албанија тарихинин узун бир дөврү һаггында мүәјјән тәсәввүр јарадыр.

1959-чу илдән башлајараг Гәдим Гәбәләјә, Шамахы әразисинә, Ағдама, Гаха, Дағыстанын Мамај-Кутан вә Хабадан гәбристанлыгларына археоложи експедисијалар тәшкил олунур. Сон илләрдә белә експедисијаларын сајы даһа да артмышдыр.

Һазырда топланмыш археоложи материаллар Албанијада мүхтәлиф характерли јашајыш мәскәнләри, гәбир абидәләри, өлкәнин тәсәррүфат һәјаты, ичтимаи гурулушу вә идеоложијасы барәдә кениш тәсәввүр јарадыр.

ЈАШАЈЫШ ЈЕРЛӘРИ

Албанијада јашајыш мәскәнләри тәбии-чоғрафи вә һәрби-стратежи чәһәтдән әлверишли јерләрдә салынмышдыр. Өлкәнин дүнја әһәмијјәтли тичарәт јоллары үзәриндә јерләшмәси јашајыш јерләринин сүр'әтли инкишафына тә'сир етмишдир. Јашајыш јерләрини ики әсас група бөлмәк олар. Бунлардан бири кәнд, дикәри исә шәһәр типли јашајыш мәскәнләридир. Албанијанын тәдгиг олунмуш јашајыш мәскәнләри онларын дахилиндә баш вермиш инкишаф просесини вә үмумијјәтлә Азәрбајчанда урбанизасија проблемини өјрәнмәјә имкан верир.

Бу бахымдан, нисбәтән кениш өјрәнилмиш абидәләрдән бири Шамахы јахынлығындакы Хыныслы јашајыш јеридир. Бурада илк Албан дөврүнә аид I мәдәни тәбәгә 1,2—1,5 м галынлығында олуб, е. ә. IV—II әсрләри әһатә едир. Бу тәбәгәдә тикинти материалы кими чај дашларындан вә чиј кәрпичдән истифадә олунмушдур. Һәмин тәбәгәдән

ичтимаи бинанын тикинтисиндә истифадә олунмуш мөһтәшәм сүтун алтлыглары, һәмчинин кирәмид галыглары үзә чыхарылмышдыр. Хынысллы евләринин дөшәмәси киллә сувамышдыр.

Мәдәни тәбәгәдән Хыныслы сакинләринин һәјат вә мәишәтини экс етдирән чохлу әшјалар: әлдә һазырланмыш гырмызы вә гара рәнкли мүхтәлиф кил габлар, киркирә дашлары, һәвәнкләр вә чүрбәчүр даш аләтләр тапылмышдыр. Е. ә. I миниллијин сонларында јашајыш јерләринин тәсвир етдијимиз һиссәсиндә һәјат кәсилир. Газынты ишләринин дајандырылмасы бу мүһүм абидәнин план гурулушу һаггында фикир сөјләмәјә имкан вермир. Ири ичтимаи биналарын вә зәнкин мадди-мәдәнијјәт галыгларынын тапылмасы Хыныслыны шәһәр типли јашајыш олдуғуну көстәрир. Белә јашајыш мәскәнләриндән бири дә Газах рајону әразисиндәки Сарытәпәдир. Абидәнин үст тәбәгәсиндә бирбирилә әлагәли ики ме'марлыг комплекси ашкар едилмишдир. Биналарын бүнөврәси дашдан, диварлары исә, 36х36х12 см өлчүлү чиј кәрпичдән һөрүлмүшдүр. Диварларда кил сувағын вә ағардылмагда истифадә олунмуш мәһлулун галыглары ашкар едилмишдир. Ашкара чыхарылан ики ири сүтун алтлығы бинанын мөһтәшәмлијинә сүбутдур. Тәдгигатчылар V—IV әсрләрә аид олан бу бинанын Әһәмәни сатрапларындан биринин игамәткаһы олмасы еһтималыны ирәли сүрүрләр.

Албан јашајыш мәскәнләри Кирдиман, Ағсу вә Көјчај вадиләриндә дә өјрәнилмишдир. Тәбии-чоғрафи вә һәрби-стратежи бахымдан олдугча әлверишли бир јердә олан Моллаисаглы вә Гышлаг абидәләриндән јашајыш евләринин, ичтимаи биналарын, истеһсалат очагларынын галыглары үзә чыхарылмыш, чохлу мәишәт аваданлығы, о чүмләдән дини әшјалар тапылмышдыр. Әсас тикинти материалы кими чај дашларындан, чиј кәрпичләрдән вә одунчагдан истифадә етмишләр.

Исмајыллы вә Ағсу рајонларында ашкар олунмуш јашајыш јерләриндә мәдәни тәбәгәнин галынлығы 1,7—8 м-ә чатыр. Бу исә јашајыш јеринин чохунда әһалинин узун мүддәт дәјишмәз һәјат тәрзи кечирмәсини көстәрир. Јашајыш мәскәнләринин чоху һәрби-стратежи бахымдан әлверишли јердә салынмышдыр. Үмумијјәтлә, шәһәр типли јашајыш мәскәнләри үчүн гала дивары характерикдир.

Албанијанын шәһәр типли јашајыш мәскәнләри ичәрисиндә Минкәчевир хүсуси јер тутур. Минкәчевирин ал-

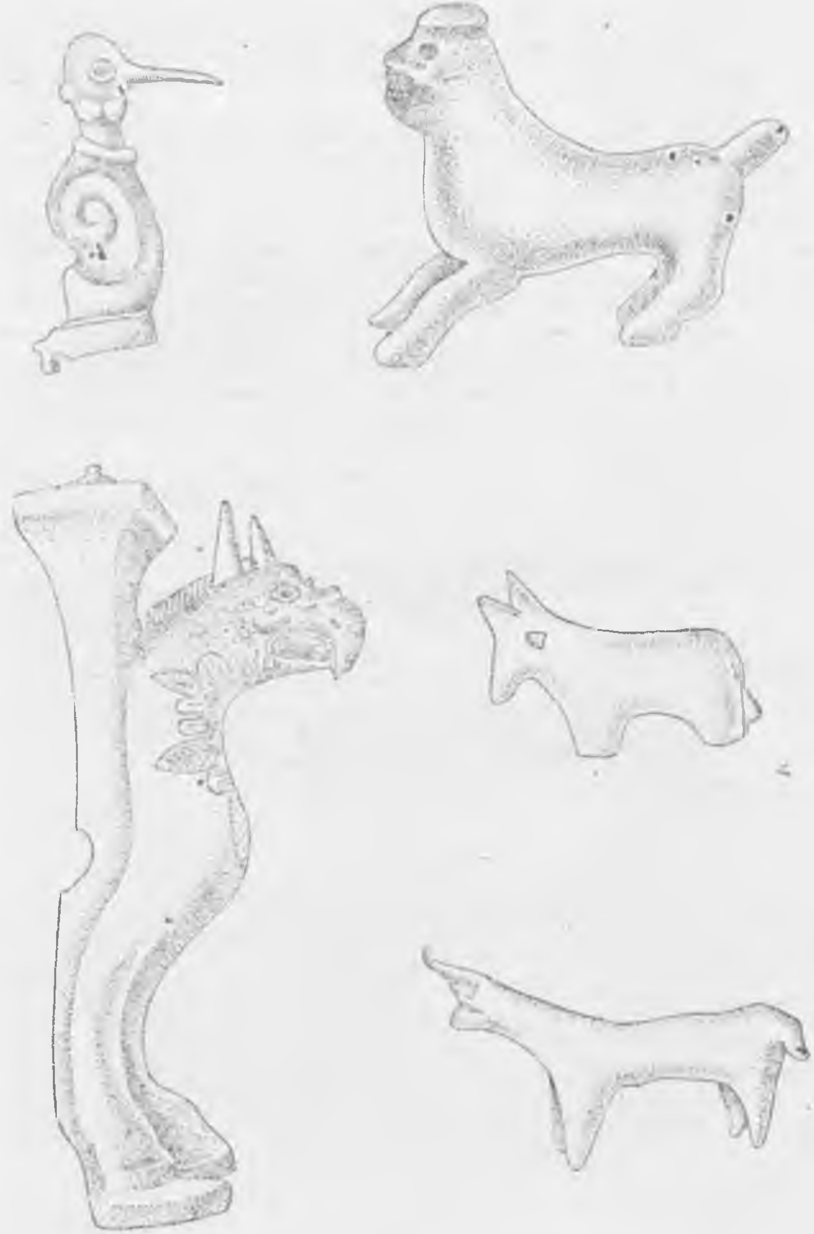

Мухтәлиф дөврләрә аид зооморф фигурлар.

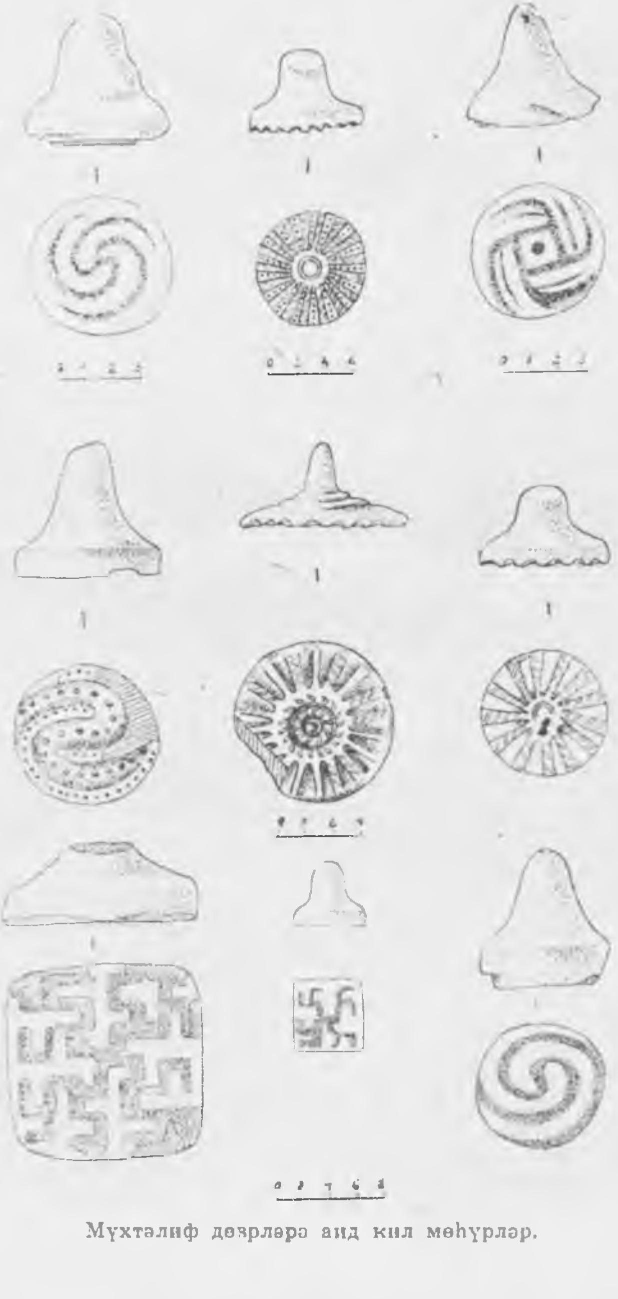

Мүхтәлиф дәврләрә аид кил мөһүрләр.

1—4 вә 6—Антик вә илк орта әсрләрә аид күп габлар, 5—Кәлә-һин.

бан дөврүнә аид мәдәни тәбәгәләриндән ашкара чыхарылан дини, ичтимаи биналар, јашајыш евләри галыглары вә зәнкин мәишәт аваданлыглары һәмин дөврдә әһалинин инкишаф динамикасыны изләмәјә имкан верир. Минкәчевир абидәләри васитәсилә јашајыш мәскәнләринин формалашма просесини изләмәк мүкүндүр.

Күр чајынын сағ саһилиндә (Газанлыдағын әтәјиндә) үзә чыхарылан вә Енеолит дөврүндән та илк антик дөврәдәк интенсив јашајыш мәскәни олмуш 1 №-ли јашајыш јери үч мәдәни тәбәгәдән ибарәтдир. III мәдәни тәбәгә е. ә. VII—I әсрләри әһатә едир. Илк синифли чәмијјәт дөврүнү өјрәнмәк бахымындан чох әһәмијјәтлидир. Мараглыдыр ки, 1 №-ли јашајыш јериндә һәјат кәсиләндән сонра Күрүн сол саһилиндә јени јашајыш мәскәнләри мејдана кәлир. Антик дөврдә тәшәккүл тапан бу мәскәнләр илк орта әсрләрдә там формалашырлар.

Археоложи чәһәтдән нисбәтән кениш өјрәнилмиш Албан абидәләриндән бири дә бу өлкәнин баш шәһәри олан Гәбәләдир. 25 һектардан чох бир әразини әһатә едән бу шәһәрин харабалығы индики Гутгашен рајонунун Чухур Гәбәлә кәнди әразисиндәдир.

Әтраф әразијә нисбәтән јүксәк бир тәпәдә јерләшән шәһәр ики һиссәдән—шималда Сәлбирдән, чәнубда исә Галадан ибарәтдир. Антик дөврдә, бизчә, шәһәрин мә'бәдләр саһәси инди Чагаллы адланан јердә олмушдур. Сәлбир вә Гала исә бишмиш кәрпичдән тикилмиш мөһтәшәм гала диварлары илә дөврәләнмишдир.

Азәрбајчанын шәһәрләри бөлмәсиндә Гәбәләдән ајрыча бәһс едәчәјимиздән буранын ј. е. ә. II—I әсрләрдән та ј. е. XVIII әсринәдәк фасиләсиз јашајыш мәскәни олдуғуну вә өлкәдә шәһәр мәдәнијјәтини өјрәнмәк үчүн ән јахшы абидәләрдән сајылдығыны гејд етмәклә кифајәтләнирик.

Јухарыда көстәриләнләрлә јанашы, Дағ Коланы, Бағырлы, Мәлһәм, Чыраглы, Хучбала, Шыхдәрә кәлләси, Јаныг Губалы вә башга јерләрдә дә Албан мәншәли јашајыш јерләри гејдә алынмыш вә бә'зиләриндә кәшфијјат характерли газынты ишләри апарылмышдыр.

Антик дөвр јашајыш мәскәнләринин һәр бири ајрылыгда тәхминән 25—40 һектарлыг саһәни әһатә едир. Шәһәр типли јашајыш јерләриндән фәргли олараг кәндләрдә топографик бахымдан чидди ејнилик көзә чарпыр. Кәнд типли јашајыш мәскәнләриндә тәк-түк ичтимаи бинаја раст кәлинир. Мәдәни-мәишәт тикилиләри исә мүшаһидә олунма-

Антик дөврә аид кил габ нүмунәләри

Антик вә илк орта әсрләрә аид кил габ нүмунәләри.

Үзәриндә су илаһәси тәсвир олунмуш күмүш чам.

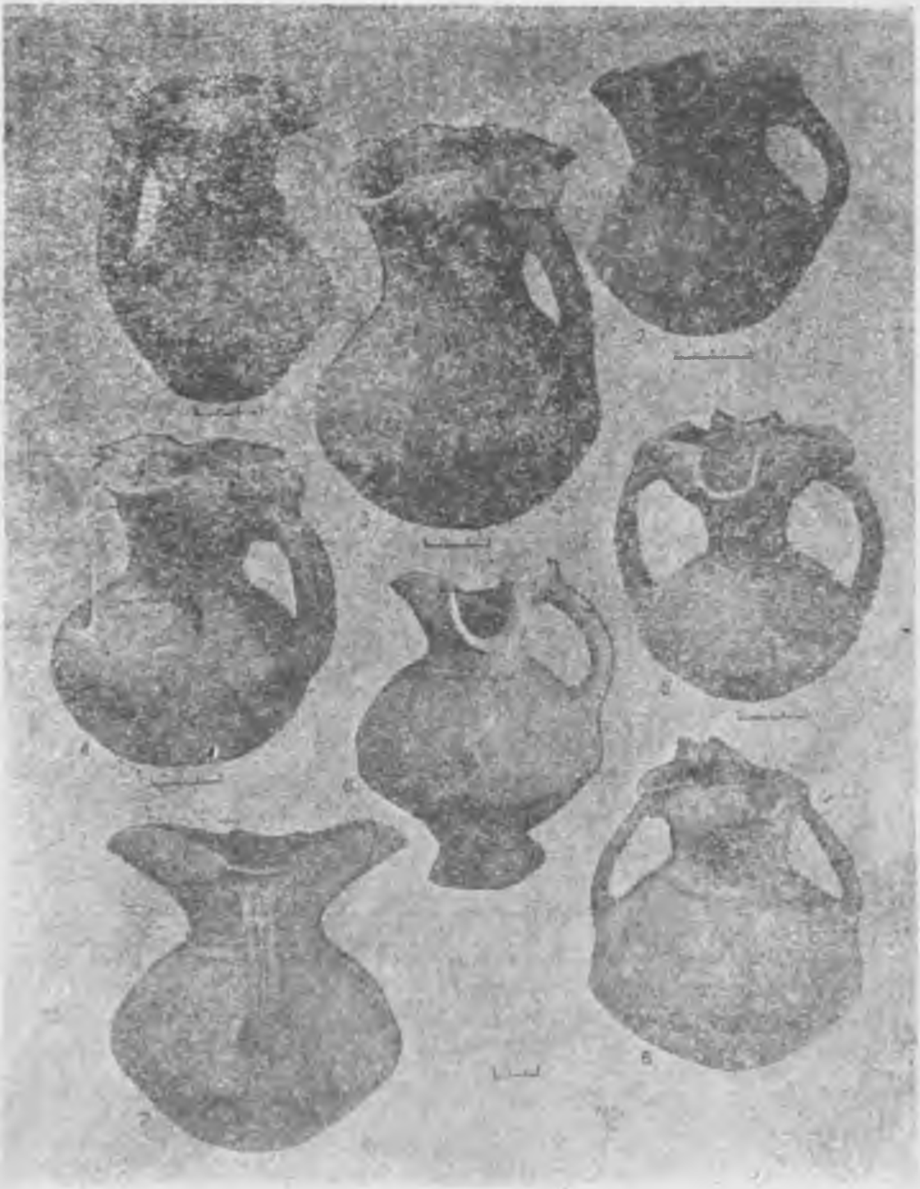

Антик дөврә аид кил габлар.

Күмүш чам

Сон антик дөврә аид мүхтәлиф әшјалар.

Антик дөврэ аид зооморф габлар.

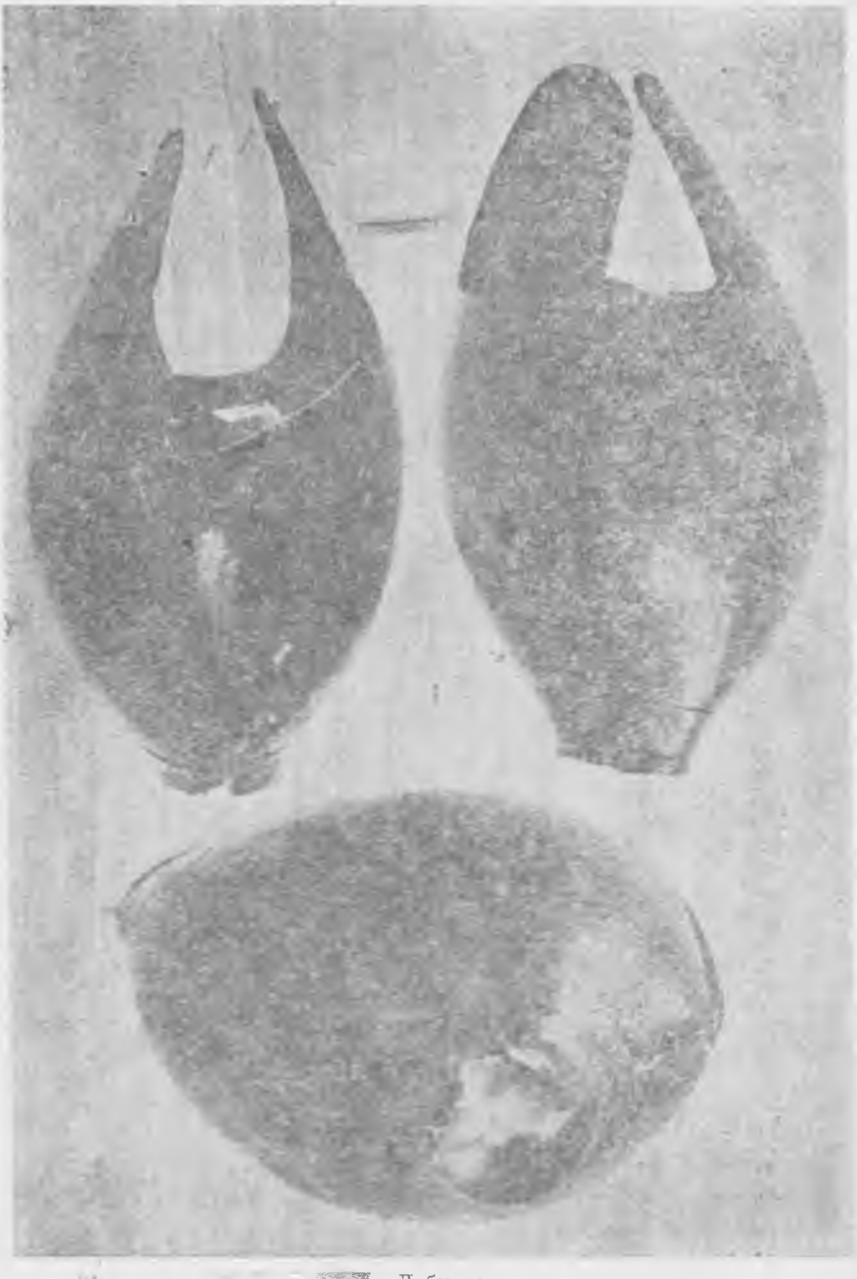

81 Дэбилгэ.

Антик дөврә аид кил габ нүмунәләри

Антик дөврә аид шүшә мә'мулаты.

Үзәриндә ит вә инсан башлары тәсвир едилмиш «Кубок»
(Хыныслы)

мышдыр. Бунунла белә бә'зи кәндләрдә ихтисаслашмыш сәнәт саһәләринә илк нөвбәдә дулусчулуг, мискәрлик, дәмирчилик, гисмән тохучулуг, вә она мүвафиг истеһсалат очагларына тәсадүф едилир. Өзү дә истеһсалат артыг натурал дејил, әмтәә характери дашыјыр.

ГӘБИР АБИДӘЛӘРИ

Јашајыш јерләринә нисбәтән Албанијада гәбир абидәләри даһа јахшы өјрәнилмишдир. Үмумијјәтлә, бурада ики археоложи мәдәнијјәтин бүтүнлүкдә 8 тип гәбир абидәсинин олдуғу мүәјјәнләшдирилмишдир.

Албанијада гәбир типләринин чохлуғу бир тәрәфдән тикинти материалынын чоғрафи јерләшмәси вә ја мәрһумун ичтимаи вәзијјәти илә бағлыдырса, дикәр тәрәфдән әһалинин етник тәркиби вә дини дүнјакөрүшүнүн мүхтәлифлији илә бағлыдыр. Бә'зән бир гәбиристанлыгда ејни дөврә аид бир нечә тип гәбрин ашкар олунмасы да бу фикри сөјләмәјә имкан верир. Албанијада гәбир типләри торпаг, күп, кил тәкнә, тахта, гуту, катакомба, чиј кәрпич, даш гуту вә ҝујулардан ибарәтдир. Бунларын бә'зиләри мүәјјән чоғрафи рајон үчүн, бә'зиләри исә бүтүн Албанија әразиси үчүн характерикдир.

Гәбир типләри ичәрисиндә ән чох јајылан садә торпаг гәбирләрдир. Бу гәбирләр Минкәчевирдә, Јалојлутәпәдә, Хыныслыда, Гәбәләдә, Торпаггалада (Гах рајону), Һүјдүдә, Гарабулахкәнддә вә башга јерләрдә тәдгиг едилмишдир.

Бу тип гәбирләр хам торпагда дөрдкүнч формада газылмышдыр. Бир сыра гәбирләрин дөшәмәси вә јан диварлары кил мәһлулу илә суванмышдыр. Газылдыглары јерин релјефиндән асылы олараг гәбирләрин дәринлији 1,2 м-дән 3,1 м-ә чатыр. Торпаг гәбирләрдә өлүләри тәк-тәк бөјрү үстә, чох вә ја аз бүкүлү, надир һалларда исә узадылмыш вәзијјәтдә мүхтәлиф сәмтләрдә дәфн етмишләр.

Һәмин гәбирләрдән зәнкин мадди-мәдәнијјәт галыглары топланмышдыр. Онларын да әксәријјәти кил габлардыр. Мүхтәлиф тәркибли килдән формалашдырылмыш бу габлар чешид вә формача мүхтәлифдир. Елми әдәбијјатда «Сүдданвари» адланан бу тәкгулплулар даһа ҝениш јајылмышдыр. Бу габларын гулпундан сол тәрәфдә, ағзынын бир кәнары

Тәкнә гәбир

бүкүләрәк, ачыг новча һалына салынмышдыр. Габларын үзәри һәндәси хәтләрлә, дүјмәчикләрлә вә б. нахышларла бәзәдилмишдир.

Бу нөв габларын бир варианты да чох новчалыдыр. Бу габларда сүзкәчләр солда дејил, гулпун экс тәрәфиндәки новчада дүзәлдилмишдир. Әввәлки габлардан фәргли олараг чох новчалы габларын үзәринә гырмызы рәнк чәкилмиш, чызма, ојма вә јапма үсулу илә нахышланмышдыр.

Гәбирләрдән һәмчинин хырда чамлар вә бошгаблар да тапылмышдыр. Даһа чох тәсәррүфат әһәмијјәтли ири күпләр диггәти чәлб едир. Бу габларын көвдәси чәлләквары, ағзы кениш, отурачағы јастыдыр. Зооморф габлары хатырладан күпләрин ики бујнузвари чыхынтысы вар. Күпләрин үзәриндәки јапма ајпаралар, дүјмәләр, чызма һәндәси нахышлар о дөвр сәнәткарларынын маһир усталығыны көстәрир.

Гәбирләрин дөврүнү онлардан тапылан нумизматик материаллар дәгигләшдирир.

1926-чы илдә Јалојлутәпәдә ачылмыш гәбирдән, е. ә. I әсрдә Ромада (е. ә. 43-чү илдә) кәсилмиш күмүш сиккә, 1963-чү илдә Хыныслыда тәдгиг олунмуш 25 №-ли гәбирдән исә Ромада, Бөјүк Филиппин дөврүндә (244—249 илләр) кәсилмиш мис пул тапылмышдыр. Мөвчуд материаллар гәбирләри е. ә. IV—I әсрләрә аид етмәјә имкан верир.

һаггында бәһс олунан гәбир абидәләри комплекси «Ј а л о ј-л у т ә п ә» археоложи мәдәнијјәти ады илә мәшһурдур.

Јалојлутәпә мәдәнијјәти һәфтәран вадисиндә, индики Гутгашен рајону әразисиндә ашкара чыхарылмыш вә онун елми чәһәтдән илк тәдгиги 1926-чы илдә башланмышдыр. Бурада Гарасу чајынын сылдырым саһилиндә 5 торпаг гәбир тәмизләниб өјрәнилмишдир. Гәбирләрдән мүхтәлиф формалы вә мүхтәлиф өлчүлү кил габ нүмунәләри ашкар едилмишдир. Тәдгигатчы Д. Шәрифов габлары гара вә ачыг боз рәнкли олмагла ики група ајырмышдыр. Онун фикринчә, ачыг боз рәнкли габларын саһиби кәлмә, гара рәнкли габын саһиби исә јерли халг олмушдур. Лакин сонракы тәдгигатлар габларын јерли албан әһалисинә мәнсуб олдуғуну көстәрмишдир. 1949—1950-чи илләрдә тәшкил олунмуш нөвбәти експедисија ајдынлашдырмышдыр ки, Јалојлу тәпәнин торпаг гәбирләри Гарасу чајынын һәр ики саһилини—узунлуғу 5 км-ә чатан бир әразини әһатә едир. Күллү горуг дејилән јердә (Јалојлутәпә әразиси белә адланыр) 10 гәбир үзә чыхарылмышдыр. Гәбирләрдән хејли кил габ, киркирә, әл дәјирманы, дәһрә, бәзәк әшјалары, о чүмләдән ики гызыл сырға тапылмышдыр.

Албанијада торпаг гәбирләри илә јашыд абидәләрин бир групуну гују гәбирләри тәшкил едир. Һәмин гәбирләр илк дәфә Шамахы әразисиндә гејдә алынмышдыр. Дәринлији, 0,7—5 м арасында- диаметри исә 0,8—2,2 м өлчүдә олан бу гәбирләрин ән характерик чәһәти өлүнүн баш тәрәфиндә тәсәррүфат күпүнүн вә ја ири кил габын гојулмасыдыр. Тәдгигатчыларын фикринчә, бу габлара ' шәраб долдурулурмуш.

Гују гәбирләрдән мүхтәлиф кил габлар, силаһлар, бәзәк әшјалары вә шүшә мә'мулаты тапылмышдыр.

Шамахы зонасы үчүн чох характерик олан гују гәбирләри е. ә. I миниллијин ахырынчы рүбүнә аид едилир. Азәрбајчанда тәдгиг олунмуш гәбир абидәләринин бир групу да Кил-тәкнә гәбирләрдир. Бу гәбирләр Минкәчевирдә, Гәбәләдә вә әсасән Исмајыллы рајону әразисиндә өјрәнилмишдир.

Тәдгигатчыларын фикринчә, кил-тәкнә гәбирләр әсасән Көјчај, Түрјанчај, Кирдиманчај һөвзәләри үчүн сәчијјәвидир. Тәкнәләр, дөрдкүнч, јахуд да овал формалы олуб, килдән һазырланмыш, ачыг боз рәнкдә биширилмишдир Өлү бөјрү үстә, хејли бүкүлү вәзијјәтдә, мүхтәлиф сәмтләрдә дәфн едилмишдир. Гәбирләрин аваданлығы һәм тәкнәнин

ичәрисинә, һәм дә онун әтрафына гојулмушдур. Тәкнә гәбирләр үчүн ики груп кил габ даһа сәчијјәвидир: ағзынын новчасы сүзкәчли ички габлар вә тәкајаг вазалар.

Илк Антик дөврү Албанијасынын гәбир типләриндән бири Т а х т а гутулардыр.

Белә гәбирләр Минкәчевирдә, Күр чајынын сол саһилиндә гејдә алынмышдыр. Чох аз өјрәнилмиш бу гәбирләрә Азәрбајчанын дикәр јерләриндә тәсадүф едилмәмишдир. Арчан ағачындан дүзәлдилән һәмин гәбирләрин әксәријјәтиндән гаршы-гаршыја гоша скелетләр чыхыр. Демәли, дәфн үз-үзә едилмишдир. Тәк скелетли гәбирләрдә өлү кејимдә, бүкүлү вәзијјәтдә, сағ, јахуд сол бәјрү үстә вә башы чәнуб-шәргә доғру басдырылмышдыр. Гәбирләрин һамысындан мүхтәлиф формалы кил габлар, мис чамлар, дәмир хәнчәрләр, гылынчлар, бычаглар, ох учлуглары, гызылдан, күмүшдән, тунчдан вә шүшәдән һазырланмыш бәзәк әшјалары, мөһүр үзүкләр тапылмышдыр. Тахта гуту гәбирләр е. ә. IV—I әсрләрә аиддир.

Минкәчевирдә, Муған дүзүнүн Чәфәрхан гәбиристанлығында вә Ханлар рајону әразисиндә бир груп торпаг гәбирләрин үстү чиј кәрпичлә өртүлмүшдүр. Бу гәбирләрдә өлүләр мүхтәлиф сәмтләрдә басдырылмышдыр. Тәдгиг олунмуш гәбирләрин бириндә чүт скелетә дә тәсадүф олунмушдур. Белә гәбирләрдә архасы үстә олан скелетләрә раст кәлмәк мүмкүндүр. Гәбирләрдән әлдә һазырланмыш вә кејфијјәтли биширилмиш кил габлар, силаһлар, бәзәк әшјалары вә с. тапылмышдыр.

Чиј кәрпич гәбирләрин дөврү јени еранын әрәфәсинә вә әввәлләринә аид едилир. Бу гәбирләрин мәншәји вә мәнсубијјәти һәләлик мүәјјәнләшдирилмәмишдир.

Гафгаз Албанијасы әразисиндә даш гуту гәбирләр дә ашкар едилмишдир. Бу тип гәбирләр Албанијанын мүасир Дағыстан әразисиндәки јашајыш јерләри үчүн характерикдир. Бу гәбирләрдә узадылмыш вәзијјәтдә чохлу скелет вардыр. Дағыстан даш гутуларыны Гајакәнд-Хорачај мәдәнијјәти илә бағлајырлар.

Гејд етмәк лазымдыр ки, аваданлығы е'тибары илә зәнкин олан даш гуту гәбирләри чох да кениш јајылмамыш вә һәмин дөврдә кичик бир әрази үчүн характерик олмушдур.

Гафгаз Албанијасында дөвләт формалашдыгдан сонра ән кениш јајылмыш, һәм дә нисбәтән узун мүддәт давам етмиш гәбир абидәси к а т а к о м б а л а р д ы р. Бу тип

гэбирлэр Минкэчевирдэ, Гэбэлэдэ, Торпаггалада (Гах рајонунда), Газах рајону эразисиндэ, Дағыстанда Паласе-Сыртыда вэ б. эразилэрдэ ашкар едилмишдир. Катакомбаларын эн јахшы коллексијасы Минкэчевирдэ үзэ чыхарылмышдыр. (бурада 200-дэн чох катакомба гэбри өјрэнилмишдир).

Хроноложи чәһәтдән бу тип гэбирлэр ики дөврү эһатэ едир: антик дөврү вэ илк орта эср катакомбалары. Катакомбалар гурулушча ејнидирлэр. Онларын кениш һиссэси узунлуғу 2—4 м, ени 0,6—1 м олан хэндэкдэн ибарэтдир. Кетдикчэ дэринлэшдијиндэн бир тэрэфдэ пиллэлэр дүзэлдилмишдир. Һэмин хэндэјин бир гуртарачағында күнбэзвари, даирэви вэ ја еллипс планда јералты дэфн камерасы газылмышдыр. Һүндүрлүјү 0,9—1,7 м, ени 1,5—3 м олан бу дэфн камерасы јер сэтһиндэн 3,5—6,5 м дэринликдэ газылмышдыр. Гэдим катакомбалар эсасэн бир, надир һалларда исэ ики камералыдыр. Әксэријјэтиндэ чүт скелетлэрэ тэсадүф олунур. Катакомбаларда, тахта гутуларда вэ ја күплэрдэ дэ дэфн етмишлэр. Күплэр вэ ја тахта гутулара хырда предметлэр, эсасэн бэзэклэр гојулмуш, дөврэлэринэ исэ ири һэчмли кил габлар, шүшэлэр, эмэк алэтлэри вэ силаһлар гојмушлар. Өлү гэбирэ гојуландан сонра камеранын ағзы дашла, јахуд кэрпичлэ һөрүлмүшдүр. Башга тип гэбирлэрлэ мүгајисэдэ катакомбалардан даһа чох эмэк алэтлэри тапылмышдыр. Бунлар балта, ораг, бычаг формалы алэтлэр, јаба, гајчы, гармаг, биз, ијнэ вэ б. алэтлэрдир.

Гэбирлэрин аваданлығы, хүсусэн гэбирлэрдэн топланмыш нумизматик галыглар илк катакомбалары ерамызын I—III эсрлэринэ аид етмэјэ имкан верир.

Гафгаз Албанијасынын эразисиндэ к ү п-г э б и р абидэлэри дэ кениш јајылмышдыр.

Күп гэбирлэрдэ дэфн етмэ адэти тарихэн олдугча гэдимдир. Һэлэ е. э. II минилликдэ Кичик Асијада јашамыш хетлэр өз өлүлэрини ики күпүн ичэрисиндэ басдырмышлар. Ики күпдэ өлү дэфн етмэк адэти шумерлэр арасында вэ е. э. I минилликдэ Фэлэстиндэ дэ мөвчуд олмушдур.

Бу дэфн адэтинэ Азэрбајчанын чэнуб рајонларында, эсасэн Нахчыванда, Лэнкэранда да тэсадүф едилмишдир.

Өлүнү тэкчэ бир күпдэ басдырмаг адэти дэ хејли гэдимдир. Буна Азэрбајчанда, Ермэнистан вэ Күрчүстанын абидэлэриндэ тэсадүф едилир.

Мүгајисэли шэкилдэ көтүрүлдүкдэ күп гэбирлэринин эн бөјүк коллексијасы Азэрбајчандадыр. Бу мэдэнијјэтин излэринэ һэлэ XIX эсрдэ тэсадүф олунмушдур. Бу барэдэ

илк мә'луматы 1895-чи илдә Емил Реслер вермишдир. Азәрбајчанда күп гәбирләринин илкин тәдгигинә 1927-чи илдә башланмышдыр. Һәмин ил В. М. Сысајев Лачын рајону әразисиндә күп гәбирләринин олдуғуну мүәјјәнләшдирмишдир. Үмумијјәтлә, 30-чу илләрдә В. М. Сысајев вә И. И. Мешшанинов Мил дүзүнүн ајры-ајры јерләриндә бир нечә күп гәбирләрини гејдә алмыш вә гисмән өјрәнмишләр. Һәмчинин, Ј. А. Пахомов Исмајыллы, Ағчабәди, Јевлах, Минкәчевир, Шамахы, Ағдам рајонларында вә дикәр јерләрдә күп гәбирләри үзә чыхармышдыр.

Адәтән һәр күпүн ичәрисиндә јалныз бир скелетә тәсадүф едилмишдир. Лакин Ағдашда, Учарын Бәһмәнбәркүшад кәнди әразисиндә вә Гутгашен рајонунун Һәзрә кәндиндә ашкар олунан күп гәбирләриндә өлүләр чүт-чүт басдырылмышдыр. Бир гајда олараг өлүләр диздән чох бүкүлү, әлләри үзүнә доғру галдырмыш һалда сол вә ја сағ бөјрү үстә дәфн едилмишләр. Тәдгигатчыларын фикринчә, өлү күпүн ичәрисинә, онун ағыз вә ја отурачаг һиссәси сындырылмагла јерләшдирилмишдир.

Күпләрдә дәфн адәтинин бир сыра характерик чәһәтләри изләнилмишдир. Бә'зи күпләрин (Минкәчевирдә) ағзында од, јанғын изи нәзәрә чарпыр. С. М. Газыјевин фикринчә, мәрһуму дүнјанын «шәр гүввәләриндән горумаг үчүн» дәфн заманы мәш'әл јандырылмышдыр. Характерик чәһәтләрдән бири дә гәбирләрин аваданлығы ичәрисиндә чохлу зооморф әшјалара тәсадүф едилмәсидир. Тәдгигатчылар буну тотемизм әламәти сајырлар. Јери кәлмишкән көстәрмәлијик ки, күп гәбирләр аваданлыгла олдугча зәнкиндир. Бу аваданлыг ичәрисиндә јүксәк усталыгла һазырланмыш ири лүләли кил габлары хүсусилә гејд етмәк лазымдыр. Ағзы чамла өртүлмүш бу габларын чохунун үзәриндә тумурчуға бәнзәр јапма бәзәк (мәмәчикләр) вар.

Күп гәбирләри үчүн сәчијјәви олан габларын бир групу гулпсуз чамлардыр.

Сәчијјәви габларын дикәри матралардыр. Кичик һәчмли матралар белдән, ириләри исә јүк һејванындан асылыр.

Кичик матралар, әсасән күпләрин ичәрисинә, өлүнүн јанына, ири матралар гәбир күпләринин әтрафына гојулур. Ири матралар чох вахт чүт олур. Кичик матра белдә гајышдан, ириләри исә јүк һејванларындан асылмагла истифадә олунмушдур.

Күп гәбирләриндә тәк вә үчајаглы вазалар, долча вә бадә типли габлара да тәсадүф едилмишдир.

Тапылан габларын ичәрисиндә гулпу марал башына бәнзәр ритон хүсуси мараг доғурур. Ритонун гулпу габарыг һалда дүзәлдилмиш, маралын дөшдән јухары һиссәсиндә кичик чыхыг әмәлә кәтирилмиш вә ондан ашағы һиссәсиндә бир дешик дүзәлдилмишдир. Марал фигурунун бојну илә габ арасында кичик бир ачыглыг сахланылмышдыр. Маралын көзләри габарыг дүзәлдилмишдир. Көзләрин арасында ики чәркә алты нөгтә нахыш вардыр. Гулаглары ирәлијә доғрудур. Бујнузлар дөрд һачалы, шиш, учлары назик вә бурма-бурма олуб, ритонун көвдәсинә јапышдырылмышдыр. Марал фигурунун алнындан башлајараг габын көвдәсинә доғру чызма үсулу илә нәбати нахыш чәкилмишдир. Ритонун көвдәси дикинә, дүз вә чызма хәтләрлә бәзәдилмишдир. Ритонун ағзы ону маје илә долдурмаг, «маралын дөшүндәки» дешик исә ритону бошалтмаг үчүндүр.

Күп гәбирләриндән тапылмыш аләт вә силаһлар, әсасән дәмирдән дүзәлдилмишдир.

Бәзәкләр арасында әсас јери тунч вә дәмир биләрзикләр тутур. Гыч биләрзијинә бәнзәр һалгалар да әлдә едилмишдир.

Бә'зән бир скелетин үзәриндән 56-ја гәдәр биләрзијин тапылмасы көстәрир ки, бунлар јалныз зинәт үчүн олмајыб, һәм дә мөвһуми характер дашымышдыр.

Зинәт шејләри ичәрисиндә бојунбағылара, кәрдәнликләрә чох тәсадүф едилир. Бунларын чоху тунчдандыр. Лакин күмүш вә дәмирдән оланлары да вардыр. Бојунбағыларын әксәријјәтинин учлары спиралвари әјилмишдир.

Тунчдан дүзәлдилмиш дүјмә, санчаг, зынгыров вә с. бәзәк нүмунәләри дә чох тәсадүф едилир.

Күп гәбирләриндән, әсасән, Азәрбајчанда һазырланмыш мадди-мәдәнијјәт галыглары илә јанашы харичдән кәтирилмиш материаллар да әлдә едилмишдир. Бунларын чоху су Јахын вә Орта Шәрг өлкәләриндән кәтирилмәдир. Һәмин материалларын тәһлили көстәрир ки, антик дөврдә Азәрбајчан гоншу өлкәләрлә чох кениш мүбадилә апармышдыр.

Күп гәбирләри мәдәнијјәти Азәрбајчанда ерамызын VIII әсринәдәк давам етмишдир. Онун орта әсрләрдәки материаллары илә сонракы бөлмәдә таныш олачағыг.

ӨЛКӘНИН ТӘСӘРРҮФАТ ҺӘЈАТЫ

Гафгаз Албанијасынын јашајыш јерләринин вә гәбир абидәләринин өјрәнилмәси өлкәнин тәсәррүфат һәјаты вә дини идеолокијасы һаггында бә'зи үмуми нәтичәләрә кәлмәјә имкан верир. Е. ә. I миниллијин II јарысында өлкәдә әкинчилик јүксәк инкишаф мәрһәләсинә чатыр. Азәрбајчан тәбиәтинин зәнкинлији, әмәк аләтләринин тәкмилләшмәси вә мәһсулдар гүввәләрин сүр'әтли инкишафы буна сәбәб олду. Бу дөврүн абидәләриндән ағач вәлләр, даһа тәкмил формалы ораглар вә дағлыг рајонларда ән мүкәммәл шумлама аләти олан дәмир каваһын тахылмыш хышлар әлдә едилмишдир. Бу аләтләрин тәкмил нүмунәләри гәбир абидәләриндән вә јашајыш мәскәнләриндән әлдә едилмишдир.

Газынтылар заманы тапылан буғда, арпа вә дары галыглары әкинчиликдә бәрк вә јумшаг буғда нөвүнүн, алтыкушәли арпанын кениш јајылдығыны сүбут едир.

Тахылын дашынмасында вә дөјүлмәсиндә өкүз, кәл вә ат гошгуларындан кениш истифадә едилмишдир. Топланмыш мәһсул ири күпләрдә вә тәсәррүфат гујуларында сахланылырды.

Археолоҗи ахтарышлар заманы Азәрбајчанда үзүмчүлүк тәсәррүфаты илә бағлы хејли мадди-мәдәнијјәт галыглары әлдә едилмишдир. Газынтылардан мүхтәлиф үзүм чәрдәкләри илә јанашы үзүмүн е'малыны сүбут едән ири күпләр, даш тәкнәләр, новчалар, бечәрилмәдә истифадә олунмуш бычаглар, гајчылар вә с. тапылмышдыр.

Азәрбајчанда бостанчылығын инкишафыны сүбут едән чохлу археолоҗи материаллар мөвчуддур. Бүтүн бунлар гәдим Рома вә јунан мүәллифләринин Албанијанын көзәл тәбиәти, чохиллик биткиләри, онларын јүксәк мәһсулдарлығы һаггындакы фикирләрини тәсдиг едир.

Гәдим Албанијада тәсәррүфатын ән мүһүм саһәләриндән бири дә малдарлыг олмушдур. Газынтылар заманы үзә чыхарылан остеолоҗи сүмүк материалллар буну сүбут едир. Малдарлыгда әсас јери ирибујнузлу һејванларла јанашы гојунчулуг вә атчылыг тутмушдур. Азәрбајчанда малдарлыг јарымкөчәри характер дашымышдыр.

Албанијанын тәсәррүфат һәјатында сәнәткарлыг хүсуси јер тутурду. Ајры-ајры сәнәт саһәләри дахилиндә, о чүмләдән дулусчулугда, шүшә вә метал истеһсалында ихтисаслашма кедирди. Бу дөврдә Азәрбајчанда даш ишләмә, бәналыг, дүлкәрлик, тохучулуг кими саһәләр артыг форма-

лашмыш, јени јаранмыш шәһәрләрдә сәнәткарлар хүсуси сосиал груп тәшкил етмишләр. Археоложи газынтылардан чохлу тохучулуг аләти, хүсусилә иј башлыглары, дашишләмә нүмунәләри, дүлкәр аләтләри вә с. тапылмышдыр.

Албанијада сәнәткарлығын, малдарлығын вә әкинчилијин интенсив инкишафы, ичтимаи мүнасибәтләрин вә идеоложијанын јени истигамәтләрдә формалашмасыны тә'мин етди. Ерамызын әрәфәсиндә Азәрбајчанда әһалинин сыхлығы хејли артыр.

Албанија дөвләти өз гошунлары вә бүтөвлүкдә антик дүнја илә сых игтисади вә мәдәни әлагәдә олмушдур. Минкәчевирдән, Јалојлутәпәдән, Гәбәләдән, Хыныслыдан вә б. јерләрдән Албанијанын үмумдүнја тичарәтиндә фәал иштиракыны сүбут едән чохлу пуллар (антик вә јерли күмүш) пуллар) тапылмышдыр.

Дикәр тәрәфдән археоложи газынтылар заманы ашкар олунмуш мадди-мәдәнијјәт галыгларынын бөјүк бир гисмини гоншу өлкәләрдән кәтирилмиш шүшә габлар, биләрзикләр, мунчуглар вә гијмәтли дашлардан һазырланмыш бәзәк әшјалры тәшкил едир. Јазылы мәнбәләрдә Албан ордусунун фәалијјәтинә даир мә'луматлары вә газынтылар заманы тапылан мүхтәлиф нөв силаһлары, зиреһли кејимләри нәзәрә алсаг, ерамызын әрәфәсиндә бурада күчлү мәркәзи дөвләт апаратынын олмасына шүбһә галмыр. Албанијада патриархал гулдарлыг мөвчуд олмушдур. Азад кәндли ичмалары өлкәнин сосиал һәјатында көркәмли рол ојнамышдыр.

Археоложи материаллар вә онларын етнографик паралелләри илк вахтлар Албанијада гулдарлыға нисбәтән ибтидаи ичма тәсәррүфаты системинин һаким олдуғуну сөјләмәјә имкан верир. Артыг ерамызын III—IV әсрләриндән Албанијада јени ичтимаи-игтисади систем олан феодализм тәшәккүлә башлајыр. Бу исә тәбии олараг һәјатын бүтүн саһәләриндә чидди дәјишикликләр доғурур.

Тәдгигатлар көстәрир ки, Албанијада дөвләтин јарандығы илк деврдә дини тәсәввүрләр дә ејни олмамышдыр. Дини тәсәввүрләр дағыныглығы анимистик, фетишизм вә хүсуси илә сәма сәлтәнәтинә инам (астрал) көрүшләр шәклиндә өзүнү бүрузә вермишдир.

Јазылы мәнбәләрдә албанларын (гәдим азәрбајчанлыларын) аја, улдуза вә күнәшә ситајиш етмәләриндән вә онларын шәрәфинә мә'бәдләр тикмәләри барәдә мә'луматлар верилир. Археоложи газынтылар Албанијанын бөјүк

шәһәрләриндә ajрыча мә'бәдләр саһәсинин олмасыны ашкара чыхармышдыр.

Гәбәлә шәһәри jахынлығындакы Чагталлы деjилән jер, Көвургала (Ағдам раjону) jахынлығындакы Хырманлар jери, Амарас (Ағоғлан) мә'бәди jерләшән әрази, Сарытәпәнин үст тәбәгәси вә башгалары еһтимал ки, мә'бәд саһәләридир. Һәмин jерләрдәки абидәләрдә мөһтәшәм ичтимаи биналарын галыглары вә мә'бәдләр үчүн характерик олан, бәлкә дә еллин мәдәниjjәтинин тә'сири алтында ишләнмиш сүтуналтлыглары ашкара чыхарылмышдыр.

Аjдын тәсәввүр jаратмаг үчүн Азәрбаjчанда христианлыға гәдәрки дини тәсәввүрләр системинә гыса нәзәр салаг.

Ибтидаи чәмиjjәтдә инсанларын һәр шеjә чанлы кими бахыб, онларда руһун олмасына даир jаратдыглары дини көрүшләр топлусу а н и м и з м[9] адланыр.

Бу бахымдан Азәрбаjчанда инсанларын илаһиләшдирдикләри тәбии обjектләрдән бири дашдыр. Мә'лум олдуғу кими, ибтидаи инсанларын һәjатында даш сон дәрәчә мүһүм рол оjнамышдыр. Тәбиәтлә гаршыдурма даш аләтләри (илк әмәк аләтләрини) jаратмыш, дикәр тәрәфдән соjугдан вә вәһши һеjванлардан горунан инсанлар даш мағараларда илк сығыначаг тапмышдыр. Һәтта тәбии jолла гаjаларда әмәлә кәлмиш чалалар инсанларын илк мәишәт габлары олмушдур. Беләликлә, инсан һәjатында оjнадығы ролуна көрә даша е'тигад jаранмышдыр. Гәдим инсанлар дашы бир нөв өз һәjатынын мүһафизәчиси һесаб етмишдир.

Азәрбаjчанда Енеолит дөврүнә ади (Күлтәпәдә) дашдан дөшасмасы тапылмышдыр. Кобуд формада һазырланмыш бу дөшасмасы саһибини пис руһлардан горумаг рәмзи кими дүзәлдилмишдир. Тунч дөврү гәбирләриндә илк вахтларда өлүнүн башы алтына jасты даш гоjулурмуш. Һеч шүбһәсиз ки, бу адәт дә дини инамла әлагәдар олуб, өлән шәхси пис руһлардан мүһафизә етмәк мәгсәди дашымышдыр. Jенә һәмин дөврдә өлүнүн дашдан дүзәлдилмиш табутларда дәфн етмәк адәти кениш jаjылмышдыр. Бундан әлавә бир чох гәбирләрдә өлүнүн көзү гаршысына һәр һансы аләтин, jахуд садәчә бир даш гоjулмасы һаллары да мүшаһидә едилмишдир. Бүтүн бунлар гәдим азәрбаjчанлыларын даша олан инамлары илә бағлыдыр. Геjд етмәлиjик ки, һазырда даша инамла әлагәдар олан бир чох адәтләр өз көкләрини мәһз даша ситаjиш дөврүндән көтүрмүшдүр. Мәсәлән, бә'зи

---

[9] Анимизм—латын сөзүдүр, «анима»—руһ, чан демәкдир.

циндарлар арасында даш һәлә дә ничат, бәрәкәт, шәфа вә с. рәмзи кими истифадә олунур. Сон вахтларадәк гәдим Кәнчәдә чәтин чан верән адамын әлинә даш верирдиләр ки, руһу бәдәниндән дәрһал даша кечсин вә өләнин чаны әзабдан гуртарсын. Бакыда мәрһумун руһу даша кечсин дејә чан вердији јерә гара даш гојурлар. Гарабағда чәназәни көтүрәркән јеринә даш гојурлар ки, һәмин руһ дашда галсын. Һамилә гадын өләндә гәбринә даш гојмагла белә күман едирдиләр ки, бәтниндәки ушағын руһу даша кечәчәк вә с. Даша еjни заманда бир мүаличә васитәси кими баханлар да вардыр. Бә'зи диндарлар шәфа үчүн Шамахыдакы Дәдәкүнәш пиринә кедәркән пирин мүчавири хәстәни дашла «мүаличә едир». О, дашы хәстәнин әлләринә, синәсинә, башына тохундурмагла куја хәстәлији даша кечирмиш олур. Вәнк кәндиндә (Дағлыг Гарабағ) Сүрүшкән даш дејилән бир гаја вар. Хәстәләр һәмин дашы өпүб бир нечә дәфә үстүндән сүрүшүрләр ки, сағалсынлар. Губа рајонунун Афурча кәндиндә тәбии гаја дешијиндән бә'зи кишиләр өз арвадларынын «дүзлүјүнү» јохламаг үчүн истифадә едирмиш. Арвадлар күнаһсыз сајылмаларындан өтрү мүтләг һәмин дешикдән кечмәлијмишләр. Лачында кеч јеримәјә башлајан ушағы бә'зән инди дә Јери даш пиринин үстүнә кәтирирләр ки, ајаг ачсын. Ушағы олмајан гадынлар Новханыдакы Ағ даш пиринә кедирләр. Онлар даша мых чалыр, мых дашы дешиб кечәрсә, демәли, зијарәтләри гәбул олунур.

Бүтүн бунлардан әлавә дашлара инам дикәр етнографик фактларда да өзүнү көстәрир. Бир чох гәдим јолларын кәнарында бөјүк даш топаларына тәсадүф едилир. Бу дашлары бураја јолдан кечән диндарлар күнаһларыны јумаг үчүн атмышлар. Бир чох јерләрдә һавалар гураглыг кечәндә јерә даш сәпирләр, бунунла куја көју јағыш јағдырмаға мәчбур едирләр. Сон вахтлара гәдәр бә'зи евләрдә ун чувалына даш гојурдулар ки, ун бәрәкәтли олсун.

Археоложи газынтылар сүбут етмишдир ки, суја инам да гәдим дини тәсәввүр олуб, анимизмин башга бир тәзаһүрүдүр. Күлтәпәдә тапылан вә илк Тунч дөврүнә аид едилән бә'зи габларын үзәринә су рәмзи олараг далғавары хәтләр чызылмышдыр. Академик Б. Б. Пиотровски Тунч вә Дәмир дөврләринә аид бир сыра бәзәкләрин вә кәмәрләрин үзәриндәки гуш вә балыг рәсмләрини мәһз су рәмзи кими еһтимал етмишдир.

Бир чох тәдгигатчылар Шимали Гафгаздакы мүшаһидә-

ләринә әсасән белә нәтичәјә кәлмишләр ки, гәдим гәбиристанлыгда өлүләрин баш тәрәфинин јахынлыгдакы су мәнбәләринә доғру дәфн едилмәси гәдим су ајини илә бағлыдыр.

Һазырда су илә әлагәдар олан бир чох дини адәтләр, хүсусилә су илә фала бахмаг, суја өз нијјәтини сөјләмәк, јуху көрән адамын илк дәфә өз јухусуну суја данышмасы, өлүләрин гәбри үстүнә су чиләмәк, сәфәрә кедән адамын далынча су атмаг, гаранлыгда ахар судан ичмәмәк вә с. ибтидаи е'тигадын галығыдыр.

Кәлбәчәр рајонунда Һәмзә булағыны, Ағдамда Шаһбулағыны, Лерикдә Гызылча булағыны, Мардакертдә Јел булағыны вә башга су мәнбәләрини диндарлар ничат јери һесаб едирләр.

Суја е'тигад гисмән дә олса, ислам дининдә ганунниләшдирилмишдир. Гуранын 86-чы сурәсинин 6, 7, 8-чи ајәләри әсасында дүзәлдилмиш «Зәмзәм сују» һаггындакы әфсанә илә әлагәдар олараг илин тәһвил олундуғу кечә үчүн бу су тутија кими бүтүн мүсәлман өлкәләринә апарылыр.

Мәһз бунун нәтичәсидир ки, бә'зи археологлар, хүсусилә З. Виноградов Шәргин орта әср шәһәрләриндә кениш јајылмыш конусвары габлары Мәккәдәки «Зәмзәм сују»нун тутија кими дикәр јерләрә апарылмасында истифадә олунмуш мүгәддәс габлар һесаб едирләр. Бу габларын јалныз мүсәлманчылыг дөврүндә мејдана кәлмәси вә онларын јалныз мүсәлман шәргинә мәхсус шәһәрләрдә тапылмасы јухарыдакы фикри гисмән дә олса тәсдиг едир.

«Су пәриләри» барәдә халг әфсанәләримиз дә гәдим су ајинләринин тә'сири илә јаранмышдыр. Су ајдынлыг, ничат рәмзи кими узун мүддәт халг арасында е'тигад објекти олмушдур. Сон вахтларадәк һәтта су илә мүаличә һалларына да тәсадүф едилирди. Хәстәнин јанына бир газан гајнар су гојулур, ичәрисинә исә үч дәфә гызармыш дәмир парчасы атырдылар. Куја бунунла хәстә шәфа тапырды.

Ибтидаи инсанларын чанлы сајыб инандыглары мүһүм тәбии објектләрин бир групуну да дағлар вә ағачлар тәшкил едир. Гәдим кил габларын үзәриндә үчбучаглардан ибарәт һәндәси фигурлара раст кәлмәк мүмкүндүр. Тәдгигатчылар һәмин үчбучаглары дағларын рәмзи һесаб едир вә јерли әһалинин дини көрүшләри илә әлагәләндирирләр. Гафгазын бир чох јерләриндә, хүсусилә дағәтәји зоналарда гәбирләрин (Енеолит вә Тунч дөврү абидәләриндә) дағлара доғру јөнәлдилдији дә мүшаһидә едилмишдир.

Бә'зи Шәрг өлкәләриндә дағларын чоху аллаһ мәскәни һесаб едилирди: Азәрбајчан әразисиндә һазырда јүксәк дағ зирвәләринин, о чүмләдән Киллик дағ, Бабадағ, Муровдағ, Паланлыдағ, Бешбармаг вә с. дағларын мүгәддәс сајылмасынын көкләри һәлә Тунч дөврүндә кениш јајылмыш анимистик көрүшләрә кедиб чыхыр.

Ағача ситајиш дә әски инамларла бағлыдыр. Мә'лум олдуғу кими, Азәрбајчанда инди белә аз-аз кәнд тапылар ки, орада бә'зи ағачлар пир һесаб олунмасын. Орта әср тарихчиси (V әср) Мојсеј Хоренски дә Азәрбајчанда гәдим заманлардан бир чох ағач пирләрин олдуғуну гејд едир. Ислам дининдә әфсанә кими ујдурулмуш чәннәтдәки «Туба»[10] ағачы илә әлагәдар олараг орта әср ширли габлары үзәриндә ән кениш јајылмыш рәсмләрин бөјүк әксәријјәтини ағач тәсвирләри тутур.

Ағач тәсвирләринә һәлә чох гәдим дөврләрдә дә раст кәлмәк мүмкүндүр. Бу бахымдан Ј. Һүммелин 1937-чи илдә Кәнчәчај рајонундан (1 №-ли јашајыш јериндән) тапдығы бир габын үзәриндәки ағач тәсвири даһа мараглыдыр. Газан формалы һәмин габын үзәриндә ағач көвдәси вә бир нечә будаг тәсвир едилмишдир. Мараглыдыр ки, ағачын будаглары учларындан кәсилмишдир.

Минкәчевирдә вә Хыныслыда (Шамахы) ерамызын илк әсрләринә аид ашкар едилмиш кил габларын үзәриндә дә ағач тәсвирләринә, чох вахт гуш тәсвирләри илә бирликдә раст кәлмәк мүмкүндүр.

Ј. Һүммел Тунч дөврүнә аид гәбир абидәләриндә өлүнүн јандырылмасы адәтинин мөвчуд олдуғуну вә һәмин дөврдә јаначаг кими арчан ағачындан истифадә едилдијини мүәјјәнләшдирмишдир. Елә буна көрә дә о арчан ағачынын һәлә Тунч дөврүндә мүгәддәс һесаб едилдији нәтичәсинә кәлмишдир.

Азәрбајчан әразисиндә кениш јајылмыш вә галыглары индијәдәк јашајан илк дини тәсәввүрләрдән бири дә ода ситајишдир. Мә'лум олдуғу кими, одун кәшфи илә ибтидаи инсанлар өзләрини сојугдан, вәһши һејванлардан горумаг, һејван овламаг, овладыглары һејванын әтини бишириб јемәк, кечәнин гаранлығында од ишығындан истифадә етмәк вә с. вәрдишләрә јијәләнмишләр.

---

[10] Дини әфсанәјә көрә, чәннәтдә «Туба» ағачы вар. Орада һәр шәхсин бир јарпағы вар. Адам өлдүкдә орадан бир јарпаг дүшүр, доғулдугда исә бир јарпаг чүчәрир.

Одда олан бу әсрарәнкиз хүсусиjjәтләрин сәбәбләрини билмәjән инсанлар онун е'чазкар «мәрһәмәтинә» сығынмышлар.

Алимләр мүәjjәнләшдирмишләр ки, одун илк дини рәмзи хач олмушдур. Ағачы ағача хачвари сүртмәклә од әлдә едән инсанлар хач формасыны да од рәмзи саjмышлар. Христианлыгдан чох-чох әввәл мүхтәлиф өлкәләрдә хачын фөвгәлтәбиилик кими гәбул едилмәси дә һәмин фикри тәсдигләjир. Азәрбаjчанда Тунч дөврүнә аид, сонралар исә һәтта күп гәбирләри археоложи мәдәниjjәтинә аид абидәләрдә од рәмзи олан хач рәсминә тәсадүф едилир. Хач рәсмләри Кәнчәчаj раjунундакы 8 №-ли кургандан тапылан кил габын, 21 №-ли кургандан тапылан тунч дүjмәнин, Минкәчевир күп гәбирләриндән ашкар едилмиш кил габын вә б. материалларын үзәриндә изләнилмишдир.

Тунч вә Илк Дәмир дөврүнә аид кил габларын үзәриндәки хач формалы символик нахышлар бир нөв ән'әнәви характер дашымышдыр.

С. М. Газыjев Варташен раjонунун Варданлы кәндиндә бир гәбирдән тапылмыш өкүз башы формалы мангалы вә шамданлары ода ситаjишлә әлагәләндирир.

Археоложи тәдгигатларла мүәjjән едилмишдир ки, һәлә ики мин ил бундан әввәл күпләрдә дәфн заманы онун өнүндә тонгал галанмышдыр. Гәдим инама көрә бунунла мәрһум одун «мәрһәмәтини» газанырмыш. Гобустан гаjалары үзәриндә jаллы тәсвирләри дә ода ситаjишлә бағлыдыр. Тәдгигатчы И. М. Чәфәрзадә һаглы олараг бу рәгси тонгал әтрафында дини аjинин ичра мәрасими илә әлагәләндирир. Үмумиjjәтлә, археологлар гаjаүстү тәсвирләрә вә етнографик дәлилләрә әсасән белә куман едирләр ки, һәлә Даш дөврүндә инсанлар овдан әввәл тонгалы дөврәләjиб мүхтәлиф дини аjинләр ичра едирләрмиш. Чех алими J. Аугуста көстәрир ки, ибтидаи инсанлар овларынын сәмәрәли кечмәси үчүн куjа һәмин һеjваны тилсимләjирләрмиш. Бу мәрасим заманы һеjван чилдинә кирмиш чадукәр мүхтәлиф рәгсләр едирмиш. Чох куман ки, Гобустан jаллысынын тонгал әтрафында дөврә вурмасы да еjни мәгсәди күдмүшдүр.

Ода ситаjиш әламәтләри инди дә jашамагдадыр. Һазырда бир чох пирләрин очаг адланмасы һеч дә тәсадүфү деjилдир. Бир чох адәтләр, мәсәлән, чәтин доған гадыны тонгал үстүндән тулландырмаг, илин ахыр чәршәнбәләриндә күнаһлары төкмәк үчүн тонгалын үзәриндән тулланмаг вә с. гәдим од аjининин галыгларыдыр.

Сон вахтларадәк индики Варташен рајонунда сарылыг хәстәлијини «говмаг» мәгсәдилә хәстәнин көзү гаршысында чахмаг дашындан гығылчым чыхарырдылар. Гусар рајону әтрафында исә гышда өлән адамын гәбри үзәриндә тонгал галајырдылар. Азәрбајҹанын бә'зи гәрб рајонларында инди белә көрпә ушағы кечә бајыра чыхараркән ону шәр гүввәләрдән горумаг үчүн гундағына көмүр гојур, јахуд көз дәјмәсин дејә алнына көмүр сүртүрләр.

Илк дини тәсәввүрләр өзүнү тәсәррүфатын мүхтәлиф саһәләри илә әлагәдар олараг ичра едилмиш чадукәрлик вә ја сеһрбазлыг формасында даһа чох көстәрир. Мә'лум олдуғу кими, ибтидаи инсанларын әсас мәшғулијјәтләриндән бири овчулуг олмушдур. Ов сәфәрләринин уғурлу кечмәси үчүн инсанларын ичра етдикләри мүхтәлиф ајинләр өз әксини әшјалар үзәриндәки тәсвирләрдә тапмышдыр. Бу бахымдан Е. Реслер тәрәфиндән кечән әсрин сонунда Килликдағ әтрафындан тапылмыш күпә формалы бир габ даһа мараглыдыр. Сон дәрәчә сәлигәли һазырланмыш бу габын үзәриндә бир дағ кечиси тәсвир едилмиш, онун гаршысында исә кечијә ох атан адам тәсвири верилмишдир. Сағ әлиндә оху кечијә доғру узатмыш адам сол әллини башы үзәриндәки чәрхифәләк нишанына доғру узатмыш вә санки овунун уғурлу олмасы үчүн ондан көмәк истәјир.

Кәдәбәјдән тапылмыш бир кәмәрин үзәриндә әлиндә галхан тутмуш овчу, онун јанында ов ити вә бир нечә һејван тәсвирләри верилмишдир. Овчунун атдығы ох онун гаршысында гачан һејванын башына санчылмышдыр. Овчунун сағ чијниндә асылмыш охданын ичиндә еһтијат олараг хејли ох вардыр. Мараглы ҹәһәтләрдән бири дә будур ки, бу кәмәр үзәриндә бир нечә нөв һејван вә балыг тәсвирләри верилмишдир. Бу да һәмин дөврдә Азәрбајҹанда ов һејванларынын нөвләрини өјрәнмәк үчүн хүсуси әһәмијјәтә маликдир.

Гобустан гаја тәсвирләриндә овчулугла әлагәдар дини сәһнәләр өз әксини даһа кениш тапмышдыр.

Бу ҹәһәтдән 938,100 нөмрәли дашлар үзәриндәки тәсвирләр диггәти даһа чох ҹәлб едир.

9 №-ли дашын үзәриндә гачан марал вә ону архадан тә'гиб едән ики нәфәр атлы овчу тәсвир едилмишдир. Овчунун бири марала ох атан вәзијјәтдәдир, дикәр овчунун атдығы јаба маралын белинә санчылмышдыр.

134 №-ли дашын үзэриндә исә овчу ат илә маралы говур вә чох күман ки, кәмәнд васитәсилә ону тутмаг истәјир.

Азәрбајчан мадди-мәдәнијјәт абидәләри ичәрисиндә бу нөв ов сәһнәләринин ашкар едилмәси белә бир һәгигәти сүбут едир ки, ибтидаи инсанлар овларынын мүвәффәгијјәтли кечмәси үчүн әввәлчәдән өз арзуларына ујғун олараг чаду сәһнәләри дүзәлдир вә куја бу әмәлијјатда һәмин һејваны тилсимләјирдиләр.

Овчулугла әлагәдар олан бу дини адәтләр инди дә Загафгазијанын бә'зи халглары арасында, гисмән дә олса, јашамагдадыр. Мәсәлән, абхазлар сон вахтлара гәдәр овладыглары һејванын әтини једикдән сонра сүмүкләрини дәријә јығыб басдырыр, куја һәмин һејванын тәкрарән дирилмәсинә сәбәб олур.

Азәрбајчанда мүшаһидә едилән илк дини тәсәввүрләрдән бири тотемизмдир[11]. Археоложи материаллардан ајдын олур ки, дүнјада тотемизмин илк әламәтләри һәлә Үст Даш дөврүндә мејдана кәлмишдир.

Гәдим инсанлар белә билирдиләр ки, ајры-ајры инсан гәбиләләри олдуғу кими, һејван гәбиләләри дә мөвчуддур. Һәтта сон вахтларадәк бир чох Сибир халглары арасында бу чүр тәсәввүрләр давам едирди. Мәсәлән, Сибир ненләри дәниз саһилиндә јашајан ағ ајылары хүсуси тајфа сајырдылар. Килјаклара (нивһиләрә) көрә исә довшанларын хүсуси һөкмдарлары вардыр.

Үмумијјәтлә, сибирлиләрә көрә бүтүн һејванларын һөкмдары вардыр. Ибтидаи инсанларын тәсәввүрләринә көрә ајры-ајры һејван гәбиләләри битки вә әразиләри өз араларында бөлүшдүрмүшләр (мәсәлән, Сибирин бир тајфасына көрә јалныз пәләнкләрә мәхсус дағлар, ајылара мәхсус мешәләр, балыглара мәхсус сулар вә һәтта һәр һејван гәбиләсинин өзүнә мәхсус оту вә мејвәси вардыр.)· Һазырда Азәрбајчан әразисиндә бир чох биткиләрә, дағлара вә каһалара һејван адларынын верилмәси дејиләнләрә даһа бир сүбутдур. (Итбурну, иланјарпағы, маралоту вә с. биткиләр, Иланлыдағ, Инәк зағасы, Кечигајасы, Маралдаш, Ајы гәбирләри, Чејран булағы вә с.) Ајры-ајры һејванларын

---

[11] Тотемизм—Шимали Америка һиндуларынын дилиндә «онун нәсли» демәк олуб, инсанларла һејванлар, бә'зән дә битки аләми арасында фөвгәлтәбии әлагәләрин олмасы һаггында фантастик фикирләрин мәчмусундан ибарәтдир. «Тотем» сөзү елми әдәбијјатда илк дәфә XVIII әсрин сонунда ишләнмишдир.

бүтләрини дүзәлтмәк вә онлара ситајиш етмәк адәти Азәрбајчанда һәлә Енеолит дөврүндән мөвчуддур. Нахчыванда, Күлтәпә дејилән јердә онларча кил һејван фигурлары тапылмышдыр. Бу фигурлар әсасән, өкүз, гојун, кечи, ат, ит вә с. ибарәтдир.

О. Һәбибуллајев Енеолит дөврүнә аид һәмин фигурлары һаглы олараг Күлтәпә сакинләринин дини көрүшләри илә әлагәләндирир. Азәрбајчан әразисиндә сонракы дөврләрә аид белә фигурлар Минкәчевирдә, Газахда, Шамхорда, Кәдәбәјдә, Ханларда, Мил дүзүндә, Шамахыда вә с. јерләрдә ашкар едилмишдир. Ерамызын әввәлләринәдәк кениш јајылмыш бу чүр фигурларын ичәрисиндә өкүз фигуру үстүнлүк тәшкил едир. Әмәк рәмзи кими танынан өкүз фигуруну Б. Б. Пиотровски Загафгазија гәбиләләри арасында мүгәддәсләшдирилмиш илк һејванлардан бири һесаб едир. Азәрбајчанда мөвчуд олан «гызыл өкүз» әфсанәси дә мәһз бунунла бағлыдыр.

Гобустан гајалары үзәриндә һәкк едилмиш бир чох өкүз, кечи, балыг, ит вә с. һејванларын рәсмләри дә тотемизмин һәмин дөврләрдә кениш јајылдығыны сүбут едир. 15 №-ли гајанын үзәриндә бир кечи, онун гаршысында исә рәгс едән инсан рәсми һәкк едилмишдир. 25 №-ли гајанын үзәриндә исә һејванларын гурбанлыг сәһнәси тәсвир едилмишдир. Ән мараглы тәсвирләрдән бириси дә мүхтәлиф һејванларын фонунда инсан тәсвиринин верилмәсидир. Белә сәһнәләрдән бири 78 №-ли гајанын үзәриндәдир. Бурада бир өкүзүн фонунда чохлу гадын фигуру әкс етдирилмишдир.

Һејванат аләминә ситајиш өз тә'сирини сәнәткарлыгда да көстәрмишдир. Хүсусилә, Азәрбајчанын гәдим дулусчулары арасында тотемистик тәсәввүрләр өзүнү даһа ачыг шәкилдә көстәрмишдир. Археоложи газынтылар заманы үзә чыхарылмыш јүзләрлә зооморф габ нүмунәләри буну сүбут едир.

Гәбирләрдән ашкар едилмиш бир чох һејван скелетләри дә чох күман ки, әрзаг еһтијатындан башга, һәм дә һејванлара е'тигад едилмәси илә әлагәдардыр.

Гејд етмәлијик ки, сон вахтлара гәдәр бир чох гәбиристанлыгларда башдашы үзәриндә мүхтәлиф һејван вә хүсусилә ит вә ја ат тәсвирләрини, верилмәси, узун мүддәт гәбир дашларынын гојун вә ат формасында һазырланмасына да тотемизмин галығы кими бахылмалыдыр.

Азәрбајчанда һејван фигурларынын кениш јајылдығы

бир дөврдә антропоморф фигурлар мејдана кәлмишдир. Инсан фигурларынын мејдана кәлмәси инсанларын өзләринә олан мүнасибәтинин нәтичәсидир. Гадынын (ананын) тәсәррүфатдакы мөвгеји, мәһсулдарлыг рәмзи кими ону шөһрәтләндирмиш, онун нәсилартырма габилијјәти исә гадыны һәјат рәмзи кими танытмышдыр. Бүтүн дүнјада чәмијјәтин инкишафынын мүәјјән бир дөврүнүн мәһсулу олан бүтпәрәстлик хүсусән, гадын бүтләринә ситајиш мәһз белә јаранмышды. Гәдим дүнјанын мәдәни өлкәләриндән бири олан Јунаныстанда һәјатын јарадычысы, аллаһларын анасы гадын һесаб едилирди. Гәдим Јунан әсатирләриндән бириндә дејилир: «Ешит мәни, оғлум. Дүнјанын ики башлангычы вар. Ән башлычасы исә биридир—Деметри ана. Одур торпаг, нечә истәјирсән адландыр».

Јунан драматургу Софокл гадыны дағларын падшаһы, әбәди һәјатын исә ачары адландырырды.

Сон вахтларадәк бир чох Сибир халглары арасында инсан бүтләринә ситајиш давам едирди.

Минкәчевир, Шамхор, Товуз, Исмајыллы, Шамахы, Гутгашен, Фүзули, Ағдам, Ләнкәран, Лерик рајонлары, Нахчыван МССР әразиләриндә кил, тунч, даш фигурлар вә бүтләр ашкар едилмишдир. Чәмијјәтин мүәјјән мәрһәләсиндә, хүсусилә III—I минилликләрдә инсан бүтләринә ситајиш бүтүн Загафгазија халглары арасында ејни дәрәчәдә јајылмышды. Ашкар олунмуш бүтләр мүхтәлиф формададыр. Гәдим бүтләр әсасән килдән һазырланмыш гадын фигурларыдыр. Минкәчевирин, Исмајыллы рајонунун Молла Исаглы кәндинин вә Ағдаш рајонунун Шамылы кәндиндән мә'лум олан бу бүтләрин башы, әлләри вә ајаглары гырылмышдыр. Онларын бәдән гурулушлары ејнидир, һөвсәлә чанаглары олдугча бөјүкдүр, һүндүрлүјү исә 20—25 см-дир. Фигурларын бә'зиләри чылпаг, бә'зиләри исә кејимлидир. Әксәријјәтинин бојнунда мунчуг дүзүмләри вардыр. Бүтләрин башсыз, әлсиз вә ајагсыз олмасыны бә'зи тәдгигатчылар гәдим дөврдә инсан гурбаны адәти илә әлагәләндирир. Страбона көрә, гәдим Азәрбајчанда инсан гурбаны вермәк адәти вардыр. Бу мәсәлә илә әлагәдар олараг тарихчи Моисеј Каланкајтуклу һәлә VII әсрдә көстәрир ки, Албанијада бүтпәрәстләрин гурбан кәсмәк јерләри вар иди.

Ашкар едилмиш бүтөв бүтләрин башлары, әлләри, ајаглары ејни вәзијјәтдә кәсилмишдир. Гадын бүтләринин бир голу вә гычы дикәрләриндән гыса сындырылмышдыр. Бу-

төв бүтләрдә голлар дирсәкдән јухары, ајаглар исә диздән јухары кәсилмишдир. Бунунла ајдын олур ки, бүтләрин кәсилмәси просеси мүәјјән ганунла ичра едилмишдир.

1963-чү илдә Шамахы рајонунун Дағ Коланлы кәндиндә тапылан бир даш бүтүн башы боғазындан сындырылыб ајрыча гојулмушдур.

Һәмчинин Шамахынын Дәрә Хыныслы кәндиндә тапылмыш даш бүтләр дә башсыз, әлсиз вә ајагсыздыр.

Даш бүтләр өлчүләринә көрә кил бүтләрдән фәргләнир. Онлар әсасән адам бојда дүзәлдилмишдир. Бунларын бә'зиси јени мүсәлман дини тәсәввүрләринин јарандығы дөврдә гырылыб дағыдылмышдыр вә онлардан гәбирин үстүнү өртмәк үчүн истифадә едилмишдир. Фүзули рајонун Аразјаглавәнди кәндиндә бу бүтләри јығыб бир тәпәнин алтында басдырмышлар. Бу исә көһнә дини тәсәввүрләрин арадан галхмасы вә јени дини тәсәввүрләрин јаранмасы илә әлагәдардыр.

Албанија әразисиндә башы, әли, ајағы олан бүтөв бүтләр дә тапылмышдыр. Бу нөв бүтләр ерамызын I—VIII әсрләринә аиддир. Бүтпәрәстликлә әлагәдар олан бә'зи адәтләр инди дә галмагдадыр. Шамахы вә Губа рајонларынын бә'зи кәндләриндә хәстә адамын сачындан вә дырнагларындан хәмрә гатараг, кичик һәчмдә адам һејкәли дүзәлдир вә хәстәнин көјнәјиндән бир гәдәр чырыб, һәмин һејкәли кәфәнә бүкүрләр. Сонра исә ону апарыб гәбиристанлыгда дәфн едирләр вә куја, һәмин адамын хәстәлијини бәдәниндән чыхарылыр.

Синифли чәмијјәтин вә дөвләтин мејдана кәлмәси илә көһнә инамларла јанашы илк дөвләт динләри јараныр. Бунлардан да бири астрал дини тәсәввүрләр системидир. Әсасыны сәма чисмләринә ситајиш тәшкил едән бу тәсәввүрләрин изләринә һәлә Тунч дөвру абидәләриндә тәсадүф олунур. Һәмин дөврүн бир чох габларынын үзәриндә күнәшин рәмзи кими свастика[12] тәсвири верилмишдир. Әсасән Шәргдә мејдана кәлән свастиканын бә'зи халглар дини нишан кими инди дә истифадә едир.

Неолит дөврүндән башлајараг Азәрбајчанда мүхтәлиф предметләрин, хүсусилә кил габларын, метал әшјаларын үзәриндә, һәтта гајаүсту тәсвирләрдә һәмин нишана тез-тез раст кәлмәк олар. Тәдгигатчылар свастиканы одун алын-

[12] Свастика—һинд сөзүдүр, «јахшы олмаг» демәкдир Учлары дүзбучаг шәклиндә әјилмиш хачшәкилли дини нишандыр.

масы рəмзи сајылан хач нишанынын бир формасы һесаб едирлəр. Од кими Күнəшин дə истилик вермəк вə ишыг сачмаг габилијјəтини илаһилəшдирмиш инсанлар, учлары əјилмиш вə һəр заман дөвр едəн хач нишаныны Күнəшин рəмзи кими гəбул етмишлəр. Азəрбајчан əразисиндə Күнəшин рəмзи тəсвири илə јанашы, онун өзүнүн тəсвирлəринə дə тəсадүф олунмушдур. Гобустан гајаларында, бир чох гајалыгларын бурну үзəриндə шүа сачан күнəшин тəсвири гəдим Азəрбајчан сакинлəринин дини тəсəввүрлəри илə бағлыдыр.

Астрал дини тəсəввүрлəр тəкчə Күнəшə дејил, һəмчинин дикəр сəма чисимлəринə (Аја вə улдузлара) ситајиш формасында да өзүнү көстəрир. Бу бахымдан Минкəчевирдə тапылан вə ерамызын əрəфəсинə аид едилəн даш мөһүр хүсуси мараг доғурур. Бу мөһүрүн үзəриндə əллəрини көјдəки улдузлара сары галдырмыш инсан тəсвир едилмишдир.

Астрал дини тəсəввүрлəр сон вахтларадəк јашамышдыр. Һазырда Улдузтəпə, Ағоғлан, Дəдəкүнəш, Сарыбаба, Шəмси гəбри пирлəри, шүбһəсиз, астрал тəсəввүрлəрлə бағлыдыр.

Тарихи мəнбəлəр сүбут едир ки, христианлыға гəдəр Азəрбајчанда əсас дини мəркəз мə'бəдлəр олмушдур. Јухарыда көстəрдијимиз кими, бир чох рајонларын əразисиндə һəмин мə'бəдлəрин галыглары артыг тапылмышдыр.

АЗƏРБАЈЧАНЫН ИЛК ОРТА ƏСР АБИДƏЛƏРИ

Ерамызын III—IV јүзиллəриндəн Гафгаз Албанијасынын игтисади, ичтимаи вə мəдəни һəјатында јени бир мəрһəлə башланыр. Бу дөвр Албанијада јени игтисади-ичтимаи формасија олан феодализмин тəшəккүлү, христианлығын дөвлəт дининə чеврилмəси, јерли əлифбанын кəшфи, бир сыра јени типли шəһəрлəрин јаранмасы кими чох мүһүм һадисəлəрлə сəчијјəлəнир.

Илк Орта əсрлəрдə Албанија əразиси бир тəрəфдəн Сасани, дикəр тəрəфдəн Бизанс империјаларынын дөјүш мејданына чеврилир. Өлкəјə јаделлилəрин арамсыз һүчумлары башланыр. Нəһајəт VII əсрдəн Албанијаны хилафəт гошунлары ишғал едир. Бүтүн бунлар археоложи абидəлəрдə өз əксини тапмышдыр.

Илк Орта əсрлəр үчүн характерик чəһəтлəрдəн бири бу дөвр абидəлəриндə мəдəни тəбəгəнин зəнкин олмамасы-

Илк орта әсрләрә аид

дыр. Тәдгигат апарылмыш илк феодализм дөврүнә аид әксәр абидәләрдә бу һал мүшаһидә едилмишдир. Бу хүсусијјәт гоншу Ермәнистан вә Күрчүстан абидәләриндә дә изләнмишдир. Бу дөвр археолокијасында даһа бир чәһәт сәнәткарлығын мүхтәлиф саһәләриндә хүсусилә кил габ истеһсалында натурал истеһсал формасынын үстүн мөвге тутмасыдыр. Бу исә мәһсулун кејфијјәтчә ашағы дүшмәсинә сәбәб олмушдур.

1—үзүк мөһүр, 2—зооморф тәсвирли гыраг (Бакы),
3—шар—габ, конусвары габ.

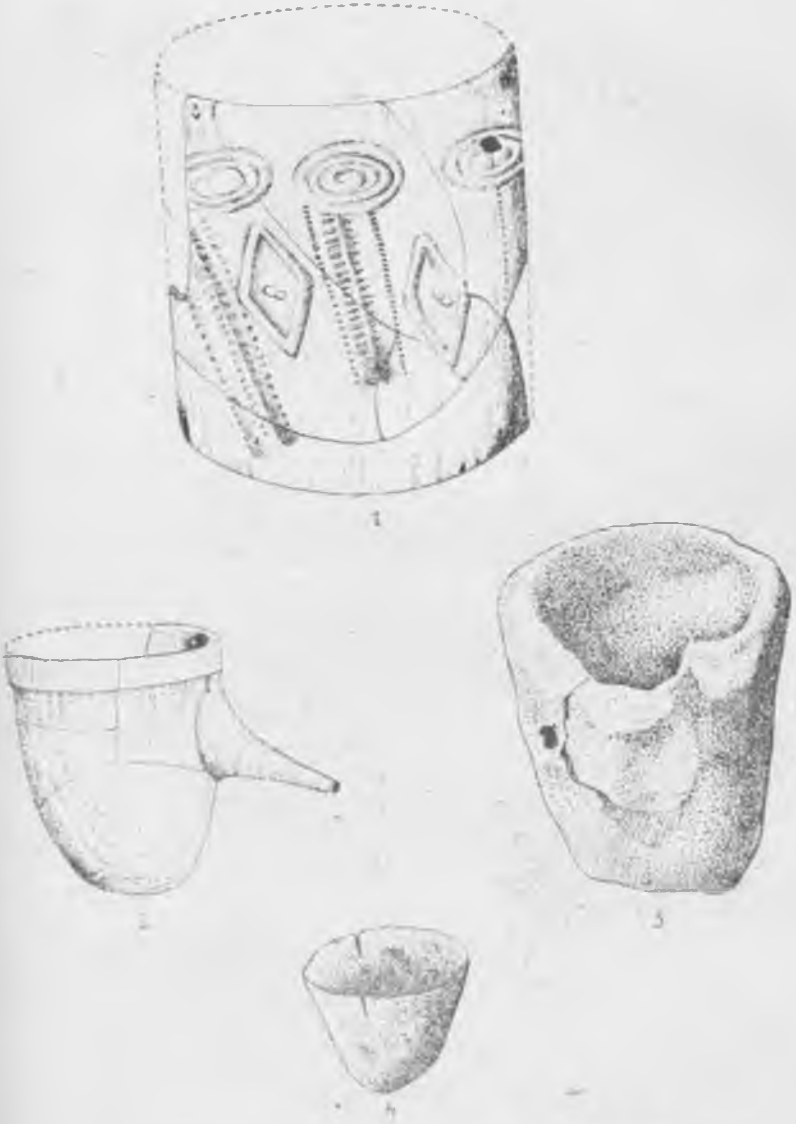

1—4 Бәркәрликдә ишләнән әмәк аләтләри.

Металдан вә килдән һазырланмыш чыраг вә бухурдан

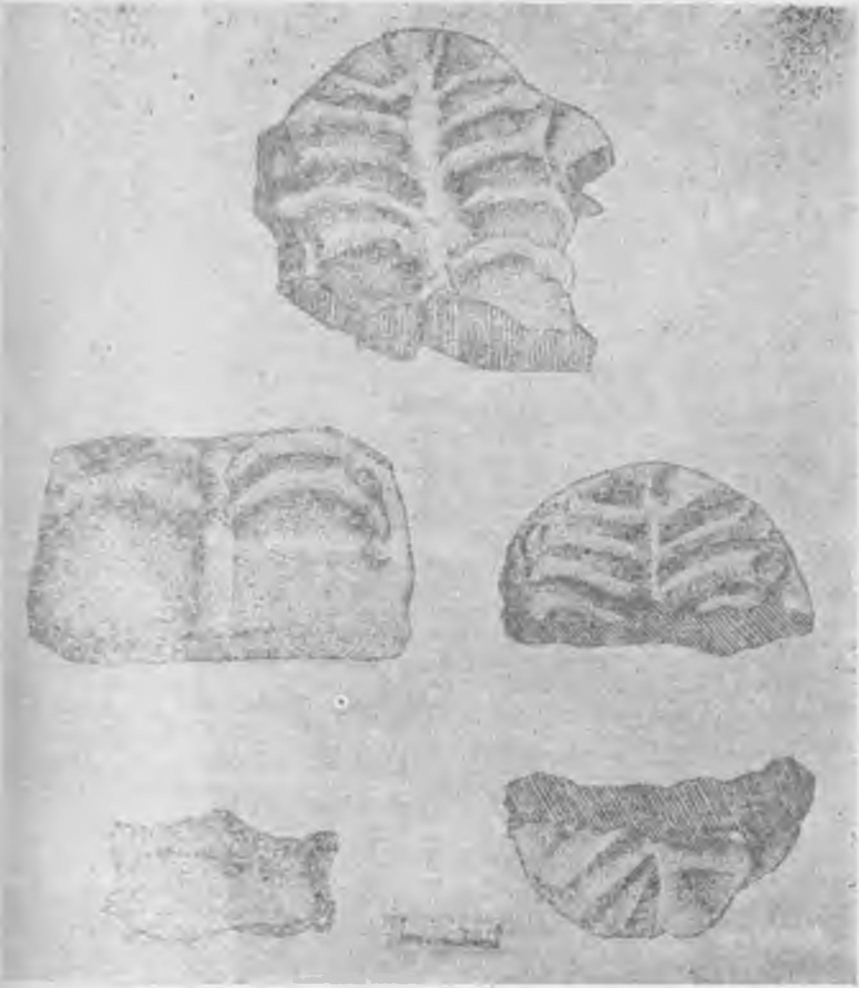

Дирилик ағачынын тәсвирләри

Минкәчевирдән тапылмыш үзәриндә албан јазысы олан әшјалар

[illegible]

Сон 30 ил әрзиндә Минкәчевирдә, Ҝөвургалада (Ағдам рајону), Хыныслыда, Торпаггалада, (Гах рајону), Ағоғланда, Шамахы рајонунун Шәркаһ абидәсиндә, Гәбәләдә, Килкилчај мүдафиә сәддиндә, Гутгашен рајонунун Килсәдағ мә'бәдиндә апарылмыш археоложи тәдгигатлар, Мил-Гарабағ, Муған, Гәрб вә Шимал-Шәрги Азәрбајчан әразисиндә ҝејдә алынмыш мүхтәлиф характерли абидәләр Албанијанын илк Орта әсрләр мадди-мәдәнијјәти һаггында мүәјјән тәсәввүр јарадыр.

Илк Орта әсрләр дөврүндә тәсәррүфат саһәсинин әсас мәнбәји олан кәнд вә кәнд әһалиси, үмумијјәтлә. дөврүн игтисади вә ичтимаи һадисәләриндә мүһүм рол ојнамышдыр.

К. Маркс вә Ф. Енкелс ҝөстәрмишләр ки, әкәр Антик дөврдә әсас чыхыш нөгтәси әтрафы илә бирликдә шәһәр олмушдурса, орта әсрләрдә бу ролу әсасән кәнд ојнамышдыр. Һәтта Ф. Енкелс ҝөстәрир ки, орта әсрләрдә кәндләр игтисади чәһәтдән шәһәрләр үзәриндә һөкмран мөвге тутурду.[12]

Илк Орта әсрләрдән башлајараг шәһәрләр сәнәткарлыг мәркәзләринә чеврилир. Кәнд јашајыш мәскәнләри исә өзүндә кәнд тәсәррүфатынын вә малдарлығын бүтүн саһәләрини бирләшдирмәклә бәрабәр онларда һәм дә ајры-ајры сәнәт саһәләри јајылмаға башлајыр.

Бу бахымдан Минкәчевирдә тәдгиг олунмуш ики вә үч нөмрәли јашајыш јерләри олдугча бөјүк әһәмијјәт кәсб едир. 2 №-ли јашајыш јери Күр чајынын сол саһилиндә 14 һектара јахын бир әразини әһатә едир. Јашајыш јеринин чәнуб-шәргиндә онунла һәмдөвр олан дулус күрәләри вә гәбиристанлыг, орадан 2 км аралыда Күр чајынын јухары ахарында 5 һектарлыг бир тәпә үзәриндә исә 3 №ли јашајыш јери өјрәнилмишдир. Археоложи газынтылар һәр ики јашајыш јеринин III—XIII әсрләрдә мөвчуд олдуғуну сүбут етмишдир. Бу јашајыш јерләриндә 4—4,5 м галынлығында олан мәдәни тәбәгәдә 3 тикинти лајы ашкар едилмишдир. (Илк тикинти дөврү III—V, орта тикинти дөврү V—VIII, III тикинти дөврү исә IX—XIII әсрләри әһатә едир). Тикинти галыглары јашајыш евләриндән, тәсәррүфат биналарындан вә мә'бәдләрдән ибарәтдир.

Саһәси 10—14 кв.м олан дәрдкүнч отагларын чоху мөһрәдән инша едилмишдир. Диварларын галынлығы 0,50—0,80

---

[12] **К. Маркс вә Ф. Енкелс.** Сечилмиш әсәрләри, ч. 1, Б., Азәрнәшр, 1978, сәһ. 11.

м-дир. II тикинти дөврүнә аид биналарын иншасында 45x x32x10 м өлчүлү чиј кәрпичдән, саман гарышыглы кил мәһлулундан кениш истифадә едилмишдир. Диварларын галынлығы 1,2 м-дир. Отаглардан бири дүзбучаглы 20-25 кв. м өлчүдәдир. Минкәчевир евләринин үстүнүн гамышла өртүлдүјү еһтимал едилир. VI—VII әсрләрдән исә гамыш кирәмитләрлә эвәз олунур. Отагларын дөшәмәси әсасән килләә суванмыш, һамысында очаг јерләри мүшаһидә едилмишдир. Мүрәккәб гурулушлу күрәләрдә чох күман ки, истиликлә јанашы, һәм дә хөрәк биширилирмиш.

Отагларын ичәрисиндә вә һәјәтдә тәсәррүфат гујуларына тәсадүф едилмишдир. Отагларда әрзаг сахламаг үчүн ири күпәләр басдырылмышдыр.

Минкәчевирин јашајыш евләриндән мәтбәх вә сүфрә габлары илә јанашы, әмәк аләтләри—коға, әрсин вә с. мәишәт әшјалары да ашкар едилмишдир. Онлар өз формасыны бу күнәдәк сахламышдыр.

Илк орта әсрләрин чох мараглы шәһәр типли јашајыш јерләриндән бири Т о р п а г галадыр. Бу абидә Алазан чајынын сол саһилиндә ејни адлы тәпәнин үстүндә индики Гах шәһәриндән 25 км чәнуб-гәрбдә јерләшир. Узунсов планда олан тәпәнин шимал-шәрг вә чәнуб-гәрб истигамәтиндә узунлуғу 500—510, ени исә 150—160 м-дир. Үмуми саһәси 1,5 һектардыр.

Торпагталадан бина галыглары, тәндир вә очаг јерләри, истеһсалат очаглары, тәсәррүфат күпләри, дулус вә шүшә мә'мулатынын мүхтәлиф нүмунәләри вә сүмүк галыглары үзрә чыхарылмышдыр.

Торпагталанын VII газынты саһәсиндә ашкар олунмуш беш отағын (отагларын һамысы јанмышдыр.) диварлары чиј кәрпичдән һөрүлмүш, таванында исә ағач материалларындан истифадә едилмишдир. Мараглыдыр ки, очаг јерләриндә чохлу гарғадузу тапылмышдыр. Көрүнүр, гарғадузундан көн-дәри ашыламагда вә отагларын диварларынын ағардылмасында истифадә едилмишдир.

Тәдгигатлар көстәрмишдир ки, Торпагталада хүсуси сәнәткарлыг мәһәлләси мөвчуд олмушдур. Бурада ики әдәд дулус вә кәрпич күрәси, һәмчинин шүшә истеһсалы очағы ашкар олунмушдур. Дулус күрәләри еллипсвари олуб, ики јаруслудур. Һәр ики күрәдә ширсиз сахсы габлар истеһсал едилмишдир. Кәрпич биширилән күрә исә Загафгазија археоложи газынтыларындан тапылмыш иншаат материалы очағыдыр.

Торпаггалада ән надир галыг шүшә истеһсалы очағынын ашкар олунмасыдыр. Дөрдкүнч формада, олдугча сәлигәли һөрүлмүш бу очағын ичәрисиндән чохлу шүшә галыглары тапылмышдыр.

Јашајыш јеринин алтында күп вә торпаг гәбирләри вә јахынлыгдакы әразидә Саггызлыг дејилән јердә исә христиан гәбирләри үзә чыхарылмышдыр.

Торпаггалада III—XV әсрләри әһатә едән 2-4 м галынлығында мәдәни тәбәгә вар. Тәпәнин әтрафындакы 1,5—2 м һүндүрлүкдә хүсуси мүдафиә сәдди, мәдәни тәбәгәдән мәишәт әшјалары илә јанашы дулус күрәләри вә шүшә истеһсалы очағынын ашкар олунмасы бураны шәһәртипли јашајыш јери адландырмаға имкан верир.

Илк Орта әср шәһәр типли ән мөһтәшәм јашајыш мәскәнләриндән бири Ковургала абидәсидир.

Харабалығы индики Ағдам рајонунун Бојәһмәдли кәнди әразисиндә јерләшән бу абидә кениш саһәјә маликдир. Мәркәз һиссәси дүз сәтһлидир. Әтраф әразидән 6—8 м јүксәкликдәдир. Бурада илк археоложи тәдгигатлар 1958-чи илдә апарылмышдыр. Газынтылар нәтичәсиндә бу тәпәдә III—V әсрләрдән башлајараг X—XI јүзиллијә гәдәр јашајышы өзүндә экс етдирән 4 м галынлығында мәдәни тәбәгә үзә чыхарылмышдыр. Јашајыш јериндә әсас иншаат материалы кими дашдан, бишмиш вә чиј кәрпичдән, кирәмитдән истифадә едилмишдир.

Биналар јүксәк сәнәткарлыгла тикилмишдир. Ағ дашдан инша едилмиш христиан мә'бәди Ковургала ме'марлығыны характеризә етмәк үчүн ән јахшы нүмунәдир. Шәрг һиссәсиндә хүсуси отагдан ибарәт олан меһраб еллипсваридир. Тәдгигатчылар мә'бәдин дөрд гапысы олдуғуну ашкар етмишләр. Дөшәмә һамар јонулмуш дашларла өртүлмүшдүр. Мә'бәддән даш сәндугә гәбри ашкар олунмушдур. Сәндугәнин гапағы үзәриндәки јазыдан ајдын олур ки, бурада Албан һөкмдары Һамаманын гардашы дәфн едилмишдир.

Ковургаладан даһа бир нечә јашајыш бинасынын галыглары үзә чыхарылмышдыр. Дөрдкүнч формалы бу биналарын бүнөврәси чај дашындан, уст һиссәси исә ағ дашдан һөрүлмүшдүр.

Әкәр Ковургаладан ашкар олунмуш бу галыглар илк орта әсрләр үчүн сәчијјәвидирсә, ондан бир гәдәр чәнуба «Хырманлар јери» дејилән саһәдә тапылмыш әзәмәтли мә'бәд комплекси сон антик дөврә аиддир. Бу мә'бәд ири, чиј кәрпичләрдән һөрүлмүш бир нечә отагдан вә үмуми саһәси

тэхминэн 210 кв. м олан салондан ибарэтдир. Комплексин диварларынын галынлығы 2,1 м-дир. Онун ејванында дашдан јонулмуш көзэл сүтуналтылар вардыр.

Ковургаладан тохучулуг, дулусчулуг, зэркэрлик вэ шүшэ истеhсалына даир хејли фактик материал топланмышдыр. Лакин Ковургаланы дикэр hэмдөвр абидэлэриндэн фэрглэндирэн бурада хырда-нэфис сэнэткарлығын вэ тохучулуғун кениш јајылмасыдыр. Ахтарышлар заманы зэркэрлијэ вэ тохучулуға аид эмэк алэтлэри коллексијасы топланмышдыр. Ковургала сакинлэри Јахын Шэргин бир чох өлкэлэри илэ игтисади вэ мэдэни элагэдэ олмушдур.

Газынтылар заманы Суријадан кэтирилмиш шүшэ габлар, Бизанс императорлары адындан зэрб едилмиш пуллар, Иран мэншэли бэзэк эшјалары вэ с. ашкар олунмушдур. Илк Орта эсрлэрдэ Ковургалаја Дэрэарасы дејилэн јердэки булагдан түнклэрлэ ичмэк үчүн су кэмэри, Габарты чајындан исэ тэсэррүфат эhэмијјэтли су архы чэкилмишдир.

Тэдгигатчылар Ковургаланын эсил ады барэдэ мүхтэлиф фикирлэр сөјлэмишлэр. Бу абидэнин јери hөкмдар нэслинэ мэхсус гэбиристанлығын мэhз бурада јерлэшмэси вэ долајы да олса бэ'зи мэнбэ мэ'луматлары бураны Албан hөкмдарларынын јај игамэткаhы кими шөhрэт газанмыш А л у е н шэhэринин галыглары олмасыны сөјлэмэјэ имкан верир.

Алуен шэhэри орта эсрлэрдэ Бэрдэдэн Дэбилэ (Двинэ) кедэн тичарэт јолунда јерлэшмишдир. Һэмин јолун излэринэ инди дэ тэсадүф едилир. Бу јол үзэриндэ илк шэhэртипли јашајыш јери дэ мэhз Ковургаладыр.

Албан hөкмдарынын гардашынын гэбринин бурада олмасы да тэсадүфи дејилдир. Чүнки Алуен шэhэри Албанларын дини вэ ичтимаи тэдбирлэринин кечирилдији эсас јер иди. Садаладығымз бүтүн кејфијјэтлэр Ковургаланы өлкэнин дини зэминдэ инкишаф етмиш эн мөhтэшэм јашајыш мэскэнлэри чэркэсинэ аид етмэјэ имкан верир.

IV эсрин 20-чи иллэриндэ Албанијада христианлығын дөвлэт дини е'лан олунмасы өлкэдэ христиан еhкамларына мүвафиг мэ'бэдлэр инша олунмасына сэбэб олду. Үмумијјэтлэ, Албан христианлығында дөрд нөв мэ'бэд вэ ја ибадэткаh инша едилмишдир. Бунлар садэ, узунсов, бир нефли заллардан, мүрэккэб ме'марлыг гурғусу олан даирэви мэ'бэдлэрдэн, христианлығын эн кениш јајылмыш абидэси олан үч нефли базиликалардан, меhраблы вэ ја

меһрабсыз тикилмиш кичик сөвмәләрдән ибарәтдир. Дини тәләбләрин там формалашмадығы бир дөврүн мәһсулу олан бир нефли, садә формалы мә'бәдә Минкәчевирдә вә Ковургалада тәсадүф едилмишдир. Мүрәккәб гурулушлу даирәви мә'бәдләр исә Гутгашен рајонунда, Килсәдағ дејилән јердә вә Гах рајонунун Ләкит кәндиндәдир. Өз гурулушуну гәдим Шәрг ме'марлығындан көтүрмүш, мәркәздә овал, күмбәзвари өртүјү олан дикәр мә'бәдләр групу исә Гарабағда, Шәки, Загатала зонасында өјрәнилмишдир. Ахырынчылар христиан еһкамлары бахымындан там формалашмыш вә христианлыгдан әввәлки абидәләрин бир чох елементләрини озүндә сахламышдыр.

Газынтылар заманы христианлығын ән кениш јајылмыш абидәси олан үч нефли базиликалар Минкәчевирдә, Мүгәддәс Јелисеј мә'бәди комплексиндә, Хотовәнкдә, Ағогланда, Гумда вә с. јерләрдә гејдә алынмыш вә гисмән тәдгиг едилмишдир. Бу мә'бәдләр гәрб—шәрг истигамәтиндә, гапысы Гәрбә, меһрабы исә Шәргә доғру тикилирди. Мә'бәд залы даш вә ја кәрпич сүтунларла үч һиссәјә (нефләрә) бөлүнүрдү. Бир гајда олараг мәркәз нефин гаршысында овал формада меһраб јүксәлдилир, сағ вә сол нефләр гаршысында исә чүббәханалар[13] инша едилирди. Базиликаларын кирәчәјиндә бир гајда олараг дәһлиз тикилир, дәһлизин үстә исә зәнкхана гурулурду.

Албан христианлығынын ән кениш јајылмыш абидәси кичик сөвмәләрдир. Саһәси 6,5 м-дән 14-16 м-дәк олан бу сөвмәләр әсасән тичарәт јоллары үзәриндә, бөјүк мә'бәдләрин һәјәтиндә, көч јолларынын кәнарында, бә'зән исә гәбирүстү абидә кими инша едилирди. Онлар меһраблы вә меһрабсыз олурдулар.

Ағдам, Кәлбәчәр, Лачын, Губадлы вә б. рајонларын әразисиндә албан христианлығына аид мағара—мә'бәдләр дә гејдә алынмыш вә гисмән өјрәнилмишдир. Сылдырым гајалыгларда тикилмиш бу мә'бәдләр әрәб ишғалындан сонра даһа да артмышдыр.

Лакин христианлыг Албанијада Ермәнистан вә Күрчүстанда олдуғу кими дәрин көк сала билмәмишдир. Бунун әсас сәбәби, христианлығын дахилиндә үч бөјүк чәрәјанын (Монофизитләрин, диофизитләрин вә несторианларын) бирбири илә кәскин мүбаризәси, Сасаниләрин дөвләт дини

---

[13] **Чүббәхана**—Килсәләрдә меһрабын сағ вә сол тәрәфләриндә тикилмиш кичик отаглара дејилир.

олан Зәрдүштлүјүн Албанијада күчлү тә'сири вә нәһајәт өлкәдә ибтидаи дини тәсәввүр галыгларынын чох олмасы иди. Беләликлә, дини һәрч-мәрчлик вә дөврүн сијаси вәзијјәти әрәб ишғалындан сонра әһалинин күтләви исламлашмасына сәбәб олду. Албанијанын азлыгда галан христиан әһалисинин бир гисми ермәни григорјан килсәсинин, дикәри исә күрчү диофизит килсәсинин тә'сири алтына дүшдү.

Христианлыг Азәрбајчан Археолокијасында мүәјјән мәрһәлә тәшкил едир.

Христиан әдәбијјатыны әсас күтлә арасында јајмаг зәруәти V әсрдә ортаја чыхды. Бу мәгсәдлә Албан һөкмдары Арсваһанын вә јерли зијалы Бениаминин тәшәббүсү илә Албан әлифбасы јарадылды, өлкәдә мәктәбләр ачылды. Јухарыда гејд етдијимиз кими бу јазыларын бөјүк бир коллексијасы Минкәчевир газынтылары заманы ашкар олунмушдур.

Илк Орта әсрләрин ме'марлыг абидәләринин бөјүк бир групу мүдафиә истеһкамларыдыр. Тәкчә ону демәк кифајәтдир ки, илк орта әсрләрдә Албанијанын шималында мәшһур Албан кечиди гаршысында Дәрбәнд, Самур, Килкилчај (Шабран) вә Бешбармаг кими чох мөһтәшәм мүдафиә сәдләри инша едилмишдир. Јүксәк дағ зирвәси илә билаваситә дәнизи бирләшдирән бу сәдләр һәм шималда, (Дәрбәнд) вә һәм дә ән чәнубда (Бешбармаг) гоша гала диварларындан ибарәт олуб, Сасаниләр дөврүндә инша едилмишдир. Дәрбәнд сәддиндән башга галан сәдләр чиј кәрпичдән, һамысынын бүнөврәси исә бишмиш кәрпичдән тикилмишдир.

Килкилчај вә Дәрбәнд сәдләри даирәви бүрчләр силсиләсинә малик олмагла хүсуси нарынгала илә тамамланмышдыр. Килкилчај сәддинин нарынгаласы Чыраггала ады илә танынан јүксәк бир дағын зирвәсиндә инша едилмишдир.

Илк Орта әсрләрин ән мөһтәшәм мүдафиә тикилиләриндән бири дә индики Исмајыллы рајонунун Талыстан кәнди әразисиндәки Чаваншир галасыдыр. Дикәр гала Загатала рајону әразисиндә өјрәнилмишдир. Нәһајәт, даһа мүрәккәб плана малик олан белә абидәләрдән бири индики Мардакерт рајону әразисиндәки мәшһур Чараберт галасыдыр.

Бизанс, Хәзәр, Сасани, сонралар исә әрәб тәһлүкәсинә гаршы учалдылан сәдләр Азәрбајчан ме'марлыг сәнәтиндә хүсуси бир мәрһәлә тәшкил едир.

Ислама гәдәрки дөврүн гәбир абидәләриндә ваhид адәтән'әнәјә тәсадүф олунмур. Үмумијјәтлә, илк орта әсрләрдә дөрд груп гәбир абидәләринә тәсадүф едилир: күп гәбирләри, катакомбалар, даш гутулар вә мүхтәлиф тип христиан гәбирләри.

Сон вахтлара гәдәр күп гәбирләриндәки дәфн адәтинин Азәрбајчанда б. е. II әсринә гәдәр давам етдији күман едилирди. Лакин Шамахынын Бағырлы кәнди әразисиндә Шәркаh адланан јердә өјрәнилмиш күп гәбирләр бу дәфн адәтинин Азәрбајчанда VIII әсрәдәк давам етдијини сүбут етди.

Шәркаh күп гәбирләри 1—1,5 м дәринликдә, мүхтәлиф истигамәтләрдә басдырылырды. Әввәлки дөврдә олдуғу кими, бурада да өлү бүкүлү вәзијјәтдә, сағ вә ја сол бөјрү үстә гојулмушдур. Шәркаh күп гәбирләриндән илк орта әсрләр үчүн характерик мадди-мәдәнијјәт галыглары топланмышдыр. Бу материалларын ичәрисиндә Иран мәншәли мадди-мәдәнијјәт галыгларына даhа чох тәсадүф едилир. Мараглыдыр ки, күп гәбирләринин материаллары, даш гуту вә катакомба гәбирләринин аваданлыглары илә ејнидир. Илк орта әсрләрә аид күп гәбирләри hәләлик анчаг Шәркаhдан тапылмышдыр. Ширван әразиси үчүн характерик гәбир абидәләринин бир групуну да Хыныслыдан ашкар олунмуш Даш гуту гәбирләри тәшкил едир. Бу гәбирләрин дөрд тәрәфинә даш лөвhәләр дүзүлмүшдүр. Јан дашларын hүндүрлүјү 0,9, узунлуғу 6,6-2,6, ени 0,4-0,9 м-дир. Күп гәбирләриндә олдуғу кими бурада да скелетләрин ваhид истигамәти јохдур. Даш гуту гәбирләриндән кил габлар, шүшә вә метал предметләр, бәзәк әшјалары, hәмчинин әмәк аләтләри тапылмышдыр.

Илк феодал дөврү гәбир типләриндән бири дә катакомбалар олмушдур. Орта әср катакомбалары әввәлки дөврдәкиләрдән өз гурулушуна көрә фәргләнмир. Бу фикри онлардакы дәфн адәти вә аваданлыг hаггында демәк олмаз.

Илк орта әср катакомбаларында коллектив дәфн адәтинә даhа чох тәсадүф олунур. Бә'зән бир катакомбада 15 скелет мүшаhидә едилмишдир. Һәмчинин бу катакомбаларда гәбир материалы аздыр.

Албанијада христианлыг гәбул едилдикдән сонра гәбир адәтләриндә дә чидди христианлашма кедир. Христиан

гәбирләри һәм торпагда газылыр, һәм дә даш гуту формасында дүзәлдилирди.

Һәр ики нөв гәбир типи демәк олар ки, Гафгаз Албанијасынын бүтүн әразиси үчүн сәчиjјәвидир.

Лакин христиан гәбирләри үчүн ән орижинал формалардан бири даш сәндугәләрдир. Гәбәлә, Шәки, Бәрдә, Мирбәшир, Ағдам, Мардакерт рајонлары әразисиндә мүшаһидә олунмуш бу абидәләри ағ дашдан јонулуб, ағзы гапаглыдыр. Узунлуғу 1,7 м, ени 48—50 см-дир. Бу тип гәбирләр һеч шүбһәсиз варлы адамлар үчүн дүзәлдилмишдир.

Христиан гәбирләриндә өлүнү архасы үстә, әлләри гарын бошлуғунда чарпазлашмыш һалда дәфн етмишләр. Бу гәбирләрдән хырда бәзәк әшјалары нәзәрә алынмазса, башга аваданлыг тапылмамышдыр.

ШӘҺӘРЛӘР

Азәрбајчанын орта әср шәһәрләринин тәдгигинә һәлә 1920—1930-чу илләрдә башланмышдыр вә о вахтдан бәри Гәбәләдә, Бејләганда, Шамахыда, Амарасда, Харабакиланда, Хунанда (Торпаггала), Шабранда, Бакыда вә дикәр абидәләрдә кенишмигјаслы, Бәрдә, Нахчыван вә дикәр шәһәрләрдә исә кәшфијјат характерли археоложи газынтылар апарылмышдыр.

Азәрбајчан әразисиндә шәһәрләрин инкишафы үч мәрһәлә кечмишдир. Илк мәрһәлә е. ә. I миниллијин II јарысындан ерамызын III—IV әсрләринәдәк бир дөврү әһатә едир. Феодализмин тәшәккүлүндән, јени феодал дөвләтләринин јаранмасына гәдәрки дөвр (IV—IX әсрләр) II мәрһәлә, IX әсрдән феодализмин сүр'әтли инкишафы вә ајрыајры феодал дөвләтләринин јарандығы дөвр III мәрһәләдир. Гәбәлә, Нахчыван, Шамахы, Дәрбәнд вә башга шәһәрләр һәр үч мәрһәләдә мөвчуд олдугларындан онларын тарихи хүсуси мараг доғурур.

Тәәссүф ки, индијәдәк гәдим вә орта әсрләрә аид мәнбәләрдә ады чәкилән бир чох шәһәрләрин јери дәгигләшмәмиш, хәритәси тәртиб едилмәмишдир. Азәрбајчанда Ковургала, Торпаггала, Шәркаһ вә с. адларла танынан хејли шәһәр харабалыглары да бәллидир. Бу шәһәрләрлә бағлы бир чох фактлар һәлә дәгигләшмәмишдир. Һазырда шәһәрләрин тәдгиги бир нөв өзүнүн башланғыч мәрһәләсиндәдир.

Бәшәр тарихиндә шәһәрләрин мејдана кәлмәси вә инкишафы зәмини мүхтәлиф олмушдур. Бир чох тәдгигатчылар

шәһәрләрин бир груп феодал маликанәләри вә ја дини ибадәт комплексләри, јахуд да хырда базарлар вә карвансаралар зәмининдә мејдана кәлдијини иддиа едирләр. Үмумијјәтлә, көтүрдүкдә исә демәк лазымдыр ки, тарихән шәһәрләр инзибати, һәрб вә тичарәт мәркәзләри кими мејдана кәлмишдир. Амма јаранма зәмининдән асылы олмајараг бә'зи үмуми чәһәтләр онларын һамысыны бирләшдирир. Мәсәлән, шәһәрләрин инкишафында әсас ролу сәнәткарлыг вә тичарәт ојнамышдыр. Бу бахымдан, Азәрбајчанын аз гала бүтүн шәһәрләрини өлкәнин игтисади мәркәзләри сајмаг олар. Дикәр үмуми чәһәт кими онларын план гурулушларыны көстәрмәк лазымдыр. Чүнки башга шәрг шәһәрләри кими, Азәрбајчанын инкишаф етмиш орта әср шәһәрләринин һамысы үч һиссәдән, нарынгаладан, шәһристандан вә рабаддан ибарәтдир.

Шәһәрләрин нарынгаласы, үмумијјәтлә, шәһәр әразисинин ән јахшы јериндә (јүксәкликдә, су мәнбәјинә јахын, мүдафиәси әлверишли јердә) тикилир вә бир гајда олараг онун әтрафына ајрыча гала дивары чәкилирди. Шәһәрин бу һиссәси өз тикилиләринин сыхлығы, су тәчһизаты, канализасија системи вә с. илә дикәр саһәләрдән әсаслы сурәтдә фәргләнир.

Бир гајда олараг нарынгала диварларындан кәнарда шәһристан јерләшир. Бурада әсасән сәнәткарлар вә тачирләр јашајыр. Јашајыш евләри илә јанашы шәһристанда базарлар, карвансаралар, һамамлар, мүхтәлиф сәнәт е'малатханалары вә с. ичтимаи биналар тикилирди. Орта әср шәһәрләринин шәһристан һиссәси дә хүсуси гала дивары илә дөврәләнмишдир.

Шәһәрләрин рабад һиссәси адәтән шәһристан диварларындан кәнарда олур. Бурада јашајан әһали әкинчилик вә ја малдарлыгла мәшғул олурдулар.

Инкишаф етмиш орта әср шәһәрләриндән фәргли олараг илк орта әср шәһәрләриндә рабад јох иди. Исламагәдәрки Шәрг шәһәрләринин план гурулушундан данышаркән көркәмли шәргшүнас В. В. Бартолд көстәрирди ки, бу дөврдә шәһәрләр анчаг ики һиссәдән, нарынгаладан вә шәһристандан ибарәт олмуш вә һәмин һиссәләр бир-бириндән әсаслы сурәтдә фәргләнмишдир. Көркәмли алимин фикринчә белә бөлкү шәһәрләрин инзибати вә сосиал характериндән ирәли кәлмишдир. Азәрбајчанын археоложи чәһәтдән кениш тәдгиг едилмиш шәһәрләринин тимсалында бүтүн бу чәһәтләри даһа ајдын көрмәк мүмкүндүр.

ГӘБӘЛӘ. Харабалығы Гутгашен рајонунун Чухур Гәбәлә кәнди әразисиндә олан бу шәһәр—һәрби-стратежи бахымдан чох әлверишли бир јердә—Чоурлу вә Гара чајларын арасында јерләшир. Гәбәлә ҹәнубдан һәмин чајларын бирләшмәси, шималдан исә дәрә илә әһатә олунмушдур. Бу тәбии сәдләрлә јанашы шәһәрин әтрафына бишмиш кәрпичдән мөһкәм гала диварлары тикилмишдир.

Јазылы мәнбәләрдә Гәбәләјә Кабала, Хабала, бә'зән исә Капалак демишләр. Ерамызын I әсриндә јашамыш Рома тарихчиси Бөјүк Плини Гәбәләни Албанијанын баш шәһәри кими тәсвир едир. Пајтахт Бәрдә шәһәринә көчәндән сонра да (V әсрин орталарында XVIII әсрәдәк) узун мүддәт Гәбәлә өлкәнин сәнәткарлыг вә тиҹарәт мәркәзләриндән бири олараг галмышдыр. Шәһәр Сәлбир, Гала, Камалтәпә, Хуршуд тәпәси, Чагғаллы вә с. адларла танынан абидәләр комплексини бирләшдирир.

Гәбәләдә кенишмигјаслы археоложи газынтылар Чаггаллыда, Сәлбирдә вә Гала адланан һиссәдә апарылмышдыр.

Чаггаллы Гәбәләнин нарынгала һиссәсиндән ики км. шәргдә, Гарачајла Гочаланчај арасында јерләшир. Ҹәнубда онун әтрафына хүсуси торпаг сәдди чәкилмишдир. Сәддин е. ә. IV әсрин сону вә III әсрин әввәлләриндә јарадылдығы еһтимал едилир.

Чаггаллыда апарылан археоложи газынтылар Гәбәлә шәһәринин антик дөврүнү өјрәнмәк бахымындан чох мараглы материаллар вермишдир. Бурадан мүхтәлиф кил габлар, бәзәк әшјалары, Рома, Парфија Албанијада кәсилмиш күмүш пуллар, е. ә. Күрчүстанда кәсилмиш гызыл пул, харичи өлкәләрдән кәтирилмиш аваданлыг вә с. үзә чыхарылмышдыр. Бүтүн бунлар Чаггаллыда һәлә антик дөврдә јүксәк шәһәр мәдәнијјәти олдуғуну сүбут едир. Бурада үмуми саһәси 587 $м^2$ олан ири бина, онун үст өртүјүнү тәшкил етмиш бөјүк өлчүлү кирәмитләр, әразинин хүсусијјәти вә с. тәдгигатчылары белә бир гәнаәтә кәтирмишдир ки, Чаггаллы Гәбәлә шәһәринин мә'бәдләр саһәси олмушдур. Шәһәрин әсас һиссәсинин—Сәлбир вә Галанын саһәси 25 һектардыр. Бура үчбучаг формалы һүндүр тәпәнин үзәриндә јерләшмиш вә хүсуси хәндәклә ортадан ики һиссәјә бөлүнмүшдүр. Һәмин хәндәкдән шимала олан һиссә Сәлбир, ҹәнубда олан һиссә исә Галадыр. Онларын әтрафына бишмиш кәрпичдән мөһтәшәм гала чәкилмишдир. Узун илләрдән бәри апарылан археоложи газынтылар антик, илк феодал вә инкишаф

етмиш орта әсрләрә, еләчә дә сон орта әсрләрә аид зәнкин мәдәни тәбәгәни үзә чыхармышдыр. Шәһәрин мүдафиә системи вә истеһсалат саһәләри дә өјрәнилмиш, гәбир абидәләри вә дәфн адәтләри барәдә мүфәссәл материал топланмышдыр.

Арашдырмалар көстәрир ки, Гәбәлә гәдим карван јолу (бу јол халг арасында елчи јолу адланыр) үзәриндә әсас мәнтәгә кими дә шөһрәт газанмышдыр.

Археоложи газынтылар Гәбәләнин ири ичтимаи биналарыны, бөјүк дулусчулуг күрәләрини, шәһәрин су тәчһизаты системини үзә чыхармышдыр. Шәһәр әһалисинин игтисади, ичтимаи вә мәдәни һәјатыны өзүндә экс етдирән хејли материал да топланмышдыр.

Тәдгигатлар шәһәрдә дулусчулуг, металдөјмә, шүшә истеһсалы, дашишләмә, зәркәрлик вә с. кими сәнәт саһәләринин јүксәк сәвијјәдә инкишаф етдијини мүәјјәнләшдирмишдир. Тапылмыш материаллар Гәбәләнин орта Шәрг өлкәләри илә кениш игтисади әлагәсини сүбут едир.

Гәбәлә әһалисинин дини дүнјакөрүшү дә мүхтәлиф олмушдур. Бурада торпаг, катакомба, христиан вә мүсәлман гәбирләри ашкар олунмушдур. Илк орта әсрләрдә Гәбәлә Албан каталикослуғунун мәркәзләриндән олмушдур.

Б Е Ј Л Ә Г А Н. Шәһәрин Өрәнгала ады илә танынан харабалығы индики Жданов рајону әразисиндә—Кәбирли кәнди јахынлығында јерләшир. Јазылы мәнбәләрдә Пајтакаран ады илә мәшһур олан бу шәһәр дәфәләрлә јаделли ишғалчыларын һүчумларына мә'руз галмышдыр. Шәһәр харабалығынын Гала диварларындан ичәридә олан саһәси 40 һектара јахындыр.

Өрәнгаланын үмуми саһәси дүзбучаг шәкилли ајрыча гала дивары илә ики һиссәјә бөлүнмүш, елми әдәбијјатда бөјүк вә кичик шәһәр ады илә танынып.

Бөјүк шәһәрин әтрафына чәкилмиш гала диварынын узунлуғу 2400 м, кичик шәһәринки исә 1525 м-дир.

Тәдгигатчыларын фикринчә, Бејләган илк дәфә Өрәнгаладан 7 км чәнуб-шәргдә, индики Тәзәкәнд әразисиндә јерләшмишдир. Тәзәкәнддәки шәһәр саһәси 5 һектардан чох әразини әһатә едир. Газынтылар нәтичәсиндә бурада тәхминән 4 м галынлығында мәдәни тәбәгә үзә чыхарылмышдыр. Мүәјјән едилмишдир ки, Тәзәкәнд саһәсиндәки шәһәр ерамызын әрәфәсиндә мејдана кәлмиш, VII әсрдән исә бурада һәјат кәсилмишдир. Тәдгигатчылар буну Азәрбајчанда сүн'и суварманын ән мөһтәшәм абидәси олан Кавурархын чәкил-

мәси илә әлагәләндирир, һәмин вахтдан шәһәрин Өрәнгала әразисинә көчүрүлмәси вә онун Бејләган адландырылмасы фикрини сөјләјирләр.

Археоложи газынтылар VI әсрдән башлајараг Бејләганын игтисади, ичтимаи вә мәдәни һәјатыны өзүндә екс етдирән зәнкин мәдәни тәбәгәләри үзә чыхармышдыр. Бејләганда әсас тикинти материалы кими чиј вә бишмиш кәрпичдән истифадә едилмишдир. Һәмин материалдан ики дәфә, VI—VII әсрләрдә вә IX—X әсрләрдә гала дивары чәкилмишдир. Бејләганын 8—10 м һүндүрлүјүндә гәдим гала дивары дөрдкүнч формада олмуш вә мүхтәлиф өлчүлү чиј кәрпичдән һөрүлмүшдүр. Шәһәрин IX—X әсрләрдә инша едилмиш гала диварынын саламат галан һиссәсинин һүндүрлүјү 3,5 м-дир. Тәдгигатчылар Бејләганын гала диварларында дөрд тикинти дөврүнүн (ахырынчы дөврдә кичик шәһәри дөврәләјән гала тикилмишдир) изләрини мүәјјәнләшдирмишләр.

Гала диварларынын ичәрисиндә металишләмә, дулусчулуг, шүшәдүзәлтмә, дашишләмә вә дикәр сәнәткарлыг саһәләринә мәхсус истеһсалат очаглары, әмәк аләтләри, истеһсалат мәһсуллары вә с. тапылмышдыр. Мәс'уд Ибн Намдар XII әсрдә Бејләганда дәмирчи, бәнна, дүлкәр, дулусчу, тохучу, бојагчы, рәнксаз, даббаг вә с. сәнәт саһәләринин вә чәкмәчи, пинәчи, палтарјујан, гәссаб, памбыгтәмизләјән, дәлләк, һамбал, чахырчы кими пешәләрин олмасы барәдә мә'лумат верир. Газынтылар заманы Азәрбајчанда вә еләчә дә дүнјанын бир чох өлкәләриндә VI—VII әсрләрдән башлајараг XI—XII әсрләрәдәк кәсилмиш сиккәләр тапылмышдыр. Бүтүн бунлар Бејләганын ән ири сәнәткарлыг вә тичарәт мәркәзләриндән бири олдуғуну сүбут едир. Илк орта әсрләрдә һәрби-инзибати вә ја дөвләт әһәмијјәтли гала-шәһәр характерини дашыјан Бејләган IX—X әсрләрдә мөһтәшәм феодал шәһәринә чеврилмишдир. Бу дөврдә шәһәрин игтисади әһәмијјәтинин артмасы нәинки шәһәрин дахилиндәки мәдәни тәбәгәдә, һәмчинин гала диварларындан кәнарда да өзүнү көстәрир. Бурада ајрыча сәнәткар мәһәлләси формалашмыш вә ајры-ајры сәнәтләр дахилиндә хырда саһәләр үзрә ихтисаслашмаја әлверишли зәмин јаранмышдыр.

XI—XIII әсрләрдә Бејләган өзүнүн чичәкләнмә дөврүнү кечирмишдир. Бу дөврдә шәһәр әһалисинин сыхлығы артмыш, сәнәткарлыг, тичарәт вә мәдәнијјәт чошғун инкишаф етмиш, шәһәрәтрафы мәһәлләләри о чүмләдән сәнәткарлар мәһәлләси хејли кенишләнмиш, јени јарашыглы јашајыш

биналары тикилмишдир. Шәһәрин сосиал тәбәгәләшмәси һәмин дөврдә там формалашмышдыр. Ән варлы тәбәгә шәһәрин мәркәзи һиссәсиндә јаранмышдыр. Бу һиссә су илә даһа јахшы тәчһиз едилмиш вә мүдафиә системи даһа е'тибарлы гурулмушдур. Гала диварлары јахынлығындакы вә шәһристандакы евләр исә садәлији вә план гурулушунун бир чох хүсусијјәтләри илә фәргләнир вә шәһәр јохсулларынын һәјат тәрзини өзүндә екс етдирир. Шәһәрин мәркәзи һиссәсиндә даһа зәриф, әсасән харичи өлкәләрдән кәтирилмиш мадди-мәдәнијјәт галыгларына тәсадүф олунурса, јохсуллар мәһәлләсиндә бу мәнзәрәнин әксини көрүрүк.

1221-чи илин сонларында монголларын Бејләгана басгыны чидди дағынты төрәтмиш вә шәһәрин тәнәззүл дөврү башланмышдыр.

Шәһәрин әсас су мәнбәјинин—Ковурархын гурумасы Бејләганда һәјатын тәдричән сөнмәсини вә әһалинин әтраф јерләрдә јурд салмасыны даһа да сүр'әтләндирмишдир.

Н А Х Ч Ы В А Н. Азәрбајчанын ән гәдим вә чохтәбәгәли шәһәрләриндәндир вә ејниадлы чајын сағ саһилиндә салынмышдыр. Илк дәфә гәдим јунан алими Клавди Птоломеј «Чоғрафија» әсәриндә (II әср) шәһәрин адыны Наксуана шәклиндә гејд едир.

VI әсрдә Нахчыван зәрбханасында сиккәләрдә шәһәрин адынын «Нахч» шәклиндә гыса јазылышына раст кәлирик.

Орта әсрин әрәб дилли мәнбәләри Нахчываны Нәхчуан, Нәшәва, јахуд Нәшәви шәклиндә хатырладыр. Јагут Һәмәви өзүнүн «Мучәм-әл-булдан» әсәриндә јазыр: «Бә'зиләри бураја Нәгчуан вә о көкдән олмајан Нәшәва дејирләр».

Әһмәд ибн Лүтфуллаһ (мүнәччимбашы) «Китаби-чамиәд-дувал» әсәриндә јазыр: «Нәшәва шәһәри һәмин Нахчывандыр».

IX—XI әср әрәб чоғрафијачы сәјјаһларынын әсәрләриндә шәһәрин ады јалныз Нәшәва шәклиндә ишләдилир. Нәшәва сөзүнүн әрәб дилиндә лүғәти мә'насы бөјүјән, инкишаф едән демәкдир. Мараглыдыр ки, шәһәрин адыны Нәшәва шәклиндә, әсасән IX—XI әср мүәллифләри ишләтмишләр. XI—XII әсрләрдән башлајараг әрәб мәнбәләринин чохунда шәһәрин ады «Нахчыван» кими јазылмышдыр.

Бу күнәдәк сахланылмыш тарихи вә ме'марлыг абидәләринин үзәриндә шәһәрин ады Нәхчуван шәклиндә гејд олунмушдур.

«Нахчыван» сөзүнүн мә'насы чүрбәчүр јозулур. Бә'зи

фарс мүәллифләри Нахчыванын «Нәхчир» сөзүндән тәшәккүл тапдығыны гејд едирләр. Бу сөз ов едилән јер вә гәнимәт мә'насыны верир.

Шәрг мәнбәләриндә, хүсусилә, Иран вә Түрк мәнбәләриндә Нахчываны бә'зән Нәгши-чаһан адландырырлар. Нәгши-чаһан әрәб вә фарс кәлмәләриндән ибарәт олуб, «дүнјанын бәзәји» мәнасыны верир.

Е. ә. мејдана кәлән Нахчыван шәһәри илк орта әсрләр дөврүндә Сасани һөкмдарлығына табе олмуш вә онларын чанишинләри—мәрзбанлар тәрәфиндән идарә едилмишдир. Һәлә ерамызын әввәлләриндән Нахчыван карван јоллары ајрычында јерләшән шәрг вә гәрб өлкәләри арасында көрпү ролуну ојнамышдыр. Карван Нахчывандан Ирана, Һиндистана, Орта Асија шәһәрләринә, Чинә, Авропа өлкәләринә кечиб кетмишдир. Нахчыван бу дөврдә «дүнјанын ән көзәл вә мәшһур шәһәрләриндән» һесаб олунмушдур. Нахчыван әһалисинин сајы да буну сүбут едир.

К. А. Никитин көстәрир ки, илк феодализм дөврүндә бу шәһәрдә отуз минәдәк јашајыш еви вә 150 мин әһали олмушдур.

Хилафәт гошунларынын илк јүрүшләри дөврүндә (VII—VIII әсрләр) бир чох шәһәрләр кими Нахчыван да дағылмыш, өз әввәлки игтисади вә мәдәни ролуну итирмишдир. Әрәб әмирләри бә'зи шәһәрләри, о чүмләдән Нахчываны бәрпа етмәјә башладылар. Бунун да башлыча сәбәби дирчәлән шәһәрләрин бөјүк игтисади вә мәдәни әһәмијјәти иди.

IX әсрин II јарысындан башлајараг мәһсулдар гүввәләрин вә истеһсал мүнасибәтләринин инкишафы Азәрбајчанда игтисади јүксәлиш доғурурду. Бу јүксәлиш Нахчывана да өз тә'сирини көстәрмишдир.

Һәмин дөврдә Нахчыванын тәсәррүфат һәјатында сәнәткарлыг чох мүһүм јер тутмушдур. Шәһәрдә бачарыглы ме'марлар, дүлкәрләр, бәнналар, дулусчулар, дәмирчиләр, тохучулар, даббаглар, бәззазлар, башмагчылар, ојмачылар, халчачылар, зәркәрләр, бојагчылар вә дикәр пешә саһибләри јашамышдыр. Онлар адәтән базарларда вә јахуд ајры-ајры «мәһәлләләрдә» мәскән салмышдылар. Одур ки, һәмин мәһәлләләри дә пешәләрә көрә адландырырдылар.

Тәдгигатчылар Нахчыван шәһәриндәки мәдәни тәбәгәнин галынлығынын 10—13 м-ә јахын олдуғуну гејд едирләр. Мө'минәхатун түрбәси әтрафында апарылан газынтылар нәтичәсиндә 4—5 м галынлығында мәдәни тәбәгәни үзә чы-

хармыш вә шәһәрин 9—10-чу әсрләрдән сонра даһа интенсив инкишаф етдијини көстәрән үч тикинти дөврү мүәјјәнләшдирмишдир. Сон заманлар Нахчыванын орта әср әразисиндән хејли археоложи материал топланмышдыр, (ширли вә ширсиз кил габ нүмунәләри, метал, шүшә әшјалар, сиккәләр вә с.) әлдә едилмиш сахсы габлар вә 1969-чу илдә Мө'минәхатун түрбәси әтрафында апарылан газынтылар Нахчыван шәһәриндә сахсы мә'мулаты һазырлајан ири е'малатханаларын олмасы фикрини сөјләмәјә әсас верир.

Нахчыванын ширли сахсы габларында башлыча олараг көј, мави, јашыл, гәһвәји, сары, бәнөвшәји, ағ, гара бојалардан истифадә едилмишдир. Онларын үзәриндә јүксәк зөвглә илан, балыг, марал, чејран тәсвирләри ишләнмишдир. X—XII әсрләрдә шәһәр әһалисинин мәишәтиндә бәзәк вә зәриф шүшә мә'мулаты кениш јер тутмушдур. Газынтылар заманы Нахчывандан тапылмыш бир нечә шүшә габ формасына көрә, Азәрбајчанын башга шәһәрләринин шүшә нүмунәләри илә охшарлыг тәшкил едир. Шүбһә јохдур ки, Нахчыванын шүшә мә'мулаты арасында истәр јерли, истәрсә дә харичи өлкәләрдән кәтирилмә габлар вардыр. Тарихи мәнбәләрин көстәрдији кими X—XIII әсрләрдә иншаат ишләри Нахчыванда кениш вүс'әт тапыб. Биналарын чохуну јерли бәнна вә ме'марлар тикмишдир. Јашајыш вә тәсәррүфат биналарынын тикинтисиндә чиј вә бишмиш кәрпичдән, дашдан, һәмчинин хүсуси кил мәһлулундан истифадә едилмишдир. Тикилән сарајлар, галалар, мәгбәрәләр вә јашајыш евләри сүбут едир ки, Нахчыван бәнналары камил уста олмушлар. Чох мараглыдыр ки, һәмин әсрләрдә Нахчыванда кәмигајырма сәнәтинин вә бунунла мәшғул олан усталарын варлығы фактларына раст кәлмәк мүмкүндүр. Илк мә'хәзләрин вердији мә'лумата көрә, 1064-чү илдә Алп Арсланын гошунлары Араз чајыны кечәркән јерли усталарын һазырладыглары чај кәмиләриндән истифадә етмишләр. Нахчывандан өлкәнин дикәр шәһәрләринә, еләчә дә Јахын Шәрг өлкәләринә дуз, мис, памбыг, тахыл, мејвә гурусу, балыг, һәмчинин зәриф парчалар, чүрбәчүр бәзәкләр, инчә нахышлы тахта вә сахсы габлар апарылмышдыр. Јахын Шәрг өлкәләриндән исә Нахчывана ипәк парчалар, ширли сахсы габлар, метал әшјалар, силаһлар, әдвијјат вә с. кәтирилмишдир.

XIII әсрин әввәлләриндә монгол истиласы шәһәрин игтисади һәјатына ағыр зәрбә вурмуш, амма тамамилә мәһв едә билмәмишдир.

БӘРДӘ. Мәнбәләрдә «Партава», «Фирузабад», «Бәрдә» адлары илә шөһрәт тапмыш бу шәһәр Тәртәрчајын сол саһилиндә јерләшмишдир. Тарихчиләр шәһәрин јашы барәдә еіни фикирдә дејилләр. Албан тарихчиси Моисеј Каланкајтуклунун јаздығына көрә Бәрдәни Сасани һөкмдары Фирузун дөврүндә Албан һөкмдары Ваче (459—488) бина етдирмишдир.

Һәмдуллаһ Гәзвини шәһәрин тикилмә тарихини даһа гәдимләрә апарараг Македонијалы Искәндәрин ады илә бағлајыр вә Сасани һөкмдары Губад тәрәфиндән кенишләндирилдијини көстәрир.

Тарихи фактлар исә Македонијалы Искәндәрин Азәрбајчанда олмадығыны көстәрир.

Әрәб мүәллифи әл-Балазуринин фикринчә, «Сасани һөкмдары Губад (488—581) Арранда бүтүн өлкәнин баш шәһәри олан Бәрдәни тикдирди». Бу фикир дә јанлышдыр. Чүнки сасаниләр өлкәнин пајтахтыны Бәрдәјә көчүрәндә шәһәр артыг мөвчуд иди. Бәрдәнин әрәб хәлифәси Әбдүлмәлик ибн Мәрванын (685—705) дөврүндә Мәһәммәд ибн Мәрағинин салдырдығы да иддиа едилир. Бу фикирдә дә һәгигәт јохдур. Чүнки Бәрдәнин һәлә V әсрдән варлығы һаггында мүхтәлиф мәнбәләрдә мә'лумат вардыр. Дикәр јанлыш фикрин тәрәфдарлары исә шәһәри 704-чү илдә Әбдүл Әзиз ибн Һатимин тикдирдијини сөјләјирләр.

Шәһәрин јашы барәдә гәти фикир гәдим Бәрдәнин харабалыгларында апарылачаг археоложи арашдырмалардан сонра сөјләмәк мүмкүндүр.

Шәһәрин гәдим харабалығында көрүлән тәсәррүфат ишләри, һәмчинин илкин археоложи арашдырмалар заманы тапылан мадди-мәдәнијјәт галыглары (пул дәфинәләри, кил габ нүмунәләри вә с.) сүбут едир ки, һәлә антик дөврдә бу әразидә ири јашајыш мәскәни олмушдур. Шәһәрин тарихинин әсасән V әсрдән һесабланмасына сәбәб исә еһтимал ки, о вахт Бәрдәнин пајтахта чеврилмәси вә Албан һөкмдары Ваче илә Сасани һөкмдары Губадын буранын әразисини кенишләндирмә тәдбирләри илә бағлы олмушдур.

Мәнбәләр VII—IX әсрләрдә Бәрдәнин тәхминән 30 кв. км саһә тутдуғуну вә әтрафына мөһкәм гала дивары чәкилдијини билдирир. Ири дәмир дарвазалры олан бу гала дивары о дәрәчәдә мөһтәшәм олуб ки, чидди тәһлүкә заманы шәһәрин әтраф әразисинин әһалиси дә дүшмәндән горунмаг үчүн бураја сығынмышдыр. Һәмин дөврдә Бәрдәдә 100 миндән чох адам јашајырмыш. Шәһәрдә 4 бөјүк базар, ајрыча сә-

нəткар мəhəллəлəри, бир нечə hамам вə чохлу дини, ичтимаи биналар мөвчуд олмуш, Бəрдə зəрбханасында мүхтəлиф hөкмдарларын адына мис, күмүш вə гызыл пуллар кəсилмишдир.

Шəhəрин тарихи мəнзəрəси илə таныш олмагдан өтрү гəдим мүəллифлəрин бə'зи фикирлəрини көстəрəрəк X əсрдə јашамыш əрəб чоғрафијашүнасы əл-Истəхри јазыр: «О ки, галды Бəрдəјə, бу шəhəр ени вə узуну бир фəрсəнк олан бөјүк, сағлам тəбиəтли, кетдикчə чичəклəнəн, дедикчə бол мејвəли вə кениш əкин саhəли бир шəhəрдир. Ирагдан вə Хорасандан, Рејдəн вə Исфаhандан сонра өз јеринин көзəллијинə, мејвəлəринин боллуғуна көрə Бəрдəдəн əhəмијјəтли бир шəhəр јохдур. Бəрдəнин дарвазалары јанында «əл-Күркү» адланан бир фəрсəнк бојда базар вардыр. həр базар күнлəриндə бураја чохлу адам кəлир. Кəлəнлəрин ичərисиндə харичи өлкəлəрдəн, хүсусилə, Ирагдан даhа чох адам олур. Бу базарда чохлу ипəк маллар сатылыр. Бəрдə ипəји Ирана вə христиан өлкəлəринə ихрач едилир.

Суријада олдуғу кими, Бəрдəдə дə хəзинəлəр мəсчидлəрин јанындадыр. Хəзинə бинаалары адəтəн 9 сүтуну, дəмир гапысы вə мөhкəм дамы олан тикилилəрдир. Бəрдəдə hөкумəт сарајы да мəсчидин јанында бина едилмишдир. Шəhəрин үчдə бир фəрсəнклијиндəн Күр чајы ахыр, Күр чајы өз Сүрмаји адлы балығы илə мəшhурдур. Бу балыгларын бөјүк бир гисми дузланараг харичə ихрач олунур. Бундан əлавə Күрдə Заракан вə Ишубет адлы дикəр балыглар да вардыр».

Башга бир мүəллиф—əл-Мүгəддəси исə јазыр ки, Бəрдə олдугча бөјүк вə көзəл олуб, бу вилајəтин Бағдадыдыр. Мүəллифи билинмəјəн «hүдуд-үл-Алəм» адлы гəдим бир əлјазмасында да Бəрдə барəдə мə'лумат вардыр: «Бəрдə олдугча бөјүк шəhəрдир. Орада чохлу не'мəт вар. О, Арранын пајтахты, Арран вилајəтлəри hакимлəринин игамəткаhыдыр, Бəрдəнин əтрафында həмишə бечəрилəн бəрəкəтли торпаглары, кениш тарлалары, зəмилəри, бол мејвə бағлары вардыр. Орада јол боју битмиш чохлу тут ағачлары вардыр. Бу шəhəрдəн ипəк, гырмызы рəнкли гəшəнк парча, шабалыд вə hил ихрач едилирди». IX əсрдə јашамыш əл-Балазори исə шəhəрин əтрафында чохлу кəклик, турач, кол хорузу вə дикəр гушларын овланмасы hаггында мə'лумат верир.

Тарихи фактлар көстəрир ки, Бəрдəнин əн чичəклəнəн вахты VI—XII əсрлəр олмушдур. Шəhəр бу дөврдə Азəрбајчанын инзибати, дини, игтисади мəркəзинə чеврилмишдир.

Бәрдәни орта әсрләрдә шәрг тичарәтинин дүјүн нөгтәси адландырырдылар.

Гејд етмәлијик ки, Бәрдә шәһәри бир нечә дәфә өз јерини дәјишмишдир, Буна сәбәб вахташыры дашгынлар—Тәртәрчајын чошғун селләри вә јаделли басгынлары олмушдур. Һазырда шәһәрдә чәми ики јерүстү абидә горуну галмышдыр. Онлардан бири јерли әһали арасында Нүшабә түрбәси адланыр. Бурасыны хатырладаг ки, дөврүнүн көзәл ме'марлыг әсәри олан бу абидәни һеч дә Нүшабә тикдирмәмишдир. Һәр шејдән әввәл Нүшабәнин тарихи шәхсијјәт олмасы һәләлик дәгиг билинмир. Дикәр тәрәфдән исә һәмин абидәнин даш јазысы онун XIII әсрдә тикилдијини сүбут едир. Икимәртәбәли бу абидәнин биринчи мәртәбәси даирәви формада тикилмишдир. Ширли кәрпичләрлә бәзәдилмиш икинчи мәртәбәси исә елә тикилмишдир ки, дөврәләмә «аллаһ» сөзү охунур. Нүшабә түрбәси јахынлығында апарылан археоложи газынтылар заманы чохлу мадди-мәдәнијјәт галыглары илә јанашы Нүшабә түрбәсиндән әввәлә IX—X әсрләрдә тикилмиш мөһтәшәм христиан мә'бәди галығы вә хачпәрәст адәти илә басдырылмыш өлүнүн скелети үзә чыхмышдыр. Бу, орта әсрләрдә шәһәр әһалисинин мүхтәлиф дини мәнсубијјәтдә олдуғуну көстәрир.

Саламат галан икинчи јерүстү абидә «Имамзадә» комплексидир. XVIII әсрдә тикилмиш бу абидә мүсәлман ме'марлығынын бир чох инчәликләрини өзүндә бирләшдирмишдир.

Һәләлик кениш мигјаслы археоложи арашдырмалар апарылмадығындан шәһәрин јералты абидәләри һаггында фикир сөјләмәк мүмкүн дејил. Тәсәррүфат ишләри заманы тапылан мадди-мәдәнијјәт галыглары вә шәһәрин мә'бәдләр саһәсиндәки кәшфијјат газынтылары вахтилә бурада мөһтәшәм һамам комплексинин, канализасија системләринин вә кил түнкләрлә чәкилмиш гурғуларын олдуғуну көстәрир.

Дағыдычы монгол һүчумлары (XIII әср) Бәрдәнин нүфузуну хејли сарсыдыр. Пајтахт Кәнчәјә көчүрүлдүкдән сонра исә Бәрдә-сијаси-инзибати әһәмијјәтини итирир вә јалныз мүһүм тичарәт мәнтәгәси кими галыр.

ДӘРБӘНД. Гәдим Јунан вә Рома мәнбәләриндә Каспи вә Албан кечиди, ермәни, күрчү вә албан мәнбәләриндә Чора (Чога вә ја Чола) гапылары, Дәниз дарвазалары вә ја Дарубәнд, Бизанс мәнбәләриндә Тзор вә ја Таур сәдди, Иран мәнбәләриндә Дәрбәнд, Сурија мәнбәләриндә Торајe гапысы,

Әрәб мә'хәзләриндә Баб-үл-Әбваб (гапылар гапысы) вә ја Баб әл-Хадид (Дәмир гапы), бә'зән исә Сул галасы адланан монголларын Кахулга (гапы), түркләрин Дәмир гапы, русларын Дербенд, јахуд дәмир гапы дејиб таныдыглары Дәрбәнд шәһәри чоғрафи вә һәрби-стратежи бахымдан олдугча әлверишли јердә—Бөјүк Гафгаз дағ силсиләләриндән бири илә Хәзәр дәнизи арасындакы тәбии дар кечиддә јерләшир.

Дәрбәнд Азәрбајчанын о шәһәрләриндәндир ки, јарандығы дөврдән јаделлиләрин арамсыз басгынларына бахмајараг нә адыны, нә јерини, нә дә ки, тарихдәки ролуну дәјишмәдән бу күнәдәк јашајыр.

Истәр шәһәрин, истәрсә дә Дәрбәнд галасынын јашы барәдә фикирләр узун мүддәт һачаланмышдыр. Орта әсрләрин бир чох тарихчиси Дәрбәндин тикилмәсини сасани һөкмдары Хосров I Әнуширәванын (531—579) ады илә бағламышдыр. Дикәр мәнбәләрдә шәһәрин даһа гәдим дөврләрдә тикилмәси иддиа едилмиш вә бу заман ики мүлаһизә ирәли сүрүлмүшдүр: Дәрбәндин мејдана кәлмәси ја гәдим Иранын мифик һөкмдары Леһрасанын, ја да Македонијалы Искәндәрин ады илә бағланмышдыр.

Мүхтәлиф мәнбәләрдә әксини тапан бу јарынағыл мүлаһизәләрин нә дәрәчәдә керчәк олдуғуну јалныз археложи газынтылар мүәјјәнләшдирә биләрди. Бу бахымдан 1971-чи илдән башланан кәшфијјат газынтылары вә даһа сонра апарылан араштырмалар, кенишмигјаслы археложи тәдгигатлар Дәрбәндин тарихини, инкишаф мәрһәләләрини вә шәһәр һәјатынын дикәр мәсәләләрини кифајәт гәдәр ајдынлашдырмышдыр.

Газынтылар һәлә е. ә. III миниллијин әввәлләриндән Дәрбәнд әразисиндә гәдим јашајыш јери олдуғуну үзә чыхармышдыр. (Евләри киллә суванмыш вә гамышдан һөрүлмүшдүр). Лакин мә'лумдур ки, Дәрбәнд тарихән һәрби гала кими танынмышдыр. Е. ә. VIII—VII әсрләрә аид мәдәни тәбәгәдә мәһз белә галанын изләринә тәсадүф едилмишдир. Гала изләринин Дәрбәнд тәпәси адланан јердә (һазырда бу әрази Дәрбәнд нарынгаласы адланыр) тапылмасы тәсадүфи дејилдир. Дәниздән 3,—3,5 км аралыда јерләшән бу тәпәнин үмуми саһәси 14—15 һектардыр. Илк вахтлар јашајыш тәпәнин шимал-шәргиндә 4—5 һектарлыг бир саһәни әһатә етмишдир. Тәпәнин галан јерләри исә тәдричән мәскәнләшмишдир. Үзә чыхарылан мәдәни тәбәгәләрдә археложи материалларын тәдгиги сүбут етмишдир ки, Дәрбәнд әрази-

синдә сасаниләрә гәдәр дә мөһтәшәм гала диварлары олмушдур. Бу диварлар нарынгала дејилән тәпәнин әтрафына чәкилмиш вә өз планыны Сасаниләр дөврүндә белә дәјишмәмишдир. Гәдим дивар азча јонулмуш балыггулағы гарышығы олан јерли дашлардан кил мәһлулу илә инша едилмишдир. Гала диварынын саламат һиссәсинин һүндүрлүјү 1—2, ени исә 6—7 м-ә чатыр. Газынтынын стратиграфијасына, бурадан ашкар олунмуш мадди-мәдәнијјәт галыгларына вә аналожи материаллара әсасланараг тәдгигатчылар Дәрбәндин әразисиндә илк гала дивары е. ә. VIII—VII әсрләрә аид едирләр.

Шәһәр ерамызын I—III әсрләриндә икинчи јүксәлиш дөврүнү кечирмишдир. Бу дөвр Гафгазын тарихиндә чидди сосиал игтисади вә сијаси дәјишикликләрлә сәчијјәләндирилир вә чох вахт Дәрбәнд бу һадисәләрин мәркәзиндә дурурду. Елә һәмин дөврдән башлајараг Дәрбәнд тәкчә мүдафиә галасы кими дејил, һәм дә сәнәткарлыг вә тичарәт мәркәзи кими шөһрәт тапмышдыр.

Ерамызын III әсриндә Дәрбәнд сасаниләрин шималда ән е'тибарлы дајағына чеврилир. Бурада сасани дөврүнү сәчијјәләндирән 1,5 м галынлығында мәдәни тәбәгә үзә чыхарылмышдыр. Мә'лум олмушдур ки, һәлә II Јездәкирд Дәрбәнддә чиј кәрпичдән «узун дивар» тикдирмишдир.

Дәрбәнд галасынын индики диварларыны тәдгигатчылар VI әсрин I јарысына аид едир вә Сасани һөкмдары Губадын ады илә бағлајырлар.

Тарихдә ән мөһтәшәм, мүкәммәл вә мүрәккәб мүдафиә истеһкамларындан бири олан бу гала диварынын үмуми узунлуғу 40 км-дир. Галанын шимал вә чәнуб сәмтләриндә 14 гапысы олмушдур. Икигат диварын шимал һиссәси 3650 м, чәнуб һиссәси 350 м узунлуғундадыр. Дәрбәнд кечидинин ени бу һиссәдә 3,5 м-дир.

Дәрбәндин шимал диварында һәр 70 метрдән бир 46 бүрч вардыр. Бүрчләр јарымдаирәви, дөрдкүнч вә овал формада тикилмишдир.

Археоложи газынтылар нәтичәсиндә тапылан мадди-мәдәнијјәт галыглары һәм дә шәһәр һәјаты барәдә мүәјјән тәсәввүр јарадыр.

Арашдырмалар вә јазылы мәнбәләр көстәрир ки, һәлә V—VI әсрләрдә Дәрбәнддә мөһкәм су тәчһизаты системи, карвансаралар, мүхтәлиф сәнәткар е'малатханалары олмушдур. Дәрбәнддә дулусчулуг, шүшә истеһсалы, дәмирчилик, зәркәрлик, даш ишләмә, рәнксазлыг вә дикәр сәнәт саһәлә-

ринин кениш јајылмасы барәдә хејли материал топланмышдыр.

Дүнја әһәмијјәтли гуру вә су јоллары үзәриндә јерләшмәси шәһәрдә тичарәтин јүксәк инкишафыны шәртләндирмиш вә бу өзүнү VIII—X әсрләрдә хүсусилә бүрузә вермишдир. Һәмин дөврдә Дағыстандан, Шимали Гафгаздан вә Хәзәрбојундан ихрач едилән малларын һамысы Дәрбәнддән кечирмиш. Шәһәр Шәргдә хәзәрләр, руслар вә шимал өлкәләри арасында көрпү ролуну ојнамышдыр. Дәрбәнд һәм карван јолу үзәриндә, һәм дә дәниз јолу үзәриндә Хәзәр саһилиндә әзәмәтли лимана чеврилир. Археоложи газынтылар заманы бураја харичи өлкәләрдән—Самара, Реј, Бағдад шәһәрләриндән, Мисир, Бизанс, Чин, Һиндистан вә башга өлкәләрдән кәтирилмиш шүшә вә кил габлар, бәзәкләр вә с. тапылмышдыр.

Инкишаф етмиш феодализм дөврүндә Дәрбәнд ири сәнәткарлыг мәркәзи кими дә шөһрәтләнмишдир. Бурада тохучулуг (хүсусилә, палаз вә мәсхурә тохумаг) килдән вә металдан һазырланмыш сүфрә вә мәтбәх габ-гачағы, ушаг ојунчаглары, тикинти материаллары истеһсалы, дашишләмә сәнәти сон дәрәчә инкишаф етмишдир.

Бу барәдә әл-Истәхри, ибн-Һөвгәл, әл-Идриси вә Јагут Һәмәви кениш мә'лумат верир.

Тәдгигатчылар Дәрбәнддә металишләмәнин, IX—X әсрләрдә исә һејкәлтәрашлыг вә хәттатлығын јүксәк инкишаф мәрһәләсинә чатдығыны тез-тез хатырладырлар.

ШАМАХЫ. Гәдим, мөһтәшәм јашајыш јери зәмининдә мејдана кәлмиш Азәрбајчан шәһәрләриндән бири дә Шамахыдыр. Мәнбәләрдә «Кемахија», «Әшшамахијјә», «Језзиддијјә», «Шамахи» вә «Шамахы» кими таныдылан бу шәһәр орта әсрләрдә Азәрбајчанын ән әһәмијјәтли сәнәткарлыг вә тичарәт мәркәзләриндән бири олмушдур.

Археоложи газынтылар Шамахы әразисинин һәлә антик дөврдән (Хыныслы) интенсив јашајыш јери олдуғуну сүбут едир. Тәдгигатчыларын бир гисми бу фикрә кәлмишләр ки, ј. е. ә. VII әсрдән Шамахы Хыныслы дејилән јердә олмуш, сонра индики Шамахыдан 5—6 км шимал-шәргә—Бинә Ширван адланан јерә көчмүшдүр. Сон тәдгигатлар сүбут етмишдир ки, Шамахы нәинки орта әсрләрдә, һәтта сон антик дөврдә белә индики шәһәрин јериндә олмушдур. Археоложи газынтылар заманы үзә чыхарылан зәнкин мәдәни тәбәгә вә гала дивары галыглары буну ајдынча көстәрир.

Шәһәрин антик вә илк орта әсрләр дөврү һәләлик лазыми сәвијјәдә өјрәнилмәмишдир. VIII—XI әсрләрдә Шамахы Јездијјә ады илә вә Ширваншаһларын инзибати мәркәзи кими мәшһур олмушдур. Тәдгигатчыларын фикринчә, әрәб чанишини Језид (Језид ибн-Һүсејни әс-Сулами) VIII әсрин II јарысында Шамахыда бә'зи тикинти ишләри апардығындан шәһәри дә өз ады илә адландырмышдыр. Бу дөврдә Јездијјә өзүнүн сиккә зәрбханасы илә мәшһур олмуш, ејни заманда «дар-әл мүлк», јә'ни һакимләр еви (пајтахт) кими дә шөһрәт тапмышдыр.

IX—X әсрләрдән башлајараг, феодал мүнасибәтләринин кәскинләшмәси дикәр шәһәрләрдә олдуғу кими Шамахыда да истеһкам гурғуларынын мөһкәмләндирилмәсини шәртләндирди. Һәмин дөврдә шәһәрин ајрыча мүдафиә галасы—Күлүстан тикилмишдир.

Мәнбәләрин вердији мә'лумата көрә XII әсрдә Шамахыда тәхминән 100 минә јахын әһали јашамышдыр.

Археоложи тәдгигатлар көстәрир ки, орта әсрләрдә Шамахыда сых евләр вә күчәләр олмушдур.

Шамахыда иншаат материалы кими ағ дашдан вә бишмиш кәрпичдән кениш истифадә едилмишдир. Евләр дүзбучаглы планда тикилмиш вә зөвгохшары ме'марлығы илә сечилмишдир. Үзлүк кәрпичләр һәмин евләрә хүсуси јарашыг вермишдир.

Газынтылар заманы шәһәрин су тәчһизаты системини өзүндә әкс етдирән архлар, һовузлар вә кил борулар үзә чыхарылмышдыр. Тәдгигатчыларын фикринчә, Шамахынын су тәчһизатында овдан вә кәһризләрдән дә истифадә олунмушдур.

Шамахы дөврүнүн јүксәк инкишаф етмиш сәнәткарлыг вә тичарәт мәркәзләриндән сајылмышдыр. Јазылы мәнбәләр, еләчә дә археоложи материаллар шәһәрдә металишләмә, силаһгајырма вә зәркәрлик сәнәтләринин јүксәк инкишафыны көстәрир. Дикәр орта әср шәһәрләри кими, Шамахыда да сәнәткарлығын ән күтләви формасы дулусчулуг олмушдур. Бурада бөјүк вә ичтимаи әһәмијјәтли дулус күрәләри, дулусчулугда ишләнмиш әмәк аләтләри, һәмчинин әлавә кил габ нүмунәләри тапылмышдыр. Шамахы дулусчулары ән зәриф, ширли кил габларла јанашы, ири вә садә тәсәррүфат күпләри дә һазырламышлар.

IX—XII әсрләр Шамахысында шүшә истеһсалы да чох кениш јајылмышдыр. Јарарлы хаммал еһтијатына малик

олан усталар шүшә габларла јанашы, пәнчәрә шүшәси дә (XII әсрдән башлајараг) һазырламышлар. Шамахыда тохучулуг, дәрзилик вә с. сәнәт саһәләри һаггында да хејли материаллар топланмышдыр.

Карван јолу үзәриндә јерләшмәси Шамахыда тичарәтин дә инкишафына тәкан вермишдир. Јазылы мәнбәләр вә археоложи материаллар орта әсрләрдә Шамахынын Иран, Һиндистан, Орта Асија вә бир сыра Авропа өлкәләри илә сых тичарәт әлагәсиндә олдуғуну сүбут едир. Шәһәр һәмин дөврдә Азәрбајчанын мүһүм мәдәнијјәт мәркәзләриндән сајылмышдыр. Шамахы «Дар-әл-әдәб»и (академијасы) дүнјаја һүгугшүнас Әбубәкр Мәһәммәд, һәким вә философ Кави әд-Дин Осман, астроном Фазил Фәрид ад-Дин Фәләки Ширвани, даһи шаир Хагани Ширвани вә бир чох башгалары кими көркәмли шәхсијјәтләр вермишдир.

Б А К Ы. Инкишаф етмиш орта әсрләрдә мејдана кәлән шәһәрләрдән бири дә Бакыдыр.

Јазылы гајнагларда «Бакуһ», «Баку», «Бакуја», «Бәдкубә» вә с. формаларда ишләнмиш «күләкләр шәһәри» вә ја «тәпә үстүндә шәһәр» кими изаһ олунмуш Бакынын нә вахт мејдана кәлмәси һәләлик елмә дәгиг мә'лум дејил.

Бә'зи тәдгигатчылар Бакыны тарихдә ады чәкилән Багаван шәһәри илә ејниләшдирәрәк, онун һәлә антик дөврдә мејдана кәлдијини иддиа едирләр. Башгалары исә шәһәрин VIII әсрдә салындығыны, тезликлә Ширван һөкмдарларынын игамәткаһына чеврилдијини сөјләјирләр. Бу фикир шәһәр әразисиндә апарылмыш археоложи газынтылар васитәси илә дә сүбут едилмишдир. Үмумијјәтлә, шәһәр инкишаф етмиш орта әсрләрдә Азәрбајчанын ән ири сәнәткарлыг вә тичарәт мәркәзинә чеврилмиш, XII әсрдән исә Ширваншаһларын пајтахты олмушдур. Лакин шәһәрин инкишафында ики мүһүм амил һәлледичи рол ојнамышдыр. Дәниз кәнарында јерләшмәси онун орта әсрләрдә бир лиман шәһәри кими кениш инкишафына зәмин јаратмышдыр. Бакы әтрафынын нефт јатаглары илә зәнкин олмасы исә ону Шәргдә танытмышды. Үмумијјәтлә, Бакы нефт истеһсалында көркәмли јер тутурду. Нефт орта әсрләрдә мәишәтин бир чох саһәләриндә ишләндији кими, һәм дә шәһәрләрин зәбт олунмасында сон дәрәчә тәһлүкәли бир васитә иди. Һәтта әрәб ордусунун тәркибиндә хүсуси «Нефтатанлар» дәстәси вар иди. Гајнагларда әрәб хәлифәләринин Бакы нефтинә гајғысы, ондан көтүрүлән веркиләр, ајры-ајры һөкмдарла-

рын мүхтәлиф фәрманлары барәдә олдугча кениш мә'лумат вардыр. Бакы нефти уғрунда узун мүддәт Дәрбәнд Мәликләри илә Ширваншаһлар арасында чидди мүнагишәләр вә тоггушмалар олмушдур.

X әср әрәб мүәллифи әл-Истәхри јазырды ки, дәниздә чохлу ағ вә ачыг боз рәнкли нефт јатаглары олан Бакы шәһәри јерләшир. Мүәллифи мә'лум олмајан бир чоғрафија әсәриндә (X әср) дејилир: «Бакы, дәнизин саһилиндә, дағын дөшүндә јерләшир, дејләмиләрин ишләтдији бүтүн нефт бурадан апарылыр».

IX—X әсрләрдән Бакы өлкәнин ән әһәмијјәтли тичарәт мәркәзләриндән биринә чеврилир. Бу дөврдә Хәзәр дәнизинин гәрб саһилиндәки тичарәт јолу вә кәмичилијин артмасы шәһәрин игтисади инкишафына хүсуси тәкан верди.

Һазырда «Ичәришәһәр» адланан Көһнә Бакы гајалыгда салынмыш, она көрә дә шәһәрин су кәмәрләри, архлары, тәсәррүфат гујулары, биналарын чохунун бүнөврәләри вә с. гајада газылмышдыр.

Кәшфијјат характерли газынтылары нәзәрә алмасаг, Бакынын әсаслы археоложи өјрәнилмәсинә 1969-чу илдән башланмышдыр. Һәмин дөврдән «Ичәришәһәрдә» Азәрб. ССР ЕА Тарих Институтунун даими експедисијасы газынты ишләри апарыр. Археологлар Ичәришәһәрдә ики мәдәни тәбәгәнин варлығыны мүәјјән етмишләр. I мәдәни тәбәгә VIII—XIII, II мәдәни тәбәгә исә XIV—XVIII әсрләри әһатә едир. Һәр ики тәбәгә мүхтәлиф тикинти дөврләри кечирмишдир. Тәбәгәләрдә зәнкин мадди-мәдәнијјәт галыглары; кил, шүшә, метал материалларла јанашы нумизматик галыглар, хүсусилә, аббасиләрә аид сиккәләр даһа чохдур.

Археоложи газынтылар заманы Ичәришәһәрин мүхтәлиф јерләриндән Бакујјәдә, Пәнаһабадда, Тәбриздә, Ирәванда, Маһмудабадда, Кәшанда вә с. јерләрдә Ширваншаһлар, Елдәкизләр, Илханиләр, Чәлаирләр, Гызыл Орда вә Ағгојунлу дөвләтләри адындан кәсилмиш пуллар ашкар едилмишдир. Бурадан һәмчинин мүхтәлиф пуллардан ибарәт дәфинә дә тапылмышдыр.

Ме'марлыг абидәләриндә дә елми ахтарышлар апарылмышдыр. Бунлардан Гыз галасыны, Мәһәммәд Әбубәкр оғлунун шәрәфинә инша едилмиш мәсчиди, XI әсрин ән мөһтәшәм абидәси олан «Сыныггаланы», елә бурада тикилмиш Бәззаз мәсчидини, XII әсрә аид Ләзки мәсчидини, һамамлары, карвансаралары вә с. көстәрмәк олар.

Һүндүрлүјү 28 м-ә чатан Гыз галасы 8 мәртәбәлидир. Диварынын галынлығы бә'зи јерләрдә 5 м-ә чатыр. Орта әсрләрин ән мүрәккәб гурғусу олан Гыз галасында хүсуси су тәчһизаты, истилик вә канализасија системи вардыр. Абидә мүдафиә характерлидир.

Газынтылар заманы ашкар олунмуш шәһәрәтрафы комплексләрдән бири (өјрәнилмәсинә һәлә 1938—1940-чы илләрдә башланмышдыр) «Бајыл дашлары»дыр. Јерли әһалинин һәлә дә «Сәбаил» адландырдығы бу абидә узун мүддәт сујун алтында галмышдыр. Мүәјјән едилмишдир ки, Ширваншаһ III Фәрубурз 1234—1235-чи илдә дәниздә иншаат ишләри апармышдыр. Бу абидә 180 м узунлуғунда, 40 мениндә инша едилмиш, 15 бүрчлә һашијәләнмиш галадан ибарәтдир. Гала бүтүн дивар боју ири әрәб хәттләриндән мүхтәлиф габарыг нахышлар вә тәсвирләр фонунда јазылардан ибарәтдир. 70 см узунлуғунда, 25—50 см ениндә вә 15—20 см галынлығында олан бу даш лөвһәләр мүхтәлиф реал вә ја стилистик тәсвирләрлә бәзәдилмишдир. Ат, өкүз, чамыш, дәвә башлары даһа реалдыр. Абидәнин епиграфикасында ону уста Ширванлы Зејн-әд-дин Әбу Рәшидин инша етдији гејд олунмушдур.

Галанын әразисиндән 9 јашајыш бинасы ашкар едилмишдир. Онлардан икисинин ичәрисиндә очаг јери вардыр. Бу галанын һаггында елми әдәбијјатда мүхтәлиф фикирләр вардыр. Тәдгигатчыларын чоху онун мүдафиә вә ја карвансара мәгсәди илә тикилдијини јазырлар.

Бакы ме'марлығы өзүнүн ән јүксәк мәрһәләсинә Ширваншаһлар сарајынын тикинти комплексиндә чатмышдыр.

Ширваншаһлар сарајы комплексинин әсасы XV әсрдә I Хәлилуллаһ дөврүндә гојулмуш вә сонралар мүхтәлиф тикинтиләрлә зәнкинләшдирилмишдир. Ширваншаһлар сарајы комплексинә «Диванхана», мәсчид, Сејид-Јеһја Бакуви вә ја «Дәрвиш түрбәси», овдан, һамам вә с. дахилдир. Икимәртәбәли сарај 52 отаглыдыр. Сарај гуллугчулары вә әрзаг сахламаг үчүн нәзәрдә тутулмуш алт мәртәбәдә 27 отаг вардыр. Тәдгигатлар Бакынын дикәр абидәләри кими Ширваншаһлар сарајынын да гаја үзәриндә инша едилдијини сүбут етмишдир.

КӘНЧӘ. Инкишаф етмиш орта әсрләрдә Азәрбајчанын ән әзәмәтли шәһәрләриндән бири дә Кәнчәдир. Јазылы мәнбәләрдә «Кәнчә», «Чәнза», «Ганча», «Ганзак» кими гејд олунмуш бу шәһәрин адынын мә'насы «хәзинә» демәкдир.

Кәнчә һаггында илк јазылы мә'луматлара IX—X әсрләр-

дә јашамыш әрәб, фарс, ермәни вә күрчү мәнбәләриндә тәсадүф олунур. Лакин бу мәнбәләрдә шәһәрин меjдана кәлмәси вә тарихи һаггында әтрафлы мә'лумат верилмир.

1938—1940-чи илләрдә бөјүк Азәрбајчан шаири Низами Кәнчәвинин анадан олмасынын 800 иллик јубилејинә һазырлыгла бағлы, шәһәрдә археоложи тәдгигат ишләринә башланмышдыр. Тәдгигатчылар бу нәтичәјә кәлмишләр ки, Кәнчә чох гәдим јашајыш јеринин зәмининдә, шәһәрдән 5—6 км шимал-шәргдә, Кәнчәчајын саһилләриндә салынмышдыр. Шәһәрин чичәкләнмә дөврү IX әсрдән башланмышдыр. Дүнја әһәмијјәтли тичарәт јолларындан биринин—Бәрдә—Тифлис јолунун үзәриндә јерләшмәси шәһәрин сүр'әтли инкишафына сәбәб олмушдур. X әсрдән исә бу шәһәр Шәддади феодал һөкмдарлығынын инзибати мәркәзинә чеврилир.

Кәнчәнин XI әсрдәки вәзијјәтини тәсвир едән XVII әср түрк тарихчиси Мүнәччимбашы јазыр: «455-чи (миладын 1053-чү или) илдә Әбүлсевәр Кәнчәнин дөврәсиндә мөһкәм гала дивары тикдирди вә она давамлы дарваза гапылары гојдурду. Гара һасарынын әтрафында дәрин хәндәк газдырды. Беләликлә, Кәнчә әввәлкиндән ики дәфә бөјүдү».

Кәнчә шәһәринин мүдафиә системи һәмин дөврүн дикәр шәһәрләриндән фәргләнмишдир. Археоложи газынтылар шәһәрин әтрафына 3 мөһтәшәм гала диварларынын чәкилдијини мүәјјән етмишдир. Шәһәрин икинчи гала диварлары кил мөһрәдән тикилмиш, галынлығы исә 3 м-ә јахындыр. Диварын ортасында чај дашларындан да истифадә едилмишдир. Гала диварынын даирәви вә јарымдаирәви бүрчләри олмушдур. Бүрчләрин бүнөврәси чај дашындан кил мәһлулла һөрүлмүшдүр. Бүрчләрин һүндүрлүјү 5 м-дән чох олмушдур. Биринчи гала дивары илә икинчинин арасында әсаслы фәрг јохдур.

Гала диварынын ичәрисиндә 4 м галынлығында мәдәни тәбәгәдән илк орта әсрләр үчүн характерик (42×42×12; 33×33×8 см өлчүдә) чиј кәрпичләр ашкар олунмушдур. Бу исә шәһәрин икигат гала дивары илә дөврәләнмиш мәркәз һиссәсинин әтрафлара нисбәтән даһа гәдим олмасыны сүбут едир. Бурадан шәһәр әһалисинин мәишәтини өзүндә экс етдирән хејли мадди-мәдәнијјәт галыглары үзә чыхарылмышдыр. 16 груп кил габ нүмунәләри, 18 груп мис вә тунч әшјалар, 6 груп дәмир предметләр, даш аләтләр, бәзәк әшјалары, орта әсрләр Кәнчәсинин игтисади вә мәдәни һәјатыны өјрәнмәк үчүн вачиб материаллардыр.

Археоложи газынтылар заманы шәһәрин гала диварларынын јашы вә гурулушу, мәдәни тәбәғәнин характери, шәһәрин некрополу вә с. өјрәнилмишдир. Шәһәрин тикилмәсиндә мөһрәдән, чиј вә бишмиш кәрпичләрдән, чај дашындан истифадә едилмишдир. Гала диварларынын илк нөвбәси VIII әсрдә тикилмишдир. Бурада мәдәни тәбәгәнин ғалынлығы 3—4 м олуб, шәһәрин өзүндән әввәлки јашајыш зәмининдә, VIII әсрдән башлајараг кениш инкишаф етдијини көстәрир. Шәһәрин гәбиристанлығында мүсәлман вә христиан ғәбирләринә тәсадүф едилмишдир.

Газынтылар заманы тапылан вә VIII—XVIII әсрләри әһатә едән 23 нөв пул Кәнчәнин дүнја базары илә сых әлагәсини көстәрир. Бу фикри Чин, Һиндистан, Иран, Сурија вә дикәр өлкәләрдән кәтирилмиш кил, шүшә, метал әшјалар да сүбут едир.

Гәдим Кәнчәдә археоложи газынтылар давам едир. Бу, јахын кәләчәкдә шәһәр барәдә даһа долғун фикир сөјләмәјә имкан верәчәк.

Ш А Б Р А Н. Шимал-шәрги Азәрбајчанда Хәзәр дәнизинин гәрб саһили илә кедән дүнја әһәмијјәтли тичарәт јолу үзәриндә мејдана кәлән шәһәрләрдән бири Шабран олмушдур.

Шабран феодализмин илк инкишафы дөврүндә мејдана кәлмиш Азәрбајчан шәһәрләриндәндир.

Харабалығы һазырда Дәвәчи рајонунун Шаһнәзәрли кәнди әразисиндә олан бу шәһәрин әсаслы өјрәнилмәсинә 1980-чи илдән башланмышдыр. Мә'лум олмушдур ки, Шабран ејни адлы чајын һәр ики саһилиндә гырх, әлли һектардан чох әразини әһатә едир. Шәһәр XVIII әсрәдәк интенсив јашајыш мәскәни олмушдур. Бунун нәтичәсиндә Шабранда 6 м зәнкин археоложи тәбәгә јаранмышдыр. Тәбәгә әсасән үч тикинти лајындан ибарәтдир. Биринчи тикинти дөврү IV—VIII, икинчи IX—XII вә үчүнчү XIII—XVIII әсрләри әһатә едир. Шәһәр илк дөврдә нисбәтән кичик бир әразидә, Шабран чајынын сол саһилиндә олмушдур. Тәдричән VII—VIII әсрләрдән сонра шәһәр чәнуба доғру кенишләнәрәк чајын сағ саһилини дә тутмушдур.

Газынтылар заманы ичтимаи вә јашајыш биналарынын галыглары, мәдәни-мәишәт тикинтиләри вә хејли истеһсалат очаглары ашкар едилмишдир. Шабранда мүмкүн олан бүтүн тикинти материалларындан, чиј вә бишмиш кәрпичләрдән, чај вә ағ дашлардан истифадә едилмишдир. Ичтимаи биналарын чохусунун дөшәмәси даш, јахуд да кәрпичлә өр-

Алэт дүзәлтмәк үчүн һазырланмыш сүмүк галыглары

Сахсы габ.

Орта әсрләрә аид килдән вә металдан зоомроф әшјалар

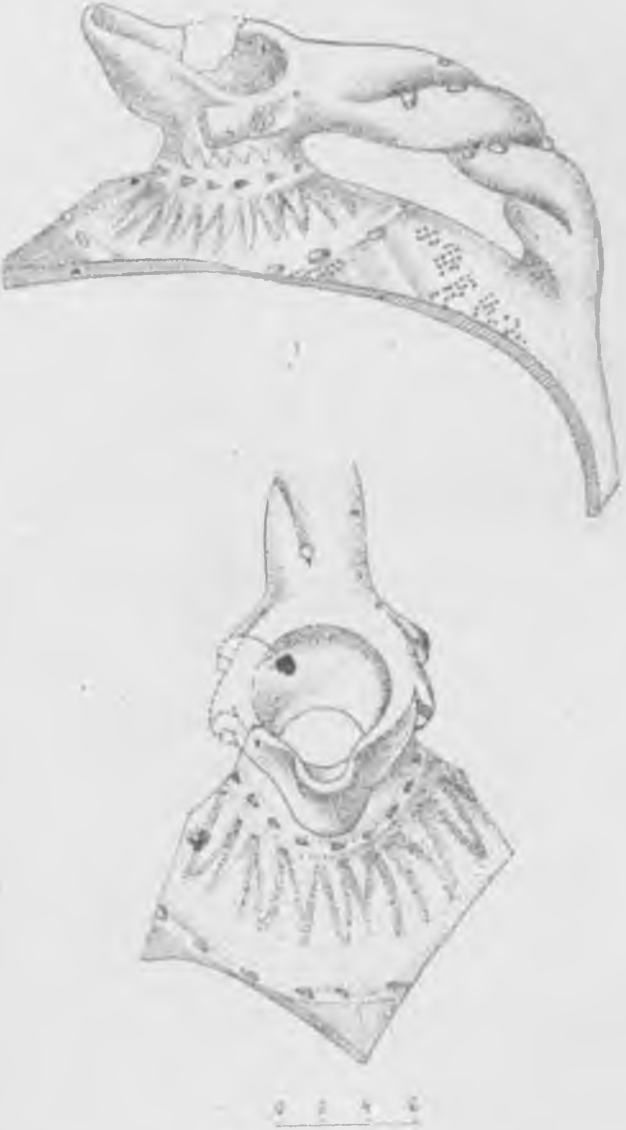

Куаз

Күмүш мөһүр.

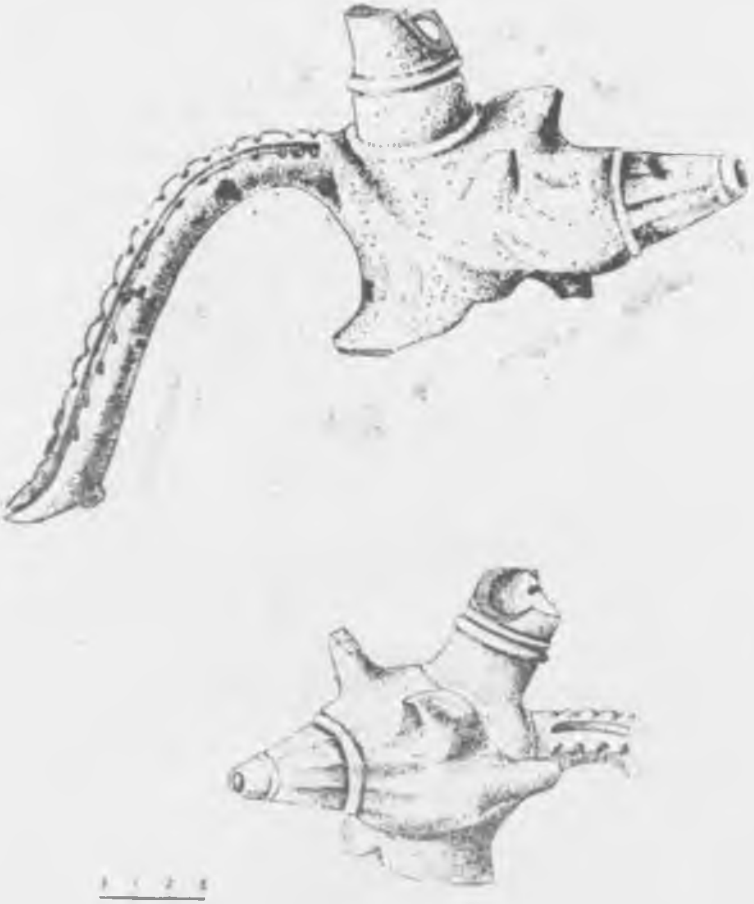

Зооморф лүләјин

Инкишаф етмиш орта әсрләрә аид зооморф әламәтли
кил габлар

түлмүшдүр. Бә'зән 9—11 отаглы биналара тәсадүф едилмишдир Бурадан тапылмыш дулус күрәләриндән бири еллипсвари олуб, 1 јарусда ики кил сүтун дүзәлдилмишдир. Һәмин сүтунлар II јарусун дөшәмәсинә дајаг ролуну ојнамышдыр. Бу нөв кил габ биширилән күрә орта әсрләр үчүн надир тапынтылардан һесаб олунур.

Шабранда зәрбхана галыглары, јарымфабрикат һалда кәсилмиш пуллар, чыхарлар, мис лөвһәләр вә әмәк аләтләри ашкар олунмушдур.

Јазылы мәнбәләрдән мә'лумдур ки, Шәргин ән бөјүк зәрбханаларындан бири мәһз Шабранда јерләшмишдир.

Азәрбајчанда IX әсрә аид канализасија системи илк дәфә Шабранда ачылмышдыр. Даш вә кәрпичдән һөрүлмүш бу гурғу шәбәкәли вә өртүлү олмуш, шәһәрин мәркәзи мәһәлләсини чај илә бирләшдирмишдир.

Шабранлылар XI—XII әсрләрдә 14 км мәсафәдән хүсуси түнкләр васитәсилә шәһәрә булаг сују кәтирмишләр.

Мәдәни тәбәгәдән топланмыш мадди-мәдәнијјәт галыгларынын бөјүк бир групуну кил габлар тәшкил едир. Бурада ширсиз вә ширли сахсы габ нүмунәләри һазырламышлар. Бир гајда олараг Шабран дулусчулары һазырладыглары габа өз мөһүрләрини вурмушлар. Бу мөһүрләрин 11 нөвү һазырланмышдыр. Бу о демәкдир ки, Шабранда 11 нәфәр мәшһур дулус е'малатханасынын саһиби олмушдур. Кил габ истеһсалы әмтәә характери дашымышдыр.

Сәнәткарлығын чох мүһүм саһәләриндән бири шүшә истеһсалы олмушдур. Газынтылар заманы дәрман вә әтријјаг сахламаг үчүн истифадә едилән шүшә габлар үзә чыхарылмышдыр.

Бурада металишләмә сәнәти дә јүксәк инкишаф мәрһәләсинә чатмышдыр. Гызыл, күмүш, мис, тунч вә дәмирдән һазырланмыш әмәк аләтләри, бәзәк әшјалары, мәишәт габларынын ашкар олунмасы буну сүбута јетирир. Шабран өз чөрәји, дүјүсү вә дикәр мәһсуллары илә мәшһур олмушдур. Тәдгигатчылар тәрәфиндән Шабранда мөһтәшәм ичтимаи бина галыглары, XI әсрә аид шәһәрин күчә вә мејданларынын үмуми планы мүәјјәнләшдирилмишдир. Шабранда археоложи тәдгигат давам едир.

НӘТИЧӘ

Бүтүн дејиләнләрдән ајдын олур ки, Азәрбајчан әразиси бәшәр мәдәнијјәтинин илк мәркәзләриндән биридир. Бурада чәмијјәт тарихинин бүтүн мәрһәләләри тәмсил олунмушдур.

Ајры-ајры дөврләрин археоложи бахымдан өјрәнилмәси сүбут едир ки, әсрләр боју Азәрбајчан халгы өзүнәмәхсус зәнкин мадди вә мә'нәви мәдәнијјәт јаратмышдыр. ССРИ әразисиндә ән гәдим археоложи мәдәнијјәт сајылан вә Даш дөврүнүн илк мәрһәләсини тәшкил едән Гуручај мәдәнијјәти материалларынын тәһлили, дүнјанын ән зәнкин инсан дүшәркәләриндән олан Азых, Тағлар вә Дамчылы мағараларынын, һәмчинин бир чох ачыг Палеолит дүшәркәләринин хроноложи чәһәтдән өјрәнилмәси, бунлардан әлдә едилмиш зәнкин мадди-мәдәнијјәт галыгларынын елми чәһәтдән арашдырылмасы нәинки Азәрбајчан әразисиндә, еләчә дә бүтүн Гафгазда ибтидаи инсанларын биоложи тәкамүл просесини, онларын һәјат тәрзини өјрәнмәјә имкан вермишдир. Чох мараглыдыр ки, Азәрбајчан әразисиндә Даш дөврүнүн бүтүн мәрһәләләринә аид, о чүмләдән, Палеолит, Мезолит, Неолит вә Енеолит дөврләринә аид абидәләрин бүтүн нөвләри мөвчуд олмушдур вә онлар хроноложи чәһәтдән бири дикәрини тамамлајыр. Бу о демәкдир ки, мин илләрлә давам етмиш Даш дөврүндә Азәрбајчанда јашајыш ардычыл олмушдур. Бу ардычыллыг сонракы дөврләр үчүн дә характерикдир. Мәһсулдар гүввәләрин үмуми инкишафында әсас амилләрдән олан бу ардычыллыг Азәрбајчанда илкин отураг әкинчи вә малдарлыг тајфаларын ганунаујғун һалда формалашмасыны тә'мин етмишдир.

Техники чәһәтдән мүрәккәб, естетик чәһәтдән зөвглү һазырланмыш әмәк аләтләри Азәрбајчанда тәсәррүфатын ајры-ајры нөвләрини, о чүмләдән дә металишләмә вә дулусчулуг кими сәнәт саһәләрини өјрәнмәјә имкан вермишдир.

Археоложи тәдгигатлар көстәрир ки, е. ә. III минилликдән башлајараг демәк олар Азәрбајчан баштан-баша (дағ, дағәтәји, вә дүзәнликләр) әһали тәрәфиндән мәнимсәнилир вә бу әрази сых јашајыш јеринә чеврилир. Азәрбајчан әһалиси бу дөврдә Мәркәзи вә Шәрги Загафгазијаны бүрүмүш Күр-Араз археоложи мәдәнијјәтинин әсас јарадычыларындан бири олур. Мәһз бу мәдәнијјәтин зәмининдә сонралар Азәрбајчанда ири тајфа иттифаглары јараныр, тајфаларарасы мүбадилә мејдана кәлир. Ајры-ајры тајфалар үчүн характерик олан ихтисаслашмыш тәсәррүфат саһәләри јараныр. Бу исә өзлүјүндә јени типли јашајыш мәскәнләринин, тәсәррүфат һәјаты илә бағлы, ајры-ајры рекионлар үчүн характерик олан адәт вә ән'әнәләрин мејдана кәлмәсинә сәбәб олур. Көстәрилән просес ј. е. ә. IV әсрдә индики Шимали Азәрбајчан әразисиндә күчлү бир дөвләтин—Албан дөвләтинин јаранмасы илә нәтичәләнир. Елә бу дөврдән дә башлајараг Азәрбајчанда дүнја шөһрәти тапмыш шәһәрләр инкишаф етмәјә башлајыр. Доғрудур, Азәрбајчанда шәһәр мәдәнијјәтинин изләринә, јә'ни әтрафы мөһкәмләндирилмиш, хүсуси плана малик, мәшғулијјәтиндән вә ичтимаи мөвгејиндән асылы олараг хүсуси мәрһәләләрә ајрылан јашајыш јерләринә һәлә чох гәдимләрдән, јә'ни Орта Тунч дөврүндән тәсадүф едилир. Лакин синифли чәмијјәт үчүн характерик олан шәһәрләрин јаранмасы вә инкишафы мәһз е. ә. I миниллијин II јарысына тәсадүф едилир. Үмумијјәтлә, Азәрбајчан шәһәрләринин јаранмасы просесини үч хроноложи дөврә бөлмәк олар: 1. Антик шәһәрләр (Гәбәлә, Шамахы, Нахчыван, Дәрбәнд); 2. Илк орта әср шәһәрләри (Бәрдә, Бејләган, Хунан, Шабран вә б.); 3. Инкишаф етмиш орта әср шәһәрләри (Кәнчә, Бакы вә б.) Һәр үч дөвр шәһәрләринин археоложи чәһәтдән өјрәнилмәси, үмумијјәтлә, Загафгазијада шәһәрсалма ишинин инкишаф тарихини изләмәјә имкан верир.

Мадди-мәдәнијјәт галыгларынын тәһлили, ајры-ајры археоложи дөврләрдә Азәрбајчан халгынын дини дүнјакөрүшүнү вә онун инчәсәнәтини тәсәввүр етмәјә имкан верир. Дини идеолокија бахымындан, Азәрбајчан үч хроноложи дөвр кечирмишдир. Бунлардан биринчиси ибтидаи дини тәсәввүрләр системинин мөвчуд олдуғу дөврдүр. Бу мәрһәлә

дөвләтин јаранмасына гәдәр давам етмишдир. Дөвләт јарандыгдан сонра өлкәдә дини бахымдан ики истигамәт—атәшпәрәстлик вә астрал тәсәввүрләр мүшаһидә олунур. Ерамызын IV әсринин әввәлләриндә исә өлкәдә христианлыг дөвләт дини е'лан олунур. Лакин христианлыг әһалинин ашағы тәбәгәләринин күтләви470 дининә чеврилә билмир. Хилафәтин Азәрбајчаны ишғалындан сонра—VIII—IX әсрләрдән әһали исламлашмаја мә'руз галыр.

Археоложи маетриалларын һәртәрәфли тәһлили даһа бир мүһүм нәтичәјә кәлмәјә имкан верир· Азәрбајчан халгы мәһз бу әразидә мејдана кәлмиш, тарихин бүтүн дөврләриндә өз өлкәсиндә јашамыш, антроположи хүсусијјәтләри, адәт вә ән'әнәләри вә дили е'тибары илә бурда формалашмышдыр. Ҹоғрафи шәраитин, ичтимаи инкишафын вә бунлара мүвафиг олараг тәсәррүфат һәјатынын мүхтәлифлији, нәһајәт бир чох һалларда јаделлиләрин тә'сири илә халгын етник тәркибиндә локал вариантларын мөвчуд олмасы онун тарихән јаранмыш бүтөвлүјүнү—ваһидлијини поза билмәмишдир· Елә буна көрә дә Азәрбајчан, археоложи бахымдан, бир көк үзәриндә ардычыл олараг инкишаф едиб формалашмыш халглар сырасына дахилдир.

ИСТИФАДӘ ОЛУНМУШ ӘСАС ӘДӘБИЈЈАТ

Азәрбајҹан дилиндә

Ф. Енкелс. Мејмунун инсана чеврилмәси просесиндә әмәјин ролу. Б., Азәрнәшр, 1952-чи ил., сәһ. 19.

Ф. Енкелс, К. Маркс. Коммунист партијасынын манифести. Б., Азәрнәшр, 1976.

Ф. Енкелс. Аилә, хүсуси мүлкијјәт вә дөвләтин мәншәи. Б., Фиргәнәшр, 1934.

Ф. Енкелс. Анти-Дүринг. Б., Азәрнәшр, 1953.

В. И. Ленин. Дөвләт һаггында. Свердлов университетиндә охунмуш мүһазирә. 11 ијул, 1919, Б., 1980.

К. Маркс, Ф. Енкелс. Дин һаггында. Б., 1958.

Асланов Г. Азәрбајҹан тунҹ тәбәрзин балталары. Бакы, 1982.

Бабајев И. А., Әһмәдов Г. М. Гәбәлә. (тарихи-археоложи очерк) Бакы, 1981.

Бүнјатов Т. Ә. Азәрбајҹанын археолокијасы очеркләри. Бакы. 1962.

Әһмәдов Г. М. Азәрбајҹанын ширсиз сахсы мә'мулаты. Бакы, 1959.

Әһмәдов Г. М. Өрән гала. Бакы, 1962.

Әһмәдов Г. М. Орта әср Бејләган шәһәри. Бакы. 1979.

Әлијев В. Һ. Тарихин изләри илә. Бакы, 1975.

Әлијев В. Һ. Азәрбајҹанда бојалы габлар мәдәнијјәти...

Әлијев Ә. Ә. Албан силаһлары һаггында јазылы мәнбәләрлә археоложи тапынтыларын мүгајисәли тәһлили. АЕХ, 1981, № 1.

Исмајылов Г. С. Гуручај вә Көндәләнчај вадисиндә гәдим мәдәнијјәтин изләри. Бакы. 1981.

Исмизадә О. Ш., Ҹидди Г. Ә. Бакы Гыз галасы. Бакы. 1968.

Көјүшов Р. Б. Археолокија вә дин. Бакы. 1965.

Көјүшов Р. Б. Амарас-Агоғлан. Бакы, 1975.

Мәммәдов Р. Нәриманов И Һ. Кәнчәчај рајонунун археоложи абидәләри. Бакы, 1962. Нахчыван шәһәринин тарихи очеркләри (орта әсрләр), Бакы, 1977.

Нуријев А. Б. Гафгаз Албанијасынын шүшә мә'мулаты вә истеһсалы тарихи. Бакы, 1981.
Османов Ф. Л. Гафгаз Албанијасынын мадди-мәдәнијјәти. Бакы, 1982.

Рус дилиндә

Маркс К. Формы, предшествующие капиталистическому производству. М., 1940.
Маркс К. Конспект книги Льюиса Г. Моргана «Древнее общество». Архив Маркса и Энгельса», т. IX, М., 1941.
Маркс К. Капитал, т. 1, М., 1955.
«Ленинские идеи в изучении первобытного общества, рабовладения и феодализма». М., 1970.
Алиев И. История Мидии, 1. Баку, 1960.
Абибуллаев О. А. Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР. Баку, 1982.
Абибуллаев О. А. Раскопки холма Кюльтепе. КСИИМК, вып. 51, М., 1953.
Абибуллаев О. А. К изучению холма Кюльтепе. Тр. Института истории и философии АН Азерб. ССР, т. IX, Баку, 1956.
Алекперов А. К. Исследования по археологии и этнографии Азербайджана. Баку, 1960.
Алекперов А. К. Крашенная керамика Нахичеванского края и Ванское царство. СА, 1937, № 4.
Алиев В. Г. Новые материалы о культуре расписной керамики в Азербайджане. СА, 1967, № 1.
Асланов Г. М., Ваидов Р. М., Ионе Г. И. Древний Мингечаур. Баку, 1959.
Асланов Г. М., Голубкина Т. И., Садыхзаде Ш. Г. Золотые и серебрянные предметы из археологических раскопок Азербайджана. Баку, 1966.
Альтман М. М. Исторический очерк города Гянджа. Баку, 1949.
Ашурбейли С. Б. Очерки истории средневекового города Баку. Баку, 1964.
Бретаницкий Л. С., Вейрман Б. В. Искусство Азербайджана IV—VIII веков. М., 1976.
Вопросы истории Кавказской Албании (сборник). Баку, 1962.
Геюшев Р. Б. Христианство Кавказской Албании. Баку, 1984.
Гуммель Я. И. Археологические очерки. Баку, 1940.
Гуммель Я. И. Курган № 2 близ Ханлара. КСИИМК, вып. 24, М., 1949.
Гуммель Я. И. Некоторые памятники раннебронзовой эпохи Азербайджана. КСИИМК, вып. 1948.
Гусейнов М. М., Исмайлов Г. С. Энеолитические находки в пещерах Азых и Таглар. «Изв. АН Азерб. ССР, серия истории, философии и права», 1967, № 1.
Джафарзаде И. М. Следы древнейшей культуры человека на территории Азербайджана. Сборник статей по истории Азербайджана, вып. 1, Баку, 1949.
Джафарзаде И. М. Историко-археологический очерк Старой Гянджи. Баку, 1949.
Джафарзаде И. М. Гобустан. Баку, 1973.

Джидди Г. А. Средневековый город Шемаха IX—XVIII века, (историко-археологическое исследование). Баку, 1981.
Исмайлов Г. С. Археологические исследования древнего поселения Бабадервиш. Баку, 1983.
Исмизаде О. Ш. Ялойлутепинская культура. Баку, 1956.
Исмизаде О. Ш., Ибрагимов Ф. А. Художественная штампованная керамика средневекового Баку. Баку, 1983.
Иессен А. А. К вопросу о древнейшей металлургии меди на Кавказе. «Известия ГАИМК», 1935, вып. 120.
Искусство и археология Ирана. М., 1976.
История Иранского государства и культуры. М., 1971.
Казиев С. М. Альбом кувшинных погребений Мингечаура. Баку, 1960.
Казиев С. М. Об археологических раскопках Мингечаура. ДАН Азерб. ССР, 1946, № 10.
Казиев С. М. Родовой строй в древнем Азербайджане. Сб. статей истории Азербайджана, вып. 1. Баку, 1949.
Казиев С. М. О некоторых типах оружия из Мингечаура. МКА, т. 2, Баку, 1951.
Куфтин Б. А. Урартский «колумбарий» у подошвы Арарата и Кура-Аракский энеолит. ВМГ, т. XIII, Тбилиси, 1944.
Левиатов В. Н. Памятники Азербайджанской культуры. Баку, 1944.
Материальная культура Азербайджана (МКА), т. 1, Баку, 1949.
МКА, т. 2, Баку, 1951.
МКА, т. 3, Баку, 1953.
МКА, т. 5, Баку, 1964.
МКА, т. 6, Баку, 1965.
МКА, т. 7, Баку, 1972.
МКА, т. 8 ,Баку, 1976.
МКА, т. 9, Баку, 1980.
Махмудов Ф. А., Мунчаев Р. М., Нариманов И. Г. О древнейшей металлургии Кавказа. СА, 1968, № 4.
Мещанинов И. И. Краткие сведения о работе археологических экспедициях в Нагорном Карабахе и Нахичеванском крае. «Сообщения ГАИМК», вып. 1, Л., 1926.
Мещанинов И. И. История Азербайджана по археологическим памятникам. Сборник статей по истории Азербайджана. Вып. 1, Баку, 1949.
Мунчаев Р. М. Кавказ на заре бронзового века. М., 1977.
Наджафова Н. Н. Художественная керамика Азербайджана XII—XV вв. Баку, 1964.
Нариманов И. Г. Некоторые данные о древнем поселении в окрестностях г. Казаха. КСИИМК, вып. 70, М., 1957.
Нариманов И. Г. Акстафинское поселение близ г. Казах, СА, 1962, № 4.
Нариманов И. Г., Рустамов Дж. Неолит в Тойретепе. «ДАН Азерб. ССР», т. 16, 1960, № 9.
Очерки по древней истории Азербайджана. Сборник Баку, 1949.
Переднеазиатский сборник. Вып. III, М., 1979.
Пиотровский Б. Б. Археология Закавказья. Л., 1956.
Погребова М. Н. Памятники скифской культуры в Закавказье. (сб.) Кавказ и Средняя Азия в древности и средневековье. М., 1981.

Гобустан гајалығындан бир көрүнүш

Феодал гәсрини[...]
кириш һиссәси.

Шабран.
V газынты саһәсиндән
бир көрүнүш.

Гала бүрҹләри (Гәбәлә).

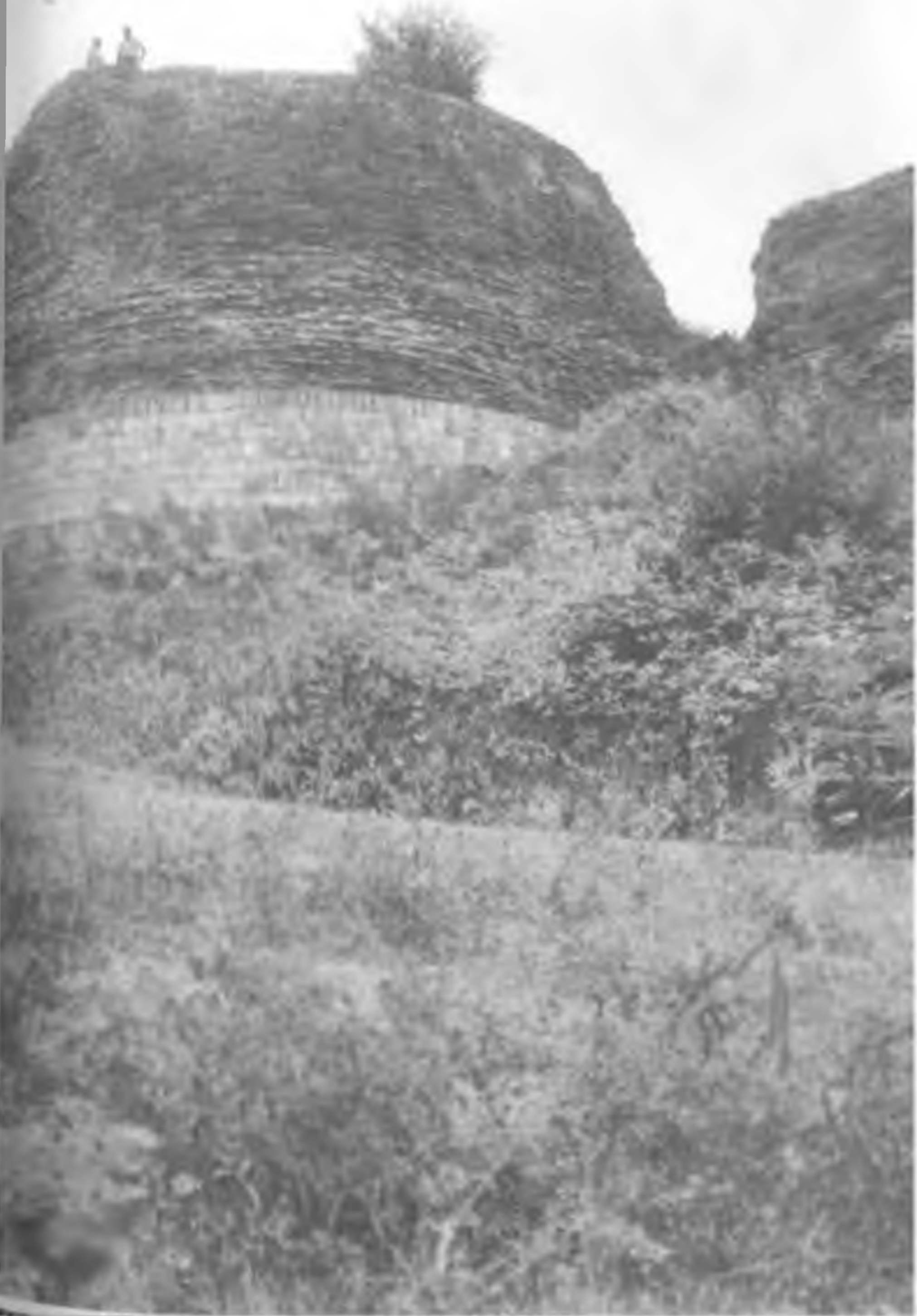

Чыраггала.

Гәбәлә газынтылары.

Сүтун алтлыглары (Гәбәлә).

Канализасија
(Шабран).

Тəндирхана
(XII əср).

XII əсрə аид чеһбара.

Минкәчевир.
Антик дөврә аид
кил габлар.

Минкәчевир.
Килдән дүзәлдилмиш
шәраб габы.

Шабран.
Зәркәрликдә ишләнән
әмәк аләтләри вә
зынгыровлар.

Шабран.
XIII әсрә аид
сахсы габ

. XI әсрә аид
гадын бәзәји.

XII әсрә аид
сүфрә габ дәсти.

IX-XII əsrlərə aid
şirli gab nүmunələri.

XIII-XIV әсрләрә аид
мис пуллардан ибарәт дәфинә.

Орта әсрләрә аид күпләр.

Газынты заманы ашкар олнмуш кил габлар.

*XIII-XVI əsrlərə aid
şirli kil gab
nümunələri.*

IX-XIII әсрләрә аид
чыраг вә
допу галыглары.

XIII әсрә аид зәриф һазырланмыш хејрә.

XIII-XIV әсрләрә аид ширли кил габлар.

*Сон антик
вә илк
орта
әсрләрә
аид кил габ
нумунәләри.*

*Орта әсрләрә аид
чыраг нумунәләри.*

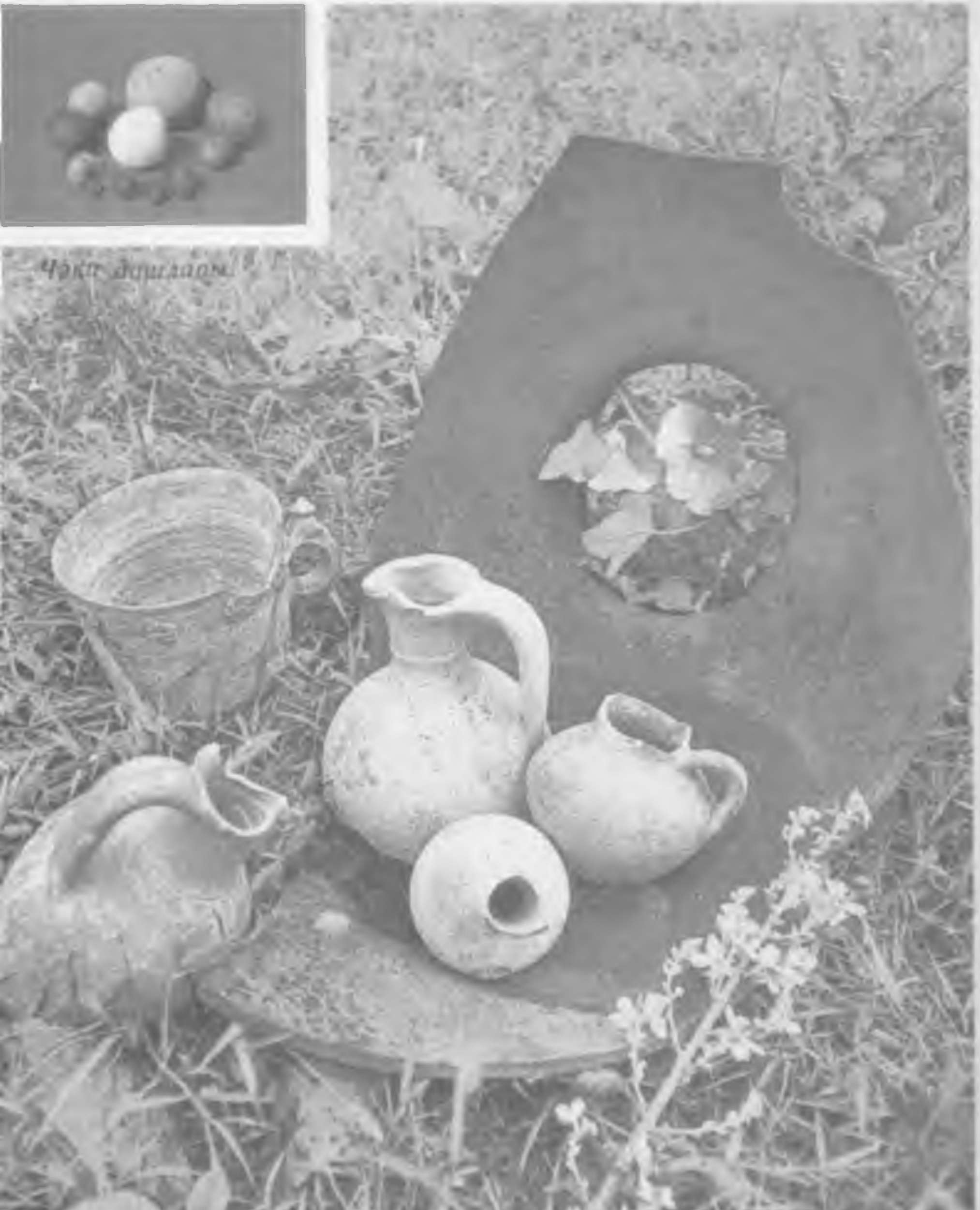

Чәкә дашлары.

Илк орта әсрләрә аид кил габ нүмунәләри.

Проблемы скифской археологии. Сборник. М., 1971.
Рзаев Н. И. Искусство Кавказской Албании IV в. до н. э. — VII в. н. э. Баку, 1976.
Тревер К. В. Очерки истории и культуры Кавказской Албании. М.—Л., 1959.
ТАЭ т. 1, М.—Л., 1959 (МИА № 67).
ТАЭ, т. 2, М.—Л., 1965 (МИА № 125).
ТАЭ, т. 3, М.—Л., 1965 (МИА № 133).
Халилов Дж. А. Раскопки на городище Хыныслы — памятнике древней Кавказской Албании. СА, 1962, № 1.
Халилов Дж. А., Бабаев И. А. Античные традициин в материальной культуре Кавказской Албании. Сб. статей. Античность и античные традиции в культуре и искусстве народов Советского Востока, М., 1978.
Шарифов Д. М. Раскопки Ялойлутепе. Баку, 1927.

Р. Б. ГЕЮШЕВ

АРХЕОЛОГИЯ АЗЕРБАЙДЖАНА

РЕЗЮМЕ

Территория Азербайджана богата разнообразными и разновременными археологическими памятниками. Изучение археологических памятников началось еще во второй половине XIX в. В то время многие любители-археологи проводили раскопки, главным образом, могильников Мугань-Талышской, Гянджа-Карабахской и Нахичеванской зон. Многие уникальные археологические находки были переданы Германии, Франции и др. странам мира. Необходимо отметить, что до революции археологи-любители не ставили перед собой задачу планомерного изучения истории общества Азербайджана. В основном, это были кладоискатели.

Развитие археологии в Азербайджане как самостоятельной отрасли науки непосредственно связано с установлением здесь Советской власти. С 1920 г. создается ряд научных организаций, на которые была возложена задача охраны и исследования памятников истории и культуры Азербайджана.

Важной мерой в деле изучения материальной культуры явилось создание в 1920 г. в Баку Государственного Музея истории Азербайджана.

Документом огромного значения стал декрет об учете и охране памятников старины, изданный Совнаркомом республики 4 марта 1924 г. Между тем, еще в 1922 г. в Азербайджане было создано Археологическое общество, тогда

же начала существовать и Комиссия по охране памятников старины при Государственном Музее. В 1923 г. было создано Общество обследования и изучения Азербайджана, имевшее отделения в Ленкорани, Гяндже и Нахичевани. В 1924 г. состоялся первый краеведческий съезд Азербайджана, где была разработана научная программа по археологическим исследованиям в республике. С 1923 г. эти организации были слиты в Азербайджанский археологический комитет при Наркомпросе республики. Комитет занимался регистрацией, охраной и изучением памятников материальной культуры. В 1927 г. Комитет был переименован в Азербайджанский комитет охраны памятников старины, искусства и природы, который имел свои отделения в Нахичеванской АССР и в Нагорно-Карабахской автономной области.

Хронологические рамки археологических материалов, выявленных в 20-х гг., охватывают широкий диапазон от периода ранней бронзы до позднего средневековья.

В начале 30-х гг. в Азербайджане на базе Общества обследования и изучения Азербайджана был создан Азербайджанский Государственный и научно-исследовательский институт (АГНИИ) и сектор истории материальной культуры при Азербайджанском отделении Закавказского филиала АН СССР (АзОЗФАН).

С этого времени организуется ряд экспедиций, в работе которых участвуют такие ученые Азербайджана, как Д. И. Шарифов, А. К. Алекперов, И. М. Джафарзаде, С. М. Казиев и др.

В исследовании памятников Азербайджана важное значение имеют работы Я. И. Гуммеля в Гянджа-Карабахской зоне. В это время ученые вели работу в Шемахинском, Исмаиллинском, Ханларском районах, в Мильской, Муганской степи, в Мингечауре и т. д. На основе выявленных материалов ученые смогли обобщить сведения о культуре и быте народа, его обрядах и обычаях.

С 1945 г. начался новый этап в развитии археологии Азербайджана. Это связано, в первую очередь, с созданием Академии наук Азербайджанской ССР. С 1946 г. организована Мингечаурская археологическая экспедиция с зоне строительства ГЭС, сыгравшая важную роль в археологии Азербайджана. В течение восьми лет в Мингечауре были выявлены памятники материальной культуры, начиная от энеолита и до позднего средневековья. Полученные данные позволили создать хронологическую шкалу и определить

основные этапы развития материальной культуры и истории азербайджанского народа.

В археологии Азербайджана большое значение имела и созданная в 1947 г. Гобустанская археологическая экспедиция, где было зафиксировано и изучено несколько тысяч петроглифов—наскальных изображений. В дальнейшем петроглифы зафиксированы на Апшероне, в Кельбаджаре и в Нахичеванской АССР.

В 50-х гг. организуется ряд экспедиций по исследованию археологических памятников Азербайджана, относящихся к различному периоду. С 1953 г. при участии С. Н. Замятнина были проведены разведки с целью изучения памятников палеолита. В эти же годы были продолжены исследования городища Оренкала. С 1951 г. началось изучение великолепного многослойного памятника Кюльтепе I в Нахичевани. Организуется Казахская, Куба-Хачмасская, Муганская, Торпаглинская, Хыныслинская и др. экспедиции. Ныне в Институте истории АН Азербайджанской ССР организован специальный сектор археологии и этнографии, объединяющий 11 отделов и лабораторий, где работает свыше ста сотрудников, из них более 10 докторов наук. Сектором организовано свыше 20 экспедиций по различным районам Азербайджана.

Особое внимание в последние годы уделено проблемам археологических изысканий в соответствии с принятыми в Советском Союзе методическими требованиями и направлениями. В институте организован специальный отдел археологических исследований в зоне новостроек.

Сейчас по всем периодам истории Азербайджана выявлено и исследовано значительное количество археологических памятников, позволяющих воссоздать общую картину жизни азербайджанского народа как в древний период, так и в средневековье.

Больших успехов добились археологи, изучающие палеолит, систематическое изучение которого на территории Азербайджана началось с 1956 г.

Для решения проблемы первоначального освоения человеком Азербайджана наиболее важные памятники были открыты в районе Малого Кавказа. До настоящего времени на территории Азербайджана установлено более 25 памятников эпохи палеолита. Из них—пять стоянок относятся к типу пещерных, а остальные являются памятниками откры-

того типа. Среди них огромное значение имеет Азыхская пещера, обнаруженная в 1960 г. и являющаяся одной из древнейших многослойных стоянок человека, известных в Советском Союзе.

Азыхская пещера расположена на левом берегу р. Куручай и находится на высоте более 900 м над уровнем моря. По мнению М. Гусейнова, который является одним из крупнейших специалистов в области палеолита Кавказа, в Азыхской пещере представлены три стадии развития палеолитической эпохи: дошелльская, шелль-ашелль и первая половина мустьерской. По его же мнению, здесь хорошо представлена эволюция каменной индустрии. Очевидны исторические корни, созданных древнейшим человеком зубчато-выемчатых орудий, появление рубил среднего мустье. Эта преемственность дала основу специалистам для выделения локальной, так называемой Куручайской культуры.

Азыхская пещера знаменита также своими палеоантропологическими находками. Обломки нижней челюсти ископаемого человека обнаружены в VI слое. Челюсть «азыхантропа» по массивности, морфологическим и другим признакам укладывается в переходную стадию между синантропом и ранним палеантропом. Выявленные материалы из Азыха позволяют исследовать отдельные проблемы палеолита от эпохи галечной культуры до мустьерской включительно и воссоздать общую картину природного окружения первобытного человека.

Для изучения последующего периода большое значение имеет Тагларская пещера, материалы которой достаточно освещены в научной литературе. Пещерная стоянка Таглар является уникальным памятником мустьерской эпохи, культурные отложения которого достигают 7 м. Богатейшие материалы из Таграла позволяют выявить локальные особенности развития мустьерской культуры и проследить этапы ее эволюции.

Памятники палеолита исследованы также в пещере Газма в Ильичевском районе Нахичеванской АССР. В пещере Газма найдено большое количество материалов мустьерского периода. В целом, исследования памятников Азербайджана позволяют сказать, что древнейшие люди на территории СССР появились не в раннем ашелле, как полагалось, а в более раннее время.

За последние годы уникальные памятники мезолита бы-

ли открыты в районе Гобустана, где получена большая коллекция орудий труда.

Среди памятников мезолита особое место занимает стоянка «Фируз». Во время раскопок здесь была обнаружена могила, относящаяся к концу эпохи мезолита. В могиле были захоронены десять взрослых и один ребенок. Рядом со скелетами находились некоторые орудия труда и украшения, изготовленные из кости, камня и ракушек. К эпохе мезолита относятся группа наскальных изображений.

На основе позднепалеолитической и мезолитической культур в Азербайджане возникает неолитическая культура. Неолитические памятники были выявлены в зоне бывшего Ханларского и Шамхорского районов (Киликдаг и Курган у с. Гелицино), курганы № 119 и 125 у г. Степанакерт, группы наскальных изображений в Гобустане и отдельные находки в Мингечауре. Среди этих памятников более или менее хорошо изученным является верхний слой стоянки «Фируз». Неолитический слой стоянки «Фируз» содержит кремневые микропластинки, микроскребки, полукруглые скребки, на отщепах мелкие трапецивидные формы.

Обобщая материалы, ученые пришли к выводу о том, что в эпоху позднего неолита в Азербайджане уже развивалось земледельческо-скотоводческое хозяйство. Но оно как самостоятельная отрасль хозяйства формируется главным образом в эпоху энеолита. Изучение энеолита в Азербайджане надлежащим образом началось с раскопок поселения Кюльтепе I, около Нахичевани. Раскопками Кюльтепе I установлено, что в V—IV тыс. до н. э. в Закавказье бытовала древнеземледельческая оседлая культура, охваченная процессом «неолитической революции», переднеазиатского типа. Это подтверждается исследованиями таких крупных памятников энеолита, как Иланлытепе и Чалагантепе в Миль-Карабахской зоне, Аликемектепе в Мугани, Тойретепе и Шомутепе в Гянджа-Казахской зоне и многие другие. Археологические находки, полученные при раскопках указанных памятников, свидетельствуют о том, что переход от присвоений даров природы к производящему хозяйству, т. е. неолитическая революция, произошел в Азербайджане задолго до развития здесь Кура-Араксской культуры. Благоприятные природно-географические условия способствовали тому, что древнейшие земледельцы Азербайджана расселялись, главным образом, в равнинных местно-

стях. Именно здесь возникли раннеземледельческие поселения типа «жилых холмов».

Среди энеолитических памятников Азербайджана особое значение имеет Шомутепе. Раскопками 1961—64 гг. установлено, что материалы Шомутепе имеют ряд характерных черт. Шомутепе представляет собой холмообразное поселение. Жилые строения здесь, в основном, представлены в круглом плане и построены из плоских кирпичей. Пол и стены домов обмазаны глиной. Племена, живущие в Шомутепе, главным образом, занимались земледелием и скотоводством. Они выращивали твердую и мягкую пшеницу; двухрядовый и многорядовый ячмень, разводили крупный рогатый скот. Жители Шомутепе занимались и домашними ремеслами, в том числе изготовлением каменных и костяных орудий, гончарством, ткачеством и т. д.

Что касается погребальных памятников, то надо отметить, что, по мнению Р. М. Мунчаева, в V—IV тыс. до н. э. в Закавказье и Дагестане практиковался обычай погребения сородичей на поселении; обычай этот был распространен достаточно широко, почти по всему ареалу расселения древнейших оседлоземледельческих племен и связан с культом предков и всей системой идеологических представлений ранних земледельцев Старого Света.

Больших успехов добились археологи в изучении памятников Кура-Араксской раннебронзовой культуры, ареал которой охватывает практически все Закавказье.

Наиболее изученными памятниками этой культуры являются Кюльтепе 1 (второй слой, Бабадервиш (верхний слой), Мингечаурский комплекс, Гаракепектепе, Гюнештепе и др.

Общее количество зафиксированных памятников Кура-Араксской культуры на территории Азербайджана превышает шестьдесят. Значительная часть этих памятников представлена многослойными холмами в бассейнах рек, благоприятных участках для земледелия и скотоводства. По мнению специалистов, многие холмы служили местом обитания отдельной семейно-родовой общины. В эпоху ранней бронзы начинается освоение горных районов. В отдельных случаях поселения раннебронзового периода обладали укреплениями.

Наиболее распространенным типом жилищ этого периода являются дома круглого плана на каменном фундаменте. Но в раннебронзовой эпохе широкое распространение по-

лучили и жилища прямоугольной формы. Анализ археологических материалов, выявленных при раскопках раннебронзовых поселений, свидетельствует о том, что общий прогресс в хозяйственно-культурной жизни местных племен в эпоху освоения бронзы обусловили превращение земледелия в главную и ведущую форму хозяйства. Это было основной предпосылкой для сложения на данной территории новой и довольно высокой оседло-земледельческой культуры. Земледельческое хозяйство раннебронзовой культуры было многоотраслевым. По предположениям ученых, земледельцы раннебронзовой эпохи использовали и искусственное орошение.

В хозяйстве местных племен второе место занимало скотоводство. Доминирующую роль в скотоводстве играл крупный рогатый скот, значительным было и овцеводство. Именно в этот период начинается использование крупного рогатого скота в качестве тягловой силы. Развивается колесный транспорт. Этот период характеризуется также резким увеличением поголовья мелкого скота.

Наряду с земледелием и скотоводством широко развивается освоение металлообработки.

В III тыс. до н. э. в Азербайджане, как впрочем и во всем Закавказье, был полностью освоен весь цикл металлургического производства ,начиная от добычи медной руды и кончая изготовлением разнообразных орудий труда, оружия и украшений из медно-мышьяковистой бронзы.

В эпоху ранней бронзы высокого уровня достигло гончарное производство. Развивается и ткачество.

Среди племен, населявших территорию Азербайджана в раннебронзовый период, прочно сложился культ предков. Об этом свидетельствуют большие коллекции, полученные из многочисленных погребальных памятников. Встречаются погребения в курганах, грунтовых могилах, сырцовых сооружениях и каменных ящиках.

Больших успехов добились археологи Азербайджана и в изучении памятников культуры эпохи средней бронзы, период которой составляет отдельный этап в древнейшей истории азербайджанского народа.

Исследования памятников эпохи средней бронзы начались еще в конце прошлого столетия. В 1896 г. науке стал известен памятник Кызылванк (вблизи Нахичевани), а в 1901 г. братьями Морганами в зоне Лерика (у села Ховиль)

был обнаружен ряд памятников, относящихся к эпохе средней бронзы.

Планомерное изучение памятников данного периода началось после установления Советской власти в Азербайджане. В 1926 г. экспедицией Общества обследования и изучения Азербайджана был зафиксирован ряд памятников на территории Нахичеванской АССР. Эти памятники, главным образом, расположены в долинах рек Арпачай, Алинджачай и Нахичеванчай. В последующие годы экспедициями Института истории АН Азерб. ССР были изучены Кюльтепе I, II, Узерликтепе, Гаракепектепе, Гюнештепе, Шортепе, Нахаджир, Джаварханлы, Мишарчай I, курган Борсунлу и многие другие памятники, которые позволили исследователям изучить историю общества указанного периода.

Многие поселения эпохи поздней бронзы имели оборонительные системы. Оборонительные системы из крупных каменных глыб были исследованы в крепостях Чалханкала, в бассейне р. Джахричай, на территории памятников Кюльтепе II. Вайхыр, Гявуркала и др. В зависимости от рельефного расположения поселений их план весьма разнообразен.

Что касается погребальных памятников эпохи средней бронзы, то они главным образом состоят из грунтовых, каменных ящиков и курганов.

Основными отраслями хозяйства людей эпохи средней бронзы были земледелие и скотоводство, горное дело и т. д. При раскопках памятников были выявлены многочисленные изделия, позволяющие охарактеризовать степень развития этих хозяйств.

Если в эпоху ранней бронзы в Азербайджане выделяется Кура-Араксская культура со своими локальными особенностями, то в эпоху средней бронзы археология Азербайджана характеризуется, главным образом, памятниками Нахичеванской культуры.

Наиболее характерной чертой этой культуры являются керамические изделия. Здесь в массовом количестве встречаются изделия монохромной и полихромной расписной керамики, среди которых особое место занимают так называемые «чайники».

Во II тыс. до н. э. в Азербайджане господствует плужное земледелие. Основываясь на археологических находках, исследователи пришли к выводу, что в период средней бронзы особое развитие получило овцеводство.

Важных результатов добились археологи в изучении общественного строя эпохи средней бронзы. Определено, что для населения была характерна сильно выраженная имущественная дифференциация, Это наблюдается в фортификационных системах различных поселений, внутренней планировке поселений и могильном инвентаре данной эпохи.

В результате, в ряде памятников Азербайджана наблюдаются элементы зарождения раннеклассового общества и так называемой городской цивилизации.

В эпоху средней бронзы связи между племенами Азербайджана и Ближнего и Среднего Востока расширяются. Об этом свидетельствуют многочисленные материалы.

Большой сдвиг в хозяйстве и общественном строе наблюдается в эпоху поздней бронзы и раннего железа.

Исследования памятников этого периода также начались в прошлом столетии. Для обогащения музейных экспонатов и частных коллекций многие русские и зарубежные исследователи, среди которых были В. Белк, Ф. Байерн, Ж. де Морган, Э. Реслер, Г. Розендорф, А. Ивановский и др., проводили раскопки многочисленных погребальных памятников, имеющих богатый вещественный инвентарь. Но ни один из них не придавал нужного значения исследованию поселений. Это стало возможным после победы Советской власти в Азербайджане. Ныне археологами Азербайджана исследовано большое количество разнотипных археологических памятников, географический ареал которых весьма обширен. Они были исследованы в Миль-Муганской степи, Карабахе, Гянджа-Казахской, Куба-Хачмасской зонах, на Апшероне. Среди них особый интерес представляют многослойные памятники Мингечаура, памятники Ходжалы-Кедабекской культуры, наскальные изображения Гобустана и Апшерона, а также так называемые циклопические сооружения Малого Кавказа и многие другие.

Циклопические сооружения представляют собой возведенные на вершинах гор или возвышенностях строения, сложенные из огромных, необработанных камней, примыкающих друг к другу без связующего раствора. Циклопические сооружения не имеют четкой планировки. Очень часто их планировка зависит от рельефа той местности, где они были возведены. Они почти всегда образуют замкнутое кольцо с одним или двумя входами.

За последние годы циклопические сооружения обстоятельно исследуются в зоне Кедабекского района. Исследо-

вания показали, что эти сооружения носили характер либо укреплений, либо поселений или же крепостей. Во время раскопок в них были выявлены предметы быта, орудия труда и оружие. Были выявлены также жилые помещения. Исследования циклопических сооружений в зоне Кедабека, главным образом, датируются XI—XII вв. до н. э.

В эпоху поздней бронзы и раннего железа на территории Азербайджана были образованы разнотипные поселения. Встречаются поселения с могильным культурным слоем, характерным для оседлой жизни, в хозяйстве которой доминирующая роль принадлежала земледелию. К таким поселениям относятся Ханлар I, второй слой поселения № 1 в Мингечауре, поселение вблизи Кызылванка, Галджил, Карабаглар в Нахичевани, Сарытепе в Казахском районе и др.

Другие поселения характерны для жителей, занимающихся отгонным скотоводством. К этой категории поселений прежде всего относится Учтепе в Мильской степи.

Ряд поселений указанного периода имеет каменные ограды и земляные валы. Жиилща в этих поселениях состояли из наземных комплексов или полуземлянок. В основном, они были четырехугольного плана. Строительный материал был весьма разнообразен. Встречаются, в основном, стены из необработанного камня, булыжника, но чаще—глинобитные. В Мингечауре археологами были обнаружены стены из камыша и прутьев на глиняном растворе. Обязательной принадлежностью жилища были очаг различной формы и хозяйственные ямы.

Большой научный интерес представляют погребальные памятники эпохи поздней бронзы и раннего железа, которые, главным образом, представлены разнотипными курганами, каменными ящиками и грунтовыми могилами.

Опираясь на исследования разнотипных могильных сооружений и обряды захоронений в них, а также анализируя инвентарь этих могил, археологи выделили две археологические культуры для данной эпохи. Первой и наиболее распространенной из них является Ходжалы-Кедабекская археологическая культура, характерная для всего Центрального и Восточного Закавказья. Памятники этой культуры датируются XIV—VII вв. до н. э. Характерными памятниками этой культуры являются курганы с земляной и каменной насыпью, каменными ящиками, кромлехи, дольмены и циклопические сооружения.

Распространенным обрядом в погребениях является скорченное положение трупа на боку, реже в вытянутом или сидячем положении. Наряду с этим встречается обряд трупосожжения. В погребениях встречается как одиночное, так и коллективное захоронение.

Большое разнообразие наблюдается в инвентаре этих могил. В основном, они состоят из бронзовых, железных и каменных изделий, а также разнотипных керамических изделий.

Среди бронзовых предметов преобладают широколезвийные длинные мечи, плоские топоры, секиры, кинжалы, ножы, двухлезвийные вилы, втулчатые копья. Найдены также бронзовые изделия кухонной утвари. Встречаются разнотипные украшения из камня, бронзы, кости и т. д. На одной из бусин, найденных в Ходжалы, начертано имя ассирийского царя Ададнерари.

В слоях, относящихся к последнему этапу этой культуры, обнаружены и железные предметы, состоящие из наконечников копей, ножей, кинжалов и др.

Большим разнообразием представлены изделия керамики Ходжалы-Кедабекской культуры. Они представлены черными, темно-серыми и реже красноглиняными мисками, кувшинами, маслобойками, горшками, чашами и т. д. Во многих случаях изделия керамики этой культуры имеют роскошную орнаментацию. При помощи врезных линий на них изображены сцены охоты, солярные знаки, фигурки человека, животных и др. Эти врезные линии инкрустируют белой пастой.

Памятники Ходжалы-Кедабекской культуры делятся на три локальных варианта: Карабахскую, Кировабадскую и Кедабекскую, каждый из которых имеет свои отличительные черты.

Племена этой культуры занимались земледелием и скотоводством. Высока была развита и металлургия.

Для изучения экономики и быта населения Азербайджана в эпоху поздней бронзы и раннего железа важное значение имеют памятники Талыш-Муганской археологической культуры, установленной, главным образом, в горных районах Талыша и на юге Муганской степи на основе погребальных памятников.

Погребальные памятники здесь представлены каменными ящиками и грунтовыми могилами. Характерными предметами этой культуры являются узколезвийные мечи, раз-

котипные кинжалы, топоры, наконечники копей, чернолощеная керамика, предметы украшений.

В горных районах ведущей отраслью было скотоводство, а на равнине—земледелие. Высоко было развито и ремесло.

Однако слабое изучение этой культуры не позволяет вскрыть ряд специфических форм хозяйства этого края в указанный период.

Всесторонний анализ выявленных памятников позволяет сделать вывод, что в указанном периоде в земледелии, скотоводстве, металлообработке и во многих других видах ремесел произошли значительные сдвиги. Этот же процесс наблюдается и в социальной структуре.

Племена Азербайджана находились в тесной связи в области культуры и экономики со странами Передней Азии. Об этом свидетельствуют найденные привозные изделия из Ассирии, Ирана, Египта, Палестины и др. Азербайджан, в свою очередь, экспортировал мед, различные цветные камни, сельскохозяйственные продукты (особенно шерсть) и др.

Для характеристики социально-экономического и культурного положения страны первой половины первого тысячелетия до нашей эры большую роль играют материалы, выявленные из различных погребальных памятников. Исследовав памятники материальной культуры Закавказья, М. Н. Погребова пришла к выводу, что «период этот в известной степени переходный; для него характерны появление в Закавказье новых этнических элементов, нарушение определенной стабильности жизни, присущей предшествующей эпохе, сложение новых объединений и союзов». Все эти изменения она справедливо связывает с началом распространения здесь скифов и влиянием Ахеменидов. Наряду с местными материалами в памятниках Азербайджана, относящихся к VII—VI вв. до н. э., встречается большое количество предметов скифского происхождения. Они, в основном, состоят из разнотипного оружия, конского убора с различными орнаментальными мотивами, различных украшений, на которых встречаются зооморфные сюжеты и др.

Главным событием второй половины 1 тыс. до н. э. является образование с конца IV в. на значительной территории нынешнего Советского Азербайджана и Южного Дагестана, государства Албания. За исключением некоторых могильных сооружений, которые были исследованы Г. О. Розендорфом, В .А. Скиндером и Е. А. Лалаяном в зоне Хан-

лара и окрестностях с. Нидж Нухинского уезда, планомерное изучение памятников материальной культуры Албании состоялось в советский период. Еще в 1926 г. под руководством Д. М. Шарифова были произведены раскопки древней столицы Албании—Кабалы и в местности Ялойлутепе.

Начиная с 1927 г., под руководством И. И. Мещанинова и А. К. Алекперова были исследованы кувшинные погребения в различных районах Азербайджана. Большое значение имели исследования Т. С. Пассека у с. Джафарахан Сабирабадского района в 1937 г., памятники Кавказской Албании в зоне Алазанской долины были изучены Г. К. Ниорадзе.

В послевоенный период изучением памятников Албании занимались такие видные ученые, как Е. А. Пахомов, И. М. Джафарзаде, С. М. Казиев и многие другие. Ныне появились фундаментальные исследования Дж. А. Халилова, Р. Б. Геюшева. И. А. Бабаева, Ф. Л. Османова, Р. М. Ваидова, А. Б. Нуриева, где отражены различные стороны истории этого государства, игравшего весьма важную социально-экономическую, политическую и культурную роль в истории Кавказа.

Впервые об Албании сообщает историк II в. Арриан в связи с событиями IV в. до н. э. Начиная с I в., античные авторы всегда касались истории Албании, когда речь шла о Кавказе.

Общественный строй и экономика Албании в античный период были весьма своеобразными. В это время наблюдается патриархальное рабство, но с III в., в основном, на базе сельских общин и патриархального общества постепенно развиваются феодальные отношения.

Как по всему Закавказью, так и в Албании, производство, в основном, развивалось по линии сельского хозяйства и ремесла. Археологические материалы и сообщения древних авторов позволяют представить степень развития указанных отраслей хозяйства.

При раскопках в Мингечауре и в других районах Кура-Араксинской равнины были обнаружены сельскохозяйственные орудия, в том числе железная мотыга, железный серп, остатки зерна, ячменя и проса.

Страбон описывает деревянный плуг, которым пользовались албанцы.

Во время археологических исследований в ряде мест были выявлены ирригационные сооружения, относящиеся к

отмеченному периоду. Такие сооружения были характерны для Мильской, Муганской степи и для зоны Шамхора.

Во время раскопок в Мингечауре на поселении Судагылан были обнаружены грунтовые ямы, в которых хранилось зерно. На дне одной из ям были собраны истлевшие остатки зерновых культур: пшеницы, проса, ячменя. По данным керамики и найденной аршакидской монеты яма датируется I—III вв.

У древних авторов сохранились данные о садоводстве в древней Албании: «Вся страна эта богата плодами, садовыми (плодовыми) деревьями и вечнозелеными (растениями), она производит маслину». В 1957 г. во время раскопок на древнем городище в зоне Карабаха была обнаружена маслодобывающая мастерская.

Благодаря благоприятному географическому положению, животноводство в Албании также получило широкое развитие. По свидетельству Страбона, албанцы «более склонны к пастбищному образу жизни и ближе к типу кочевников».

Если они «ближе» к кочевникам, то такого характера скотоводство можно назвать отгонным. Интересные сведения по этой отрасли хозяйства дает Эллиан в своем труде «О животноводстве». Он указывает, что в каспийской земле имеется много стад быков и табунов лошадей. Наряду с крупным рогатым скотом, отмечает он, в хозяйстве каспиев водились и козы, «очень белые, безрогие, небольшого роста и тупоносые». По словам Эллиана, большое значение придавали верблюдам, которых у каспиев было множество. Шерсть этих верблюдов отличалась «большой нежностью, так что по мягкости она не уступала милетской шерсти... жрецы носят одежду из нее... — самые богатые и имущие ценили эту шерсть очень высоко».

Археологические раскопки выявили остеологические остатки, при помощи которых можно представить степень развития скотоводства в Кавказской Албании. В кувшинных и в катакомбных погребениях, относящихся к первым векам нашей эры, были найдены кости коз, овец, свиней и коров.

Во многих погребениях Азербайджана были обнаружены кости лошадей. Такие остатки найдены в разных могилах Карабаха, который и поныне славится своими конями.

Наряду с сельским хозяйством в Албании развивались также различные ремесла. Многочисленные археологичес-

кие находки позволяют нам определить те виды ремесла, которые занимали главенствующее место в жизни городского населения. Высокое развитие еще в глубокой древности получила металлообработка По словам А. А. Иессена, албанцы с древнейших времен занимались рудными разработками, добывая медь, золото, железо и т. д.

Важное место занимало и камнетесное дело. Во время раскопок ряда античных памятников были найдены разные камни-печати из агата, халцедона, яшмы и других, добытых из месторождений Малого Кавказа. Это свидетельствует не только о занятии камнерезным делом, но и об умении добывать камень и местной его обработке.

В указанный период достигнуты сравнительно высокие успехи и в строительном деле. Вскрытие общественных зданий и жилых домов во время раскопок в Кабале, Амарасе, Хынытслы и Гявуркале свидетельствует не только о высоком развитии этого ремесла, но и о связях албанцев с эллинистическим миром.

Заметное место в ремесле занимало керамическое производство. Гончарное ремесло в хозяйственной жизни населения древней Албании имело очень большое значение — не менее важное, чем металлургия и ткачество, и было одной из наиболее развитых.

Одной из основных отраслей ремесла являлось также ткачество. Наряду с многочисленными орудиями, использовавшимися в ткачестве, были обнаружены остатки шерстяных и льняных тканей, которые, по мнению исследователей, были местного происхождения.

Археологические раскопки свидетельствуют также о высоком развитии таких видов ремесла, как ювелирное дело, обработка кожи, красильное дело и многие другие. Прав В. Н. Левиатов, отмечая, что обильные археологические материалы свидетельствуют об отделении ремесла от земледелия и о довольно значительной дифференциации в самом ремесленном производстве. Необходимо отметить, что если в деревне в условиях натурального хозяйства ремесло полностью не отделилось от сельского хозяйства и составляло подсобное занятие крестьян, то в городе оно являлось основным занятием городских ремесленников. Здесь быстро развивалась специализация производства, носившего товарный характер.

Рассматривая общественный строй Албании в описываемый период, К. В. Тревер выдвигает следующие положе-

ния: в Албании существовало несколько укладов: «наряду с родоплеменными отношениями, с первобытнообщинным укладом мог существовать и рабовладельческий (на землях царя и знати он может быть и в городах, куда тоже поступали военнопленные). В некоторых частях страны мог существовать и феодальный уклад, сложившийся в результате разложения первобытнообщинного строя, когда стала распадаться сельская община, когда стало увеличиваться число крупных землевладельцев и когда общинники, сохранившие свой мелкий надел вместе с посаженными на землю рабами (там, где они имелись), постепенно образовывали феодально-зависимое крестьянство».

Существование одновременно различных укладов в Албании — вполне возможное явление. Ему способствовали своеобразные природные условия, обусловившие зональное развитие экономики страны. К этому надо добавить, что албанское общество сложилось из целого ряда племенных союзов, находившихся на различном уровне общественно-экономического развития, что немало влияло на дальнейшее экономическое и культурное развитие страны. Видимо, поэтому дохристианские верования албанцев были весьма различными. «Здесь мы встречаемся не только со следами скрещивающихся влияний, синкретизмом, но и с элементами идеологий разных стадий исторического развития».

Албанцы поклонялись стихиям природы и разным ее явлениям: молнии, небесным светилам (солнцу, луне, звездам), девам, которые «поднимают буры и метель», и всему тому, что было величаво и недоступно в природе: высокой мрачной скале, высокому громадному дубу и неприступным вершинам гор, обоготворимых албанцами. Чтобы расположить их милосердие к себе, чтобы смягчить их гнев, от которого могли случиться различные несчастья, чтобы отблагодарить за наказание врагов и неприятелей, чтобы вообще заблаговременно подкупить их доброту, албанцы приносили им жертвы.

Согласно данным Страбона, на территории Кавказской Албании жили племена, говорившие на 26 языках. По данным того же географа, если первоначально каждое племя имело своего царя, то накануне нашей эры «над всеми властвует один». Таким образом, в период Страбона на территории Албании обитали разные этнические группы и они отличались друг от друга не только своим этническим обликом, но и социально-экономическим положением.

Именно это было причиной различных религиозных верований в Албании. Видимо, каждое племя, жившее в замкнутых условиях, имело свою религию, отличную от религии соседей.

Одним из основных источников изучения христианской идеологии албанцев являются погребальные памятники и погребальный ритуал. В дохристианской Албании установлены следующие типы погребальных памятников:

1. Грунтовые погребения.
2. Ямные погребения.
3. Глиняные саркофаги.
4. Кувшинные погребения.
5. Сырцовые погребения.
6. Срубные погребения.
7. Катакомбные погребения.
8. Захоронения в каменных ящиках.

Следует отметить, что из числа этих обрядов кувшинные, каменные ящики, сырцовые, катакомбные погребения продолжали бытовать в Албании и в период христианства, поэтому о них будет речь идти в разделе «Борьба с язычеством».

Грунтовые погребения являются самым распространенным и долго бытовавшим типом могильного сооружения в Албании. Они хорошо изучены почти во всех зонах Азербайджана и Южного Дагестана.

По конструкции грунтовые ямы имеют четырехугольную и овальную форму. Глубина могильных ям различная (от 0,5 м — до 2,5 м). Скелет в них лежит в скорченном положении. Ориентация костяка также различная. В этом отношении интересно наблюдение О. Ш. Исмизаде. По его мнению, носители грунтовых погребений хоронили женщин на правом боку, головой на запад, ногами на восток; мужчин — на левом боку, головой на юго-восток, ногами — на северо-запад, причем во всех случаях лица погребенных были обращены в сторону наибольшего освещения погребения солнцем.

По мнению исследователей, носители грунтовых погребений поклонялись солнцу и почитали огонь. Это мнение базируется на очень важном ритуале, который характерен для грунтового погребения.

Иногда в погребениях могильников Кабалы, Ялойлутепе, Мингечаура, Шемахи, Торпаккалы, Нюди и др. встречаются кусочки угля (иногда целого костра), а иногда, хо-

тя в единичных случаях, красная краска (из Кабалы), что можно считать материальным выражением символа огня.

Вообще, поклонение солнцу и почитание огня являлись одними из основных элементов культа дохристианской Албании и в отдельных районах бытовали в виде реликтов и в христианский период.

На южном склоне Большого Кавказа синхронно с грунтовыми погребениями засвидетельствованы и ямные погребения. Особенно хорошо и последовательно они были изучены в зоне Ширвана (в районе города Шемахи).

По форме могильные ямы почти не отличаются от хозяйственных. Основное их различие наблюдается только по размеру. Глубина могильной ямы колеблется от 1 м до 5 м, диаметр дна — 0,8—2,2 м, а верхний диаметр сравнительно узкий. Скелет в них почти во всех случаях скорчен, на правом или на левом боку. Ориентация погребенных разная. По наблюдениям Дж. Халилова, одной из характерных черт ямных погребений является обязательное наличие в числе инвентаря хозяйственного кувшина или глиняной посуды большого размера, расположенной у головы покойника. В некоторых случаях под скелетом сложены обломки керамической посуды. Это явление также характерно для ямных погребений.

Во многих отношениях ямные погребения сходны с кувшинными. Даже сама форма ямы весьма сходна с кувшинами, назначенными для захоронения. Ямы обычно имеют овальную форму. Верхний край сравнительно узкий. Таким образом, форма ямы повторяет форму большого кувшина, располагающегося у головы умершего.

Наконец, материалы этих двух типов погребений почти аналогичные. Что касается положения скелета в яме или в кувшинах, то здесь также не отмечается различие. Это сходство наводит на вопрос, не являются ли ямные погребения вариантом кувшинных погребений или же наоборот? Это предположение, на наш взгляд, требует специального исследования. Тем не менее уверенно можно сказать, что оба эти обряда захоронения связаны с магией предков.

В зоне Гирдыманчая и в районе городища Кабалы, а также в зоне Мингечаурского гидроузла наряду с вышеуказанными памятниками были распространены и глиняные саркофаги.

Большинство погребальных саркофагов имеют красноватый обжиг и изготовлены ручным способом из глины, со-

держащей примесь песка. В ряде случаев их поверхность была окрашена беловатым глиняным раствором.

По краям этих саркофагов часто встречаются вдавленные орнаменты. В отдельных случаях, как и у погребальных кувшинов, у саркофагов видим круглое отверстие. Некоторые же из них имели вертикальную петлевидную ручку.

Почти все саркофаги были изготовлены из двух частей. Основная часть — это ванна, имеющая овальную форму и крышку. В зависимости от роста умершего, саркофаги встречались различных размеров. Могильные ямы для саркофагов имеют четырехугольную форму с арочным перекрытием, иногда стены погребальных ям были сложены из булыжника. Костяк в ванне лежал на левом боку в скорченном положении. У скелета, как обычно, были положены многие мелкие вещи, т. е. украшения или часть оружия, а вокруг саркофага встречается глиняная посуда разной формы. Большие сосуды в этих могилах почти отсутствуют. Этот ритуал в определенных зонах Албании продолжал бытовать и в эпоху раннего феодализма

Среди погребальных памятников дохристианской Албании надо отметить и наличие срубных погребений, распространенных в зоне Мингечаура. Погребальные срубы — это бревенчатые гробы из бревен дерева местной породы (арчан). Кстати, надо отметить, что в эпоху бронзы арчан являлся основным материалом в ритуале кремации в Азербайджане. Арчан и ныне считается священным деревом.

В отличие от других типов погребений обряд захоронений в срубах отличается некоторыми деталями.

Во-первых, в подавляющем большинстве в срубах встречаются парные захоронения лицом к лицу. Во-вторых, в них наблюдается общая закономерность в ориентации. Головы покойников ориентированы на юго-восток. В-третьих, во всех случаях покойников хоронили в одежде. Учитывая эти особенности и нераспространенность этих могил, можно предположить, что они принадлежат какому-то пришлому населению, в дальнейшем подвергнутому ассимиляции. Но в отдельных зонах этот обряд продолжал бытовать в Албании до VI—VII вв.

Для изучения дохристианских верований албанцев огромное значение имеют многочисленные предметы культового назначения, обнаруженные в различных памятниках.

Мы не будем подробно анализировать все эти материа-

лы, но хочется вкратце остановиться на некоторой группе памятников из этой категории, наиболее ясно отражающих дохристианскую идеологию албанцев.

Среди них особенно выделяются глиняные статуэтки и каменные изваяния людей. Эти памятники широко были распространены в нижнем течении Аракса и в зоне Ширвана.

Глиняные женские фигурки с отбитыми головами и конечностями составляют особую типологическую разновидность. Они, в основном, отличаются своими схематичными и грубыми формами. Найденная Е. А. Пахомовым в селе Молла-Исаклы Исмаиллинского района женская статуэтка высотой 9 см является типичным образцом этой группы. Некоторой особенностью отличается синхронная с исмаиллинской мингечаурская красноглиняная статуэтка высотой 20 см. Главное отличие статуэтки — наличие украшения на длинной шее с девятью рядами бус. Лепным способом отмечены пояс и фаллические признаки, которые связывают ее с культом плодородия и размножения. По мнению ученых, эта статуэтка носила магический характер против злых духов и дурного глаза в культовых обрядах плодородия.

В политическом отношении указанный период характерен тем, что народы Закавказья продолжая борьбу за свою независимость, вступали в сношения и столкновения с римскими императорами, с царями Парфии и племенами Северного Кавказа.

Между дохристианской Албанией и странами Малой Азии развиваются интенсивные экономические и культурные связи, несмотря на столкновения Рима с Парфией.

С распространением христианства во всей Европе и на Ближнем Востоке перед мастерами-архитекторами встали новые и весьма сложные задачи. Они должны были создать специальные сооружения, отличающиеся от прежних религиозных зданий и соответствующие новым христианским религиозным ритуалам. Выявленные памятники, относящиеся к начальному этапу христианства, наглядно показывают, что новая задача, стоящая перед мастерами-архитекторами Албании, была решена не сразу, ибо они не могли сразу отказаться от вековых традиций, сложившихся в Албании. Поэтому первые христианские памятники имели больше сходства с раннеязычными памятниками и резко

отличались от последующих церковных сооружений Албании.

В каноническом отношении албанское церковное здание оформилось в период строительства сооружений базиличного типа. Что касается простых прямоугольных храмов и храмов круглого плана, то они содержат многие дохристианские элементы, противопоказанные каноническим требованиям христианства.

После тщательного анализа, основываясь, главным образом, на хорошо датированных памятниках, можно прийти к заключению ,что самыми ранними типами церковных зданий Албании были храмы, представляющие собой удлиненное некупольное здание. До сих пор изучено всего шесть памятников из этой категории. Четыре из них обнаружены в Мингечауре, один — на городище Гявуркала и один в комплексе хотаванского монастыря.

Хронологически строительство этих типов памятников началось с IV в. и параллельно с другими, более сложными церковными строениями продолжалось до VIII в.

Известно, что строительство церковных зданий нередко «зависело от щедрости жертвователей» и, конечно, от экономической возможности и социального положения бравших на себя все расходы строительства. Видимо, это и являлось одной из причин долгого существования подобного типа простого некупольного сооружения в Албании.

С усилением экономической мощи церкви усовершенствуются и церковные сооружения. С V—VI вв. в Албании доминируют четырехкупольные круглые храмы, а в дальнейшем самым популярным церковным сооружением является трехнефная базилика.

В период господства христианской идеологии на территории Албании широкое распространение получают и разнотипные часовни. Здесь встречаются также пещерные монастыри.

В эпоху раннего феодализма среди погребальных памятников Кавказской Албании доминирующая роль отводится христианскому обряду захоронения. До сих пор известны следующие виды могильных сооружений с христианскими обрядами захоронения:

1. Грунтовые могилы с деревянным или грунтовым перекрытием.

2. Каменные или кирпичные ящики.

3. Каменные саркофаги.

4. Склепы, построенные из камней или обожженного кирпича.

Наличие перечисленных разновидностей, по всей вероятности, было связано с географическими условиями, т. е. наличием строительных материалов, эволюцией формирования обрядов захоронения и, наконец, с социальным положением умерших. Последнее подтверждается тем, что на одном могильнике встречаются несколько разных видов перечисленных погребений.

Не только могильные сооружения отличаются друг от друга, но часто отличаются и расположения скелетов. Наличные археологические материалы пока что не дают возможности точно определить хронологическую последовательность отдельных видов могильных сооружений, хотя это очень важно. Но, тем не менее, известно, что каменные саркофаги с христианским обрядом захоронения появились не ранее VII—VIII вв. Что касается остальных видов указанных могильных сооружений, они встречаются параллельно почти во все периоды существования христианства в Албании.

В азербайджанской советской археологии большое внимание уделяется исследованиям древних и средневековых городов.

Говоря о ранних городах Кавказской Албании, следует отметить, что у древних авторов сохранились названия 29 городов и поселений типа городов. Вот названия из списка Птолемея: «За устьем реки Соаны — город Тебайба; устье Герра — город Гелда; устье реки Кайсия — город Албана; устье реки Албан — город Гайтара, за которым устье реки Куры; городов и селений в Албании между Иберией и рекою (текущей) с Кавказа и впадающей в Куру, которая течет по всей Иберии и Албании отделяя от них Армению; Тагоду, Бактрию, Санву, Диглану и Нигу. Между указанной рекой и рекой Албаном, которая течет с Кавказа, расположены Мосига, Самунида, Иобула, Мамехия, Оссика, Сиода и Барука. Между Албаном и рекой Кайсией расположены Хабала Хоботан Мозиата, Мисия, Хандака и Аламос. Между рекой Геррой и Соанной расположен Тилбис; а между Кайсией и рекой Геррой — города Гниауна и Табилака».

У Страбона упоминаются названия еще двух городов в области Ути. По его словам, «айнианы в Ути построили город со стенами, который называется Айниана, и там можно

увидеть и греческое вооружение, и бронзовые сосуды, и гробницы, есть там еще город Анариака, где, говорят, можно увидеть прорицалище спящих».

Большинство городов и сел того времени исчезли, более или менее хорошо обследованы только три города — Кабала; городища, находящиеся на территории нынешнего Куткашенскго района, Кемахия, городища которого расположены в зоне нынешней Шемахи и Мингечаура.

В первые века н. э. возникают новые города, которые сразу же становятся крупными центрами ремесла и торговли. Из числа таких городов можно указать на Пайтакаран и Юнан в Мильской степи, Барду на побережье Куры, Ширван — около Шемахи и Дербент (ныне в Дагестанской АССР).

Значительное развитие экономики и культуры влияло на планировку и характер городов и поселений. Углубление имущественной дифференциации усиливало борьбу между имущими и неимущими. Поэтому имущие слои стремились отгородиться от основной массы населения и укрывались за дополнительными оборонительными стенами. С этого времени в Албании широко распространяются укрепленные города и поселения.

В дальнейшем эти города и поселения получают законченный феодальный облик. Говоря об удельном весе городов Албании в первые века н. э., необходимо отметить, что они обычно подчинялись непосредственно царям и их наместникам, сохраняя свою старую—дофеодальную организацию, основанную на самоуправлении. Население городов, в основном, состояло из купцов и свободных ремесленников. Но начиная с V в., в связи с развитием и углублением феодальных отношений, города постепенно теряют самостоятельнось. Городское население уже в V—VIII в. подчинялось земледельцам и зависило от них. Ремесленники работали в частном хозяйстве феодалов, в мастерских монастырей и церквей.

Одним из ранних городов Кавказской Албании являлась Кабала, развалины которой ныне находятся на территории Куткашенского района. Археологическое изучение Кабалы началось еще в 20-х гг. и продолжается по сегодняшний день.

Древнегреческий автор Плиний Старший (II в. до н. э.) называет Кабалу «главенствующим городом страны».

Основное ядро Кабалы составляли поселения Сельбир, Кала и Чакгаллы. Если Сельбир и Кала были окружены мощными крепостными стенами, то поселение Чакгаллы было обнесено земляными валами.

В истории азербайджанской археологии огромное значение имеют материалы городища Байлакан, развалины которого находятся ныне на территории Ждановского района. По данным армянских источников, Байлакан (Пайтакаран) еще в V в. стал крупным ремесленным и торговым центром страны в Мильской степи. Город возник в качестве узлового пункта на торговом пути, ведшем из Ирана на север. Археологические исследования города начались еще в 30-х гг. Но планомерное изучение на территории города началось с 1953 г. и велось совместными экспедициями Ленинградского отделения Института археологии АН СССР с Институтом истории АН Азерб. ССР. Археологические исследования показали, что город Байлакан сначала возник на территории Тазакента, где сохранились поселения с мощным культурным слоем; затем жители города переселились на поселение, в последующий период получившее название «Оренкала». После завоевания города монголами, он потерял свое былое значение.

В Мильской степи Байлакан был единственным городом, где сосредоточилось значительное количество ремесленников. Автор XII в. Масуд ибн Наждар сообщает, что в городе жили жестянщики, каменотесы, гончары, текстильщики, красильщики, обойщики, сапожники, аптекари, парикмахеры, пекари, мясники, виноделы, хлопкоочистители и др. Раскопками выявлено большое количество орудий труда, свидетельствующих о существовании этих видов ремесел и профессий в Байлакане.

Одним из крупных административных, экономических и культурно-просветительных центров Азербайджана был г. Барда.

Находясь на перекрестке торговых путей, Барда развивалась быстрыми темпами и в V—VI вв. становится главным городом страны. По данным письменных источников, Барда возникла в V в. Но археологические исследования показывают, что город возник в более ранний период.

Археологическое изучение города началось еще в 1970-х гг. Пока археологические материалы из Барды не позволяют установить полную классификацию культурных слоев города.

В этом отношении большой интерес представляет исследование г. Шемахи, являвшегося одним из древнейших культурно-экономических центров Азербайджана.

Самое древнее сообщение о Шемахе впервые встречается у греческого автора Птолемея, который называет город «Кемахия». Археологические исследования в местечке Хынысль и на территории нынешнего города показали, что г. Шемаха возник на базе крупного поселения, относящегося к I тыс. до н. э., а в последующий период превратился в крупный город, расположенный на пути из Барды в Дербент. В средние века Шемаха славилась своими различными ремесленными и сельскохозяйственными продуктами. В письменных источниках Шемаха особо славится своими шелками, ковроткачеством, обработкой металлов и др. По сообщениям письменных источников, ткацкая промышленность Шемахи имела большое значение как во внутренней, так и в международной транзитной торговле. Великий азербайджанский поэт Хагани XII в., сравнивая Шемаху с Бардой, отмечал, что «могущество Шемахинской земли затмило великолепную Бухару».

В культурно-экономической и политической жизни страны огромную роль играла Нахичевань — один из древнейших городов Азербайджана. Еще во II в. Птолемей называет ее «Наксуана», сасаниды — «Нахч», арабы «Нашава», а поздние авторы называют город «Нахчван» и т. д. Разведочные археологические раскопки в 1969 г. производились автором. Ныне в Институте истории планируется создать специальный археологический отряд для изучения города.

Нахичевань возникла в качестве узлового пункта на перекрестке торговых путей между Востоком и Западом. По данным письменных источников, Нахичевань представляла собой крупный ремесленный центр, но наряду с этим, население города занималось также земледелием и скотоводством. Отмечая социальное положение ремесленников, источники сообщают, что ремесленники Нахичевани прекрасно знают свою профессию, и потому они богато живут». Ныне в Нахичевани сохранились многочисленные архитектурные сооружения, являющиеся шедевром древнего Востока и свидетельствующие о наивысшем уровне развития здесь строительного искусства. В Нахичевани находится один из крупнейших монетных дворов Востока.

На территории северо-восточного Азербайджана одним из крупнейших городов являлся Дербент, возникший еще в эпоху ранней античности в качестве узлового пункта на восточном склоне Большого Кавказа.

Дербент прославился своими мощными оборонительными стенами, которые соединяли крутые склоны горы с Каспийским морем. Дербент главным образом имел военно-стратегическое значение, поэтому его называли Баб-ль-абваб (т. е. «Железные ворота»). Находясь на самой северной границе Кавказской Албании, город не раз являлся надежной преградой на пути захватнических набегов северных кочевников.

Поскольку город возник в качестве узлового пункта на мировом торговом пути, он славился своими базарами, где можно было встретить торговцев из самых различных стран мира.

Одним из сравнительно хорошо исследованных городов Азербайджана является Шабран, возникший в начале нашей эры в качестве узлового пункта на западном побережье Каспийского моря.

Арабоязычные авторы приписывают основание города сасанидскому царю Хосрову Ануширвану (531—579 гг.).

Ряд ученых отождествляют город Шабран с Птолемеевым Шапотранном.

У арабских авторов Истахри и Якута сообщается, что Шабран маленький, но укрепленный город, он имеет много рустаков. Ал-Мукаддаси сообщает, что Шабран не имеет крепости, он расположен на самой границе.

По данным источников, Шабран славился своими шелками, сельскохозяйственными продуктами. Здесь добывался черный камень для пробы золота. Эти сообщения наглядно подтверждаются археологическими данными.

Раскопками, проведенными на различных участках городища, установлено, что его наиболее насыщенная остатками материальной культуры территория, охватывает площадь около 40 га. Она состоит из многослойных культурных отложений, достигающих мощности 5 м.

Выделяются четыре строительных периода: первый (нижний) горизонт отражает раннесредневековый период, второй охватывает IX—XI вв., третий — XII—XIII вв. и четвертый — XIV—XVII вв.

Во время раскопок собрано огромное количество металлических, керамических, стеклянных и др. остатков ма-

териальной культуры, позволяющих охарактеризовать жизнь и хозяйство шабранцев.

Одной из высокоразвитых отраслей ремесла в Шабране было производство глазурованной керамики. Шабранские мастера хорошо разбирались в качестве глин, технике получения красок и глазури.

На выявленных глазурованных изделиях в обязательном порядке имеются клейма мастеров, судя по которым в Шабране в IX—XII вв. функционировали 14 специализированных мастерских.

В Шабране производили стекло. Это подтверждается фрагментом стеклянного изделия, имеющего надпись: «Амали—Шабран» (?) (Сделано в Шабране).

Почти во всех арабских источниках имеются сведения о том, что Шабран славился своим черным камнем (мехак), который использовали для определения пробы золота. Найденные при раскопках подобные камни и ювелирные изделия, в том числе кольца, пряжки, браслеты, бусы, различные подвески из меди, бронзы, серебра и золота наглядно подтверждают свидетельства письменных источников.

Одной из кардинальных проблем, стоящих перед учеными Азербайджана, является изучение благоустройства средневековых городов.

В Шабране выявлен значительный материал, освещающий этот вопрос.

В слое XI—XII вв. вскрыта улица, выложенная из камня. Она располагалась между крупными общественными зданиями.

В различных участках города обнаружены остатки системы водоснабжения. В источниках есть сведения о том, что посредством глиняных труб в город была проведена вода из родников, расположенных в 14 км от него.

Важным открытием археологов было выявление системы канализации, ведущей к реке. Канализационное сооружение закрытого типа, относящегося к XI в., является уникальным для Азербайджана.

Одним из крупнейших городов, возникших на базе более древнего населенного пункта и в дальнейшем ставшим крупным культурно-экономическим центром страны, является Гянджа.

Великий Низами, говоря о Гяндже XII в., в своей поэме «Сокровищница тайн» пишет:

«Гянджа—Вавилон мой — Харута сожгла.
Душа, как Зухрэ, ввысь звездою взошла».

Ныне изучением города занимается самостоятельная археологическая экспедиция.

В истории азербайджанского народа эпохи развитого феодализма огромную роль играл Баку. Баку как город возник еще в VIII в. Благоприятные природно-географические условия способствовали тому, что в IX—XII вв. Баку стал крупнейшим центром торговли и ремесла. Город особенно славился своими уникальными архитектурными сооружениями, такими как Гыз галасы (Девичья башня), комплекс Дворца ширваншахов и мн. др.

В настоящее время археология Азербайджана занимает достойное место в системе гуманитарных наук в республике. Она развивается в тесном контакте с такими вспомогательными историческими дисциплинами, как нумизматика, эпиграфика, антропология, этнография, геральдика и др.

Ученые республики умело применяют в своих исследованиях различные химические, физические, математические и др. методы. Особую заботу проявляют они по спасению и документированию памятников, попадающих в зону новостроек. В этой связи проводится большая научно-изыскательская работа в зоне строительства Евлах-Белоканской железной дороги, газопровода Кази-Магомед-Моздок, Алазанского, Шамхорского, Еникендского, Таузского гидроузлов и мн. др. объектов.

Во всех этих делах ученые Азербайджана ежедневно ощущают заботу партии и правительства о духовном богатстве народа.